

Иво Андрић

*На Дрини
ћуџрија*

Иво Андрић

На Дрини ћуприја

black books

I

Већим делом свога тока река Дрина протиче кроз тесне гудуре између стрмих планина или кроз дубоке кањоне окомито одсечених обала. Само на неколико места речног тока њене се обале проширују у отворене долине и стварају, било на једној било на обе стране реке, жупне, делимично равне, делимично таласасте пределе, подесне за обрађивање и насеља. Такво једно проширење настаје и овде, код Вишеграда, на месту где Дрина избија у наглom завоју из дубоког и уског теснаца који стварају Буткове Стијене и Узавничке планине. Заокрет који ту прави Дрина необично је оштар а планине са обе стране тако су стрме и толико ублизу да изгледају као затворен масив из кога река извире право, као из мрког зида. Али ту се планине одједном размичу у неправилан амфитеатар чији промер на најширем месту није већи од петнаестак километара ваздушне линије.

На том месту где Дрина избија целом тежином своје водене масе, зелене и запењене, из привидно затвореног склопа црних и стрмих планина, стоји велики, складно срезани мост од камена, са једанаест лукова широког распона. Од тог моста, као од основице, шири се лепезасто цела валовита долина, са вишеградском касабом и њеном околином, са засеоцима полеглим у превоје брежуљака, прекривена њивама, испашама и шљивицима, изукрштана међама и плотовима и пошкропљена шумарцима и ретким скуповима црногорице. Тако, посматрано са дна видика, изгледа као да из широких лукова белог моста тече и разлива се не само зелена Дрина, него и цео тај жупни и питоми простор, са свим што је на њему и јужним небом над њим.

На десној обали реке, почињући од самог моста, налази се главнина касабе, са чаршијом, делом у равници а делом на обронцима брегова. На другој страни моста, дуж леве обале, протеже се Малухино Поље, раштркано предграђе око друма који води пут Сарајева. Тако мост, састављајући два краја сарајевског друма, веже касабу са њеним предграђем.

Управо, кад се каже »веже«, то је исто толико тачно као кад се каже: сунце излази изјутра да бисмо ми људи могли да видимо око себе и да свршавамо потребне послове, а залази предвече да бисмо могли да спавамо и да се одморимо од дневног напора. Јер тај велики, камени мост, скупоцена грађевина јединствене лепоте, каквог немају ни много богатије и прометније вароши («Још свега два оваква имају у Царевини«, говорило се у старо време), једини је сталан и сигуран прелаз на целом средњем и горњем току Дрине и неопходна копча на друму који веже Босну са Србијом и преко Србије, даље, и са осталим деловима Турске Царевине, све до Стамбола. А касабa и њено предграђе само су насеља која се увек неминовно развијају на главним саобраћајним тачкама и с обе стране великих и важних мостова.

Тако су се и овде, с временом, ројиле куће и множила насеља на оба краја моста. Касаба је живела од моста и расла из њега као из свога неуништивног корена.

(Да би се јасно видела и потпуно разумела слика касабe и природа њеног односа према мосту, треба знати да у вароши постоји још једна ћуприја, као што постоји још једна река. То је Рзав и на њему дрвени мост. На самом крају вароши Рзав утиче у Дрину, тако да се средиште вароши и уједно њена главнина налазе на пешчаном језичку земље између две реке, велике и мале, које се ту састају, а разасута периферија простира се са друге стране мостова, на левој обали Дрине и на десној обали Рзава. Варош на води. Али иако постоје и још једна река и још један мост, речи »на ћуприји« не означавају никад рзавску ћуприју, просту дрвену грађевину без лепоте, без историје, без другог смисла осим што служи мештанима и њиховој стоци за прелаз, него увек и једино каменити мост на Дрини.)

Мост је око две стотине и педесет корака дугачак а широк око десет корака, осим на средини, где је проширен са две потпуно једнаке терасе, са сваке стране коловоза моста по једна, и достиже двоструку ширину. То је онај део моста који се зове *кајија*. Ту су, наимае, на средњем стубу који се при врху

проширује, озидани са обе стране испусти, тако да на том стубу почивају, лево и десно од коловоза, по једна тераса, смело и складно истурена из праве линије моста у простор над шумом, зеленом водом у дубини. Оне су око пет корака дуге и исто толико широке, ограђене каменом оградом, као и цео мост по дужини, али иначе отворене и ненаткривене. Десна тераса, идући из вароши, зове се софа. Она је уздигнута за два басамака, опточена седиштима којима ограда служи као наслон, а и басамаци и седишта и ограда, све од истог светлог камена, као саливено. Лева тераса, прекопута од софе, иста је, само празна, без седишта. На средини њене ограде зид се издиже изнад висине човека; у њему је, при врху, узидана плоча од белог мермера и на њој урезан богат турски натпис – тарих – са хронограмом који у тринаест стихова казује име онога који је подигао мост и годину кад је подигнут. При дну зида тече чесма: танак млаз воде из уста каменог змаја. На тој тераси смештен је кафеџија са својим џезвама, филџанима, увек распаљеном мангалом, и дечаком који преноси кафе преко пута, гостима на софи. То је капија.

На мосту и његовој капији, око њега или у вези са њим, тече и развија се, као што ћемо видети, живот човека из касабе. У свима причањима о личним, породичним и заједничким доживљајима, могу се увек чути речи »на ћуприји«. И заиста, на дринској ћуприји су прве дечије шетње и прве игре дечака. Хришћанска деца рођена на левој обали Дрине, прећу одмах првих дана свог живота мост, јер их већ прве недеље носе у цркву на крштење. Али и сва друга деца, и она која су рођена на десној обали и муслиманска, која нису уопште крштавана, проводила су, као и њихови очеви и дедови некад, главни део детињства у близини моста. Пецали су рибу око њега или ловили голубове под његовим окнима. Од најранијих година њихове очи су се привикавале на складне линије те велике грађевине од светлог, порозног, правилно и непогрешно сеченог камена. Знали су све мајсторски изрезане облине и удубине, као и све приче и легенде, које се везују за постанак и градњу моста, и у којима се чудно и неразмрсиво мешају и пре-

плићу машта и стварност, јава и сан. И то су их знали одувек, несвесно, као да су их са собом на свет донели, онако као што се молитве знају, не сећајући се ни од кога су их научили ни кад су их први пут чули.

Они су знали да је мост подигао велики везир Мехмед-паша, чије је родно село Соколовићи ту, иза једне од ових планина које окружују мост и касабу. Само везир је могао дати све што треба да се ово трајно чудо од камена сагради. (Везир – то је нешто сјајно, крупно, страшно и нејасно у свести дечака.) Зидео га је Раде Неимар, који је морао живети стотинама година да би саградио све што је лепо и трајно по српским земљама, легендарни и стварно безимени мајстор каквог свака маса замишља и жели, јер не воли да много памти ни многим да дугује, чак ни у сећању. Знали су да је градњу ометала вила бродарица, као што је одувек и свуда понеко ометао сваку градњу, и ноћу рушила оно што је дању саграђено. Док није »нешто« проговорило из воде и саветовало Раду Неимару да нађе двоје нејаке дјеце, близнади, брата и сестру, Стоју и Остоју по имену, и да их узиде у средње стубове моста. Одмах је почело тражење такве деце по целој Босни. Обећана је награда ономе ко их нађе и доведе.

Најпосле су сејмени пронашли у једном удаљеном селу двоје близнади, при сиси, и отели их силом везирове власти; али кад су их повели, мајка није хтела да се одвоји од њих, него је кукајући и плачући, неосетљива за псовке и ударце, посртала за њима све до Вишеграда. Ту је успела да се прогура пред Неимара.

Децу су узидали, јер друге није могло бити, али Неимар се, како кажу, сажалио и оставио на стубовима отворе кроз које је несрећна мајка могла да доји своју жртвовану децу. То су ови фино срезани слепи прозори, уски као пушкарнице, у којима се сада гнезде дивљи голубови. Као спомен на то већ стотинама година тече из зида мајчино млеко. То су они бели, танки млазеви, што у одређено доба године цуре из беспрекорних саставака, и види им се неизбрисив траг на камену. (Представа о женином млеку изазива у дечијој свести нешто

што им је и сувише блиско и отужно а исто тако нејасно и тајанствено као и везири и неимари, и што их збуњује и одбија.) Те млечне трагове по стубовима стружу људи и продају као лековит прах женама које после порођаја немају млека.

У централном стубу моста, испод »капије«, има један већи отвор, уска и дугачка врата без вратница, као џиновска пушкарница. У том стубу, каже се, има велика соба, мрачна дворана у којој живи црни Арапин. То знају сва деца. Он у њиховим сновима и надлагивањима игра велику улогу. Ко ме се он јави тај мора да умре. Ниједно дете га још није видело, јер деца не умиру. Али га је угледао једне ноћи Хамид, онај сипљиви и вечито пијани или мамурни хамал крвавих очију, и умро је још те ноћи, ту поред зида. Додуше, био је пијан до несвести и занеоћио је ту на мосту, под ведрим небом, при температури од -15°C . У тај мрачни отвор гледају дечаци често са обале, као у понор који страши и привлачи. Договоре се да сви гледају нетремице, а који први ма шта угледа да викне. Зуре у ту широку, мрачну пукотину, стрепећи од радозналости и од страха, док се неком малокрвном дечаку не учини да се отвор као црна завеса почиње да нише и помера, или док неки од оних подругливих и безобзирних другова (увек има по један такав) не викне »Арапин!« и не почне тобоже да бежи. То поквари игру и изазива разочарање и негодовање код оних који воле игру маште, мрзе иронију, и верују да би се пажљивим гледањем могло заиста нешто видети и доживети. А ноћу, на спавању, многи од њих рве се и носи са тим Арапином из ћуприје, као са судбином, све док га мајка не пробуди и тако не ослободи мучног сна. И док га запоји хладном водом (»да растјера страву«) и нагна да изговори божје име, дечак већ поново спава, преморен од дневне игре, тврдим дечијим сном у коме страхови још не могу да ухвате маха и не трају дуго.

Узводно од моста, на стрмој обали од сивог кречњака, са једне и друге стране, виде се округле удубине, све две по две, у правилним размацама, као да су у камен урезани трагови копита неког коња натприродне величине; оне иду одозго са Старог града, спуштају се низ литицу до реке и појављују се

опет на другој обали, где се губе под мрком земљом и растињем.

Деца која дуж те камените обале, за летњих дана, по вас дан лове ситну рибу, знају да су то трагови давних времена и старих ратника. Тада су на земљи живели велики јунаци, камен је још био незрео и мек као земља, а коњи су били, као и јунаци, циновског раста. Само, за српску децу то су трагови Шарчевих копита, остали још од онда кад је Краљевић Марко тамновао горе у Старом граду па побегао из њега, спустио се низ брдо и прескочио Дрину, на којој тада није било ћуприје. А турска деца знају да то није био Краљевић Марко нит' је могао бити (јер откуд влаху и копилану таква сила и такав коњ!), него Ђерзелез Алија, на својој крилатој бедевији, који је као што је познато презирао скеле и скелеције и прескакао реке као поточиће. Они се о томе и не препиру, толико су и једни и други убеђени у тачност свога веровања. И нема примера да је икад ико успео да кога разувери или да је ко променио своје мишљење.

У тим удубинама, које су округле а широке и дубоке као овећи чанци, задржи се још дуго после кише вода, као у каменим судовима. Те јаме, испуњене млаком кишницом, дечаци зову бунарима и у њима држе, и једни и други, без разлике веровања, ситну рибу, кркушице и плоте, које ухвате на удицу.

А на левој обали, у страни, одмах изнад друма има једна овећа хумка, земљана, али од неке тврде земље, сива и скамењена. На њој ништа не расте и не цвате до нека ситна трава, тврда и бодљикава као челична жица. Та је хумка мета и граница свих дечијих игара око моста. То се место некад звало Радисављев гроб. И прича се да је то био неки српски првак, силан човек. И кад је везир Мехмедпаша наумио да зида мост на Дрини и послао људе, све се покорило и одазвало на кулук, само је устао тај Радисав, подбунио народ и поручио везиру да се окане тога посла, јер неће, шале, подићи ћуприје на Дрини. И муке је имао везир док је савладао Радисава, јер је био јунак мимо људе а није га била ни пушка ни сабља, нит' је било конопца ни ланца којим се он могао везати; све је кидао

као конце. Такав је *шилсум* имао при себи. И ко зна шта би било и да ли би везир икад подигао ћуприју да се није нашао неки од његових људи, мудар и вешт, и подмитио и испитао момка Радисављевог. Тако су Радисава изненадили и удавили на спавању, везавши га свиленим конопцима, јер једино против свиле његова амајлија није помагала. Наше жене верују да има по једна ноћ у години кад се може видети како на ту хумку пада јака бела светлост право са неба. И то некако у јесен, у време између Велике и Мале Госпојине. Али дечаци који су, и верујући и не верујући, остајали да бдију поред прозора са изгледом на Радисављев гроб, нису никад успевали да виде небеску ватру, јер би их још пре поноћи савладао сан. Зато су опет путници, којима није до тога, видели неки бео сјај на хумци изнад моста, враћајући се ноћу у касабу.

А Турци у касаби, напротив, причају од старина да је на том месту погинуо као шехит неки дервиш, по имену шех-Турханија, који је био велики јунак и од неке каурске војске бранио овде прелаз преко Дрине. А што на том месту нема ни нишана ни турбета, то је по жељи самог дервиша, јер је хтео да тако буде сахрањен без знака и биљега, како се не би знало да је ту. Јер, ако икад опет навали нека каурска војска овуда, он ће устати испод овог брежуљка и зауставити је, као што је и некад учинио, тако да од вишеградске ћуприје неће моћи даље напред. Али зато његову хумку само небо понекад озари својом светлошћу.

Тако се живот касабалијске деце одиграва испод моста и око њега, у бескорисној игри или дечијим маштањима. А са првим годинама зрелости он се преноси на мост, управо на капију, где младићска машта налази другу храну и нове пределе, али где почињу већ и животне бриге и борбе и послови.

На капији и око капије су прва љубавна маштања, прва виђења у пролазу, добацивања и сашаптавања. Ту су и први послови и пазари, свађе и договори, ту састанци и сачекивања. Ту се, на ћупријској огради од камена, излажу на продају прве трешње и бостан, сабахзорски салепи и врући симити. Али ту се сакупљају и просјаци и сакати и губави, исто као и млађи и

здрави који желе да се покажу или да виде друге, као и сви који имају да изнесу ма шта нарочито од плодова, одела или оружја. Ту често поседају зрели, угледни људи да се поразговарају о јавним стварима и заједничким бригаама, али још чешће младићи који знају само за песму и шалу. Ту се приликом великих догађаја и историјских промена истичу прогласи и позиви (на оном издигнутом зиду, испод мермерне плоче са турским натписом, а изнад чесме), али ту су се, све до 1878. године, вешале или набијале на колац главе свих оних који су ма с кога разлога бивали погубљени, а погубљења су у овој касаби на граници, нарочито у немирним годинама, била често, а за неких времена, као што ћемо видети, и свакодневна.

Не могу прећи преко моста ни сватови ни погреб а да се не зауставе на капији. Ту се сватови обично спремају и сврставају пре уласка у чаршију. Ако су мирна и безбрижна времена, обредују се ракијом и запевају, поведу коло, и често се задрже много дуже него што су мислили. А код укопа, они који носе покојника спусте га малко да се одморе, редовно ту на капији, где му је и иначе протекао добар део живота.

Капија је најважнија тачка на мосту, исто као што је мост најважнији део вароши, или како је један турски путник, кога су Вишеграђани лепо угостили, написао у свом путопису, »њихова капија је срце моста који је срце ове касабе која сваком мора да остане у срцу«. Она показује колико су стари неимари, за које се у причама прича да су се носили са вилама и свакојаким чудима и да су морали да зазиђују живу децу, имали смисла не само за сталност и лепоту грађевине него и за корист и удобност коју ће од те грађевине имати и најдаљи нараштаји. И кад човек упозна овдашњи живот и добро размисли, мора да каже сам себи да је заиста мали број људи у овој Босни који имају овакву згуду и овакво уживање као што га сваки и последњи касабалија може да има на капији.

Наравно да зимско доба не долази у обзир, јер тада прелази преко моста само онај који мора, па и тај пружи корак и погне главу под хладним ветром који стално дува над реком. Тада, разуме се, нема задржавања на отвореним терасама на

капији. Али у свако друго доба године капија је права благодет за мало и велико. Тада сваки овдашњи грађанин може, у свако доба дана и ноћи, да изиђе на капију и седне на софу, или да се задржава ту око ње у послу или разговору. Истурена и узвишена петнаестак метара изнад зелене хучне реке, та софа од камена лебди у простору, над водом, између тамно-зелених брда са три стране, са небом и облацима или звездама над собом, а са отвореним видиком низ реку као уским амфитеатром који у дубини затварају модре планине.

Колико има везира или богаташа на свету који могу своју радост или бригу, или свој ћеиф и доколицу да изнесу на овакво место? Мало, врло мало. А колико је наших, у току столећа и низу нараштаја, преседело овде зору или акшам или ноћне часове кад се неприметно помера цео звездани свод над главом! Многи и многи од нас седео је ту, поднимљен и наслоњен на тесан, гладак камен, и при вечитој игри светлости на планинама и облака на небу, размрсивао вечно исте а увек на други начин замршене конце наших касабалијских судбина. Неко је давно тврдио (истина, то је био странац и говорио је у шали) да је ова капија имала утицаја на судбину касабе и на сам карактер њених грађана. У тим бескрајним седењима, тврдио је странац, треба тражити кључ за склоност многих касабалија ка размишљању и сањарењу и један од главних разлога оне меланхоличне безбриге по којој су познати становници касабе.

Свакако, не може се порицати да су Вишеграђани од давнина важили, у поређењу са становницима других места, као људи лакомислени, склони уживањима, и брзи на трошак. Њихова варош је на повољном положају, околна села су родна и богата, и пара, истина, пролази обилно кроз Вишеград, али се не зауставља дуго у њему. А ако се нађе неки газда штедиша и кућаник, без икакве страсти, то је редовно неки дошљак; али вишеградска вода и ваздух су такви да се већ његова деца рађају отворене руке и раширених прста, и подлежући општој зарази расипности и безбриге живе са девизом: »Други дан, друга и нафака«.

Прича се да је Старина Новак, кад је изнемогао и морао да се повуче и напусти хајдуковање по Романији, овако учио Дијете Грујицу, кад је требало да га замени:

– Кад сједиш у бусији, ти добро гледај путника који наиђе. Ако видиш да јордамли јаше а на њему црвен џемадан, сребрне токе и бијеле тозлуке, то је Фочак. Удри одмах, јер тај има и на себи и у бисагама. Ако видиш сиромашки одјевена путника: оборио главу а поклопио се по коњу као да је у прошњу пошао, удри слободно, то је Рогатичанин. Такви су сви: тврдице и тутумраци, а пуни пара као шипак. Али ако видиш неку диванију: прекрстио ноге на седлу, куца у шаркију и пјева иза гласа, не ударај и не каљај руке узалуд, него пусти трице нек прође; то је Вишеграђанин, а тај ништа нема, јер се у њих пара не држи.

Све би то потврђивало горње мишљење онога странца. Па ипак је тешко поуздано казати у којој је мери то мишљење тачно. Као у толиким другим стварима и овде није лако одредити шта је узрок а шта последица. Да ли је капија направила од касабалија оно што су или је, напротив, она замишљена у њиховом духу и схватању и саграђена према њима и њиховим потребама и навикама? Излишно и узалудно питање. Нема случајних грађевина, издвојених из људског друштва у коме су никле, и његових потреба, жеља и схватања, као што нема произвољних линија и безразложних облика у неимарству. А постанак и живот сваке велике, лепе и корисне грађевине, као и њен однос према насељу у коме је подигнута, често носе у себи сложене и тајанствене драме и историје. Свакако, једно је извесно: између живота људи у касабима и овога моста постоји присна, вековна веза. Њихове су судбине тако испреpletене да се одвојено не дају замислити и не могу казати. Стога је прича о постању и судбини моста у исто време и прича о животу касабима и њених људи, из нараштаја у нараштај, исто као што се кроз сва причања о касабима провлачи и линија каменог моста на једанаест лукова, са капијом, као круном, у средини.

II

Сад нам се ваља вратити у времена кад на овом месту није било ни помисли о мосту, поготову не оваквом као што је овај.

Можда је и у тим древним временима понеки путник пролазећи овуда, уморан и окисао, пожелео да се неким чудом премости широка и хучна река и да му тако омогући да лакше и брже дође до свога циља. Јер сумње нема да су људи одувек, откако постоје и путују овуда и савлађују препреке на путу, помишљали како да се на овом месту створи прелаз, исто као што сви путници одувек маштају о добром друму, сигурном друштву и топлим коначишту. Само, није свачија жеља плодна ни свака помисао праћена вољом и снагом која жеље остварује.

Прва слика моста, којој је било суђено да се оствари, блеснула је, наравно, још посве неодређена и маглопита, у машти десетогодишњег дечака из оближњег села Соколовића, једног јутра 1516. године, кад су га туда провели на путу из његовог села за далеки светли и страшни Стамбол.

Тада је ова иста Дрина, зелена и плаховита горска река »што се често мути«, дерала овуда, између голих и пустих каменитих и пешчаних обала. Касаба је постојала и тада, али у другом облику и другим сразмерама. На десној обали реке, наврх стрмог брега, где су сада рушевине, био је добро сачуван Стари град, разгранат о утврђење још из доба цвата босанскога краљевства, са кулама, казаматима и бедемима, дело једног од моћних велможа Павловића. На обронцима испод тога града и под његовом заштитом постојала су хришћанска насеља Мејдан и Бикавац и одскора истурчени заселак Душче. Доле у равници, између Дрине и Рзава, где се доцније развила права касаба, биле су само варошке њиве, просечене друмом, поред кога је био дрвени старински хан и неколико воденица и колиба.

Тамо где Дрина пресеца друм била је чувена »скела на Вишеграду«. То је била црна, старинска скела и на њој мрзовољан, спор скелеџија, по имену Јамак, кога је будног било

теже дозвати него другог из најдубљег сна. Био је човек дивовског раста и необичне снаге, али је пропао у многим ратовима у којима се прославио. Имао је само једно око, једно ухо и једну ногу (друга му је била дрвена). Такав, без поздрава и без осмејка, он је превозио робу и путнике, ћудљиво и самовољно, споро и неуредно, али поштено и сигурно, да су се његова поверљивост и његово поштење у причи причали, исто као и његова спорост и самовоља. Са путницима које је превозио није хтео да има ни разговора ни додира. Бакрене маријаше које су плаћали за превоз, људи су бацали на дно црне скеле, где су лежали по вас дан у песку и води, а тек увече би их скелеција покупио дрвеним чанком којим црпе воду из чамца и однео у своју колибу на обали.

Скела је радила само кад су ток и висина реке били обични или нешто мало повишени, али чим се река замути и порасте преко извесне границе, Јамак повуче своју гломазну скелу, веже је чврсто у једној затоци, и тако Дрина постаје непрелазна као највеће море. Јамак тада оглухне и на оно здраво ухо или просто оде за Град да обиђе своју њиву. Тада преко целог дана могу да се виде на другој обали путници, који долазе од Босне и који као очајници стоје на каменитој обали, одакле, озебли и покисли, узалуд изгледају скелу и скелецију и с времена на време пуштају изнад мутне, бесне реке отегнута дозивања.

– Ооооо, Јамачееее!

Нико не одговара, и нико се не појављује док год вода не опадне; а тај тренутак одређује Јамак сам, мрко, неумољиво, без поговора и објашњења.

Варош, управо тада још сабијено, мало насеље, држала се на десној обали Дрине, горе на обронцима стрмог брега, испод самих рушевина некадашње тврђаве, јер тада касаба није ни постојала у обиму и облику који је добила тек доцније, кад је саграђен мост и кад су се саобраћај и трговина развили.

Тога новембарског дана стигла је на леву обалу реке дугачка поворка натоварених коња и зауставила се да ту коначи. Јањичарски ага, са оружаном пратњом, враћао се за Цари-

град, пошто је по селима источне Босне покупио одређен број хришћанске деце за аџами-оглан.

Већ је шеста година прошла од последњег купљења овог данка у крви, зато је овог пута избор био лак и богат; без тешкоћа је нађен потребан број здраве, бистре и наочите мушке деце између десете и петнаесте године, иако су многи родитељи сакривали децу у шуму, учили их да се претварају да су малоумни или да храмљу, одевали их у дроњке и пуштали у нечистоћи, само да измакну агином избору. Неки су и стварно сакатили рођену децу, секући им по један прст на руци.

Изабрани дечаци отпремани су на малим босанским коњима, у дугој поворци даље. На коњу су била два плетена сепета, као за воће, са сваке стране по један, и у сваки сепет стављан је по један дечак и са њим мали завежљај и колут пите, последње што носи из очинске куће. Из тих сепета, који су се једномерно клатили и шкрипали, вирила су свежа и преплашена лица уграбљених дечака. Неки су мирно гледали, преко коњских сапи, што је могуће даље у родни крај, неки су јели и плакали у исто време, а неки су спавали, са главом прислоњеном уз самар.

На извесном одстојању од последњих коња у овом необичном каравану, ишли су, раштркани и задихани, многи родитељи или рођаци ове деце, која се одводе заувек да у туђем свету буду обрешана, потурчена и да, заборавивши своју веру, свој крај и своје порекло, проведу живот у јањичарским *одама* или у некој другој, вишој служби Царства. То су биле већином жене, понајвише мајке, бабе и сестре отетих дечака. Кад би се сувише приближиле, агине сахарије би их растеривали ударцима својих бичева, нагонети на њих коње уз гласно алакање. Оне би се тада разбежале и посакривале у шуму поред пута, али би се мало после опет сакупљале иза поворке и напрезале да сузним очима још једном угледају изнад сепетке главу детета које им одводе. Нарочито су упорне и незадржљиве биле мајке. Оне су јуриле, газећи жустро и не гледајући где стају, раздријених груди, рашчупане, заборављајући све око себе, запевале су и нарицале као за покојником, друге

су распамећене јаукале, урлале као да им се у порођајним боловима цепа материца, обневиделе од плача налетале право на сухаријске бичеве и на сваки ударац бича одговарале безумним питањем: »Куд га водите? Куд ми га водите?« Неке су покушавале да разговетно дозову свога дечака да му дају још нешто од себе колико може да стане у две речи, неку последњу препоруку или опомену на пут.

– Раде, сине, немој мајке заборавит'...

– Илија! Илија! Илија! – викала је друга жена, тражећи очајно погледом познату, драгу главу, и понављала је то непрестано као да би хтела да детету усече у памет то име које ће му већ кроз који дан заувек бити одузето.

Али пут је дуг, земља тврда, тело слабо, а Османлије моћне и немилосрдне. Мало-помало те жене су заостајале и, заморене пешачењем, гоњене ударцима, једна пре друга после, напуштале безизгледан напор. Овде, на вишеградској скели, морале су да застану и најупорније, јер их на скелу нису примали а преко воде се није могло. Ту су могле мирно да седе на обали и плачу, јер их нико више није гонио. Ту су чекале као окамењене и неосетљиве за глад, жеђ и студен, све док не би на другој обали реке још једном угледале отегнуту поворку коња и коњаника како замиче ка Добруну, и у њој још једном наслутиле рођено дете које им гине из очију.

Тога новембарског дана, у једном од оних многобројних сепета ћутао је и сувих очију гледао око себе један црномањаст дечак од десетак година, из високог села Соколовића. Озеблом и поцрвенелом руком он је држао малу криву бритву и њоме расејано дељао перваз свога сепета, али је у исто време посматрао све око себе. Запамтио је камениту обалу, обрасту ретким, голим и убого сивим ракитама, наказног скелецију и трошну воденицу, пуну паучине и промаје, у којој су морали да преноће пре него што су успели да се сви пребаце преко мутне Дрине над којом су грактале ране. Као физичку неадекватност негде у себи – црну пругу која с времена на време, за секунду-две пресеке груди надвоје и заболи силно – дечак је понео сећање на то место, где се прелама друм, где се безнађе

и чамотиња беде згушњавају и таложe на каменитим обалама реке преко које је прелаз тежак, скуп, и несигуран. То је било рањаво и болно место те и иначе брдовите и оскудне крајине, на коме невоља постаје јавна и очита, где човек бива заустављен од надмоћне стихије и, постићен због своје немоћи, мора да увиди и јасније сагледа и своју и туђу беду и заосталост.

Све је то легло у ону физичку нелагодност која је остала у дечаку тога новембарског дана и која га никад доцније није потпуно напустила, иако је он променио живот и веру, име и завичај.

Шта је било даље од тога дечака у сепету то казују све историје на свима језицима, и то се боље зна у широком свету него овде код нас. С временом он је постао млад и храбар силахдар на султановом двору, па капудан-паша, па царски зет, војсковођа и државник светскога гласа, Мехмедпаша Соколи, који је на три континента водио већином победоносне ратове, проширио границе Турске Царевине, осигурао је споља, и добром управом учврстио изнутра. За тих шездесет и неколико година служио је три султана, доживео и у добру и у злу што само ретки и одабрани доживљују, и уздигао се на нама непознате висине моћи и власти, где само мало њих долази и остаје. Тај нови човек, који је настао у туђем свету, где ни мишљу не можемо да га пратимо, морао је да заборави све што је оставио у крају из којег су га некад одвели. Заборавио је несумњиво и прелаз на Дрини код Вишеграда; пусту обалу на којој путници дршћу од студени и неизвесности, спору, црвоточну скелу, чудовишног скелецију и гладне вроне изнад мутне воде. Али оно осећање нелагодности које је остало од свега тога заједно није никад потпуно нестало. Напротив, са годинама и са старошћу јављало се све чешће: увек иста црна пруга која мине грудима и пресече их нарочитим, добро познатим болом из детињства, који се јасно разликују од свих мука и болова што их је доцније живот доносио. Склопљених очију везир би тада чекао да црно сечиво прође и бол умине. У једном од таквих тренутака, он је дошао на мисао да би се ослободио те нелагодности кад би збрисао ону скелу на

далекој Дрини, код које се беда и свака незгода купе и таложу без престанка, тиме што би премостио стрме обале и злу воду међу њима, саставио два краја друма који је ту прекинут, и тако заувек и сигурно везао Босну са Истоком, место свога порекла са местима свога живота. Тако је он био први који је у једном тренутку, иза склопљених очних капака угледао чврсту и витку силуету великог каменитог моста који треба на том месту да настане.

Још исте године отпочела је, по везировом наређењу и о његовом трошку, градња великог моста на Дрини. Она је трајала пет година. То је морало бити изузетно живо и важно доба за касабу и цео крај, пуно промена, ситних и крупних догађаја. Али, за чудо, у касаби, која је столећима памтила и препричавала свакојаке догађаје, и такве који су само у посредној вези са мостом, није сачувано много појединости о извођењу самих радова на мосту.

Народ памти и препричава оно што може да схвати и што успе да претвори у легенду. Све остало пролази мимо њега без дубљег трага, са неом равнодушношћу безимених природних појава, не дира његову машту и не остаје у његовом сећању. Ово мучно и дуго зидање било је за њега туђи рад о туђем трошку. Тек кад је као плод тога напора искрснуо велики мост, људи су почели да се сећају појединости и да постанак стварног, вешто зиданог и трајног моста ките маштарским причама које су опет они умели вешто да граде и дуго да памте.

III

У пролеће оне године кад је пала везирова одлука о градњи, стигли су у касабу његови људи са пратњом да припреме све што треба за грађење моста. Било их је много са коњима, колима, разним справама и шаторима. Све је то изазивало страх и забуну у малој варошици и по околним селима, нарочито међу хришћанским светом.

На челу овог одреда стајао је Абидага, главни везиров повереник за градњу моста, а уз њега је био Тосун ефендија, неимар. (О овом Абидаги већ се унапред причало као о човеку безобзирном, немилосрдном и строгом преко мере). Чим су се сместили по шаторима испод Мејдана, Абидага је сазвао представнике власти и све угледније Турке на договор. Ту се није много договарало, јер је говорио само један, то јест Абидага. Сакупљени људи нашли су се пред крупним човеком, нездраво црвеног лица и зелених очију, у богатој цариградској ношњи, са кратком риђом брадом и брковима чудно узвијеним на мађарски начин. Говор који је овај силовити човек одржао сакупљеним људима изненадио их је још више од његовог изгледа.

— По свој прилици су вам пре мене стигли гласови о мени, а већ знам да ти гласови не могу бити леви ни пријатни. Вероватно сте чули да тражим рад и послушност од свакога, да хоћу и да избијем и да убијем сваког ко не ради како треба и не слуша без поговора, да ја не знам шта је то »не може«, »нема«, да се код мене и за мању реч глава губи, укратко да сам крвав и наopak човек. Хоћу да вам кажем да ти гласови нису измишљени ни претерани. Под мојом липом заиста нема хлада. Такав сам глас стекао у дугогодишњој служби, извршујући предано наредбе великог везира. Уздам се у бога да ћу извршити и овај посао због кога сам послан, а кад, по свршеном послу, одем одавде, надам се да ће преда мном отићи још и гори и црњи гласови од ових што су до вас дошли.

После тога необичног увода, који су сви саслушали ћутке и оборених очију, Абидага је објаснио људима да је овде у питању грађевина великог значаја какве немају ни богатије

земље, да ће радови трајати пет, можда и шест година, али да ће везирова воља бити извршена на длаку верно и у минут тачно. Затим је изложио које су прве потребе и какви ће бити припремни радови и шта се при томе очекује од домаћих Турака и тражи од раје, хришћана.

Поред њега је седео Тосун ефендија, ситан, блед и жут потурчењак, родом са грчких острва, неимар, који је зидао многе Мехмедпашине задужбине у Цариграду. Он је био миран и равнодушан као да не чује или не разуме Абидагин говор. Гледао је у своје руке и само с времена на време подизао поглед. Тада су могле да се сагледају његове велике, црне очи кадифаста сјаја, лепе, кратковиде очи човека који гледа само свој посао и не види, не осећа и не разуме ништа друго од живота и света.

Људи су изишли збуњени и утучени испод тесног и врелог шатора. Осећали су како им зној цури испод нових свечаних антерија и како се у сваког од њих брзо и неодољиво усељавају страх и брига.

То што се сада сручило на касабу и цео овај крај била је велика, неразумљива напаст којој се није могло догледати краја. Прво је почела сеча шуме и довоз дрвета. Толика се јапија слегла на обе стране Дрине да је свет дуго времена мислио да ће мост градити од дрвета. Затим су почели земљани радови, откопавање, па бушење кршевите обале. Ти су послови у већини свршавани кулуком. Тако све до у касну јесен, кад су радови привремено обустављени и први део посла довршен.

Све се то вршило под Абидагиним надзором и под његовим зеленим дугим штапом који је у песму ушао. Јер на кога је он показао тим штапом, приметивши да дангуби или не ради како ваља, тога су одмах хватали сејмени, батинали на месту, и после га крвава и онесвесла поливали водом и слали поново на рад. Кад је, у касну јесен, напуштао варош, Абидага је поново сазвао старешине и прве људе и казао им да он одлази преко зиме на друго место, али да његово око остаје овде. Сви ће одговарати за све. Ако се нађе да је ма шта од радова покварено или ако усфали једна једина жиока од сакупљене јапи-

је, глобиће целу варош. На њихову примедбу да би штету могла учинити поплава, одговорио је хладно, без оклевања, да је ово њихов крај, па њихова и река и према томе и штета коју она почини.

Целе зиме касабалије су чувале грађу и пазиле радове као око у глави. А са пролећем појавио се Абидага са Тосун-ефендијом, али су се појавили и далматински каменоресци, које је народ звао »римски мајстори«. Било их је у почетку око тридесет. На челу им је био неки мајстор Антоније, хришћанин из Улциња. Био је висок, леп човек крупна ока, смела погледа, орловског носа, смеђе косе која му је падала до рамена, одевен господски, на западњачки начин. Његов помоћник био је црнац, прави црнац, весео млад човек, кога је цела варош и сав онај раденички свет звао Арапином.

Ако је лане, судећи по гомилама дрвета, изгледало да Абидага намерава да диже мост од дрвене грађе, сад се свету чинило да хоће нови Стамбол да подигне овде на Дрини. Почело је довлачење камена из мајдана који су начети у брдима код Бање, на сат хода од касабје.

Идуће године грануло је ту крај вишеградске скеле неко нарочито пролеће. Поред онога што ниче и цвате сваке године у то доба, избило је из земље читаво насеље од колиба; настали су нови путеви и прилази води: размилела се безбројна воловска кола и кириџијски коњи. људи са Мејдана и Околишта гледали су како са сваким даном, као неки усев, расте доле крај реке немирна гомила људи, стоке и грађевинског материјала сваке врсте.

На стрмој обали радили су мајстори каменоресци. Цео тај крај добио је жућкасту боју камене прашине. А мало подаље на пешчаној равници, гасили су креч домаћи аргати, промичући, одрпани и бели, кроз бео дим који се дизао високо са кречана. Путеви су испроваљивани од претоварених кола. Скела ради по вас дан, превозећи са једне обале на другу грађу, надзорнике и раднике. Газећи сјеру пролећну воду до паса, нарочити радници побијају диреке и коље и састављају плетере, набијене иловачом, који треба да раставе ток воде.

Све то гледа свет који је дотле мирно живео у овој раштрканој касабици по обронцима поред скеле на Дрини. И добро би било кад би могао само да гледа, али ови радови узимају такав обим и толики мах, да увлаче у свој вртлог све живо и мртво не само у касаби него и надалеко око ње. Са другом годином број радника је толико порастао да их има колико и свих мушких становника у варошици. Сва кола, сви коњи и волови раде само за мост. Све што може да гамиже и да се котура узима се и упреже у посао, понекад за плату а понекад и насилу, као кулук. Новца има више него раније, али скупоћа и оскудица расту брже него што новац притиче; тако, кад стигне човеку до у руке, већ је напола поједен. Још теже од скупоће и оскудице падају домаћем свету немир, неред и несигурност, који сада насрћу на касабу као последица гомилања толиког радног људства из бела света. И поред све Абидагине строгости честе су туче међу радницима и крађе по вртovima и двориштима. Муслимански женски свет мора да крије лице и кад на авлију изиђе, јер одасвуд може да допре поглед ових безбројних радника, страних и домаћих; а касабалијски Турци држе много до прописа Ислама, утолико више што су сви они скорашњи Турци и нема готово ниједног који не памти или оца или деду као хришћанина или тазе потурчењака. Због свега тога старији људи турског закона негодују отворено, окрећу леђа оној замршеној гужви од радништва, теглеће стоке, дрвета, земље и камена, која се све више шири и заплиће на обе стране скеле и која у свом ровању и ширењу начиње већ и њихове сокаке, авлије и баште.

У почетку сви су они били горди на велику задужбину коју треба да подигне везир из њиховог краја. Тада још нису знали ово што виде сада: да те славне грађевине траже оволики крш и немир, напор и трошак. Лепо је то, мисле они, припадати чистој вери која царује, лепо је то имати везира земљака у Стамболу, и још лепше замишљати тврд и скупоцен мост преко реке, али ово што се сада дешава не личи ни на што. Пакао се направио од њихове вароши, једно врзино коло од неразумљивих послова, од дима, прашине, вике и метежа.

Године пролазе, радови се шире и расту, али им се не види краја ни смисла. На свашта личи ово само не на мост.

Тако мисле касабалијски Турци потурчењаци и у четири ока признају да им је присело и на нос ударило и господство и понос и будућа слава, и отресају се и моста и везира, и само моле бога да их ослободи ове напасти и да њима и њиховим кућама врати некадашњи мир и тишину скромнога живота, поред старинске скеле на реци.

Додијало Турцима, а поготову додијало хришћанској раји целог вишеградског краја, само што њу нико ни за шта не пита нити она може своје негодовање да показује. А ево иде трећа година да свет кулучи на новој грађевини и личним радом и коњима и воловима. И то не само овдашња раја него и она из три суседна кадилука. Свуда Абидагини сејмени на коњима хватају сељачку па и градску рају и дотерују је да ради на мосту. Обично их изненаде на спавању и похватају као пилиће. По целој Босни путник казује путнику да не иде на Дрину, јер ко год наиђе хватају га, не питајући ко је ни шта је ни куда путује, и нагоне да одради бар неколико дана. Варошки хришћани се откупљују митом. Сеоски момци се покушава-ли да беже у шуму, али сејмени одмах узму из те куће таоце, често и жене, уместо одбеглих младића.

Ово је трећа јесен како народ кулучи на мосту, а ни по чему не може да се види да посао одмиче и да се ближи крај овој невољи. Јесен је већ увелико; опало лишће, пропиштали путеви од кише, Дрина надошла и мутна, а гола стрњишта пуна тромих врана. Али Абидага не оставља радове. На оскудном новембарском сунцу вуку сељаци дрво и камен, шљапћу босим ногама или »крвавим« опанцима по раскаљаном путу, зноје се од напора и зебу од ветра, и притежу око себе црне пеленгире, пуне нових рупа и старих закрпа, и везују поцепане крајеве своје једине кошуље од грубог лана, која је поцрнела од кише, блата и дима, али они не смеју да је оперу, јер би се у води распала све на ситна влакна. Над свима лебди Абидагин зелени штап, јер Абидага обилази и мајдан у Бањи и све радове око моста, и то по неколико пута у дану. Он је љут и киван на

цео свет што дани крађају а посао не одмиче брзо како би он хтео. У тешком ћурку од руског крзна и високим чизмама, зајапурен у лицу, пење се по скелама оних стубова који се већ дижу над водом, улази у ковачнице, оставе и радничке колибе, и напада све редом, надзорнике и предузимаче.

– Кратки су дани. Све краћи! Ах, кучкини синови, само бадава хлеб једете!

Тако се издире, као да су они криви што доцкан свиће и што се рано смркава. А у сумрак, неумољиви и безнадни вишеградски сумрак, кад се стрма брда стежу око касабе и брзо пада ноћ, тешка и глува као последња, Абидагин бес порасте до врхунца; и немајући више на коме да га искали, једе сам себе и не може да спава од помисли на толике послове који мирују и толики народ који дрежди и дангуби. Шкрипи зубима. Дозива надзорнике и срачунава како би се од сутра могао дан боље употребити и радна снага јаче искористити.

За то време народ спава по колибама и појатама, одмара се и обнавља снагу. Али не спавају сви; умеју и они да бдију, за свој рачун и на свој начин.

У једној пространој и сувој појати гори ватра на средини, управо догорева, јер је од ње остала само још жерава која тиња у полумрачној просторији. Цео простор је испуњен димом и киселкастим тешким задахом мокрог одела и опанака и испаравањем тридесетак људских телеса. Све су то кулчари, сељаци из околине, хришћанска, кметовска сиротиња. Сви су каљави, покисли, преморени и брижни. Поједе их ово бесплатно и безизгледно кулчење, док њихове њиве, горе по селима, узалуд чекају на јесење орање. Већина је још будна. Суше обојке поред ватре, преплићу опанке, или просто гледају у жеравицу. Међу њима се нашао однекуд неки Црногорац, ухватили га сејмени на друму па кулчи већ неколико дана, иако непрестано свима прича и доказује како је њему то врло мучно и неприлично и како му образ не подноси ово аргатовање.

Сад је око њега окупљен највећи број будних сељака, нарочито млађих. Из дубоког џепа свога сивог гуња Црногорац

извлачи гусле, неугледне и малене као подланица, и кратко гудало. Један од сељака излази пред појату и чува стражу да не наиђе ко од Турака. Сви гледају у Црногорца као да га сад први пут виде и у гусле које ишчезавају у његовим великим шакама. Он се савија; гусле су му у крилу, а главу од гусала притиште брадом, маже струну смолом и хуче у гудало; све је влажно и одвугло. И док обавља све те ситне радње, самосвесно и мирно као да је сам на свету, они га нетремице гледају. Најпосле јекне први звук, резак и нераван. Узбуђење расте. А Црногорац подешава и почиње кроз нос да пушта свој глас и да њиме допуњава звук гусала. Све се слаже и све наговештава чудну причу. А у једном тренутку Црногорац заиста, пошто је како-тако ускладио свој глас са гуслама, забаци одједном главу силовито и поносно, да му искочи јабучица на мршавом врату и блесну оштар профил при светлости, и пусти пригушен и отегнут звук: »Аааа – аааааа!« и одмах настави разговетно и кликтаво:

*Пије вино српски цар Стеване,
У Призрену, мјесту њишомоме,
До њега су старци њаширијари:
Четири су старца њаширијара,
И до њих је до девети владика,
И двадесет учинули везира,
И по реду српски господар,
Вино служи провизор Мијајло,
А свијетли сестра Кангосија
Са њедара драгијем камењем...*

Сељаци се све више збијају око гуслара, али без најмањег шума; дах им се не чује. Сви трепћу очима, удивљени и заблештени. Трнци пролазе уз леђа, кичме се исправљају, груди надимају, очи сјају, прсти се на рукама шире и грче, и мишићи на вилицама стежу. Црногорац везе и кити све брже и брже, све лепше и смелије, а мокри и расањени кулучари, занесени

и неосетљиви за све остало, прате песму као сопствену, лепшу и светлију судбину.

Међу толиким кулучарима сељацима био је и неки Радисав са Уништа, малог села одмах ту изнад касабе. Онизак човек мрка лица и немирних очију, добро погнут у пасу, ишао је брзо растурајући ногама и клатећи главом и раменима лево-десно, лево-десно, као да сеје брашно. Није био ни сиромаш као што је изгледао ни припрост као што се правио. Они су се презивали Хераци, имали су добру земљу и било их је много мушкиња у кући, али се је готово цело њихово село за последњих четрдесет година истурчило, тако да су они били много притешњени и усамљени. Тако мален, потуљен и ужурбан, Радисав је »сејао« за ових јесењих ноћи од једне појате до друге, увлачио се као шило међу сељаке и сашаптавао са појединцима. Његово је казивање било углавном овакво:

– Браћо, дотужило је и ваља да се бранимо. Видите лијепо да ће нас ова грађевина ископати и појести. И дјеца ће нам на њој кулучити, ако нас још буде. Ово се за наш ископ и ради, а не за друго. Сиротињи и раји ћуприја и не треба, него Турцима; а ми нит' дижемо војске нит' водимо трговину; и скела нам је много. Него, нас смо се неколицина договорили да идемо ноћу, у глухо доба, и да обарамо и кваримо, колико се може, што је направљено и подигнуто, а да пустимо глас како вила руши грађевину и не да моста Дрини. Па да видимо хоће ли шта помоћи. Другога пута немамо, а нешто ваља радити.

Нашло се, као увек, малодушних и неповерљивих који су сматрали да је то јалова мисао, јер се силни и лукави Турци неће дати одвратити од свог наума, и да треба и даље кулучити до божје воље а не правити од зла горе. Али се нашло и таквих који су сматрали да је све боље него овако и даље теглити и чекати да са човека спадне и последња крпа одела и последњи драм снаге од тешка посла и Абидагина оскудна хлеба; да треба поћи за сваким ко мисли да иде ка неком излазу. То су били углавном младићи, али било је и озбиљних, жењених људи, домаћина, који су се сагласили, без одушевљења и плаховитости, говорећи забринуто:

– Па хајде да рушимо, крв га појела, док он није појео нас. А ако и то не помогне...

И ту су одмахивали руком у очајној решености.

Тако се тих првих јесењих дана пронео глас, најпре међу радницима па затим и по касаби, да се вила бродарица умешала у посао на ћуприји, да руши и разваљује преконоћ што се за дан сагради, и да од градње неће моћи ништа бити. У исто време почеле су заиста преко ноћи да се јављају необјашњиве штете на зајаженим местима, па и на самим зидарским радовима. Алат који су зидари досада остављали на започетим крајњим стубовима почео је да се губи и нестаје, земљани радови да се проваљују и осипају.

Глас да се ћуприја неће моћи подићи отишао је далеко, ширили су га и Турци и хришћани, и све је више добивао облик чврстог веровања. Хришћанска раја је ликовала, све шапатом, све нечујно и подмукло, али из пуна срца. И домаћи Турци, који су раније са поносом гледали на везирову грађевину, почели су да презриво намигују и одмахују руком. Многи наш потурица који, променивши вером, није нашао оно што је очекивао, него је и даље седао за танку вечеру и ишао продртих лактова, слушао је и понављао са уживањем причања о великом неуспеху и налазио неко горко задовољство у томе што ни везири не могу да постигну и изведу баш све што науме. Већ се говорило да се страни мајстори спремају на одлазак и да ћуприје неће бити тамо где је никад није било и где је није требало ни почињати. Све се то сплело и брзо проширило у свет.

Народ лако измишља приче и брзо их шири, а стварност се чудно и нераздељиво меша и преплиће са причама. Сељаци који су ноћу слушали гуслара причали су да је вила која руши градњу поручила Абидаги да неће престати са рушењем док не узидају у темеље двоје деце близнади, брата и сестру, Стоју и Остоју по имену. И многи су се клели да су видели сејмене како по селима траже такав пар деце. (Сејмени су заиста обилазили, али нису тражили децу него су по Абидагином налогу

прислушкивали и распитивали по народу не би ли сазнали ко су ти непознати људи који руше мост.)

Тога времена се десило да је у једном селу изнад Вишеграда занела нека мутава и малоумна девојка, сирота, која је служила у туђој кући, а ни сама није хтела или није знала да каже са ким. То је био редак и незапамћен догађај да девојка, и то оваква, занесе, и још да отац остане непознат. И ствар се прочула далеко. Управо тих дана девојка је родила, на некој појати, двоје близнади, али обоје мртворођено. Жене из села су јој помогле при порођају који је био необично тежак и одмах сахраниле децу у једном шљивику. А несуђена мајка се већ трећег дана дигла и стала да тражи децу свуда по селу. Узалуд су јој објашњавали да су деца мртва рођена и покопана. Да би се отресли њеног запиткивања рекли су јој, или више покретима објаснили, да су њена деца однесена у касабу, тамо где Турци граде ћуприју. Онако слаба и очајна, она је отумарала у варош и стала да обилази око скела и градилишта, да загледа уплашено људима у очи и неразумљивим мумљањем да пита за децу. људи су је посматрали са чуђењем или гонили да не смета при раду. Видећи да не разумеју шта хоће, она је раскопчала грубу сељачку кошуљу и показивала им дојке болне и набрекле, на којима су брадавице већ почеле да пуцају и крваре од млека које је неодољиво надолазило. Нико није знао како да јој помогне и објасни да њена деца нису узидана у мост, јер на све добре речи и уверавања, грдње и претње, она је само жалостиво мумлала и оштрим, неповерљивим погледом испитивала сваки угао. Најпосле, престали су да је гоне, пуштали је да луња око градилишта, обилазећи око ње с мучним сажалењем. Кувари су јој давали од радничке пуре која би загорела на дну казана. Они су је прозвали луда Илинка, а по њима и цела касаба. И сам Абидага је пролазио без приговора поред ње, закретао сујеверно главу у страну и наређивао да јој уделе. Тако је остала да живи, као мирна луда, ту поред градње. Са њом је остала и прича да су Турци узидали децу у мост. Једни су веровали у њу, други нису, али су је сви понављали и преносили.

А штете су се и даље дешавале, час мање час веће, и упоредо са њима ширили су се све упорнији гласови да виле не дају моста на Дрину.

Абидага је беснео. Пекло га је да се може наћи неко ко се усуђује да и поред његове пословичне строгости, коју је он неговао као нарочит предмет свог поноса, предузме нешто против његовог дела и његових намера. Исто тако гадио му се овај народ, и то муслимани као и хришћани, који је спор и невешт у послу, али брз на подсмех и ниподаштавање, и тако добро уме да нађе подругљиву и разорну реч за све што не схвата или не уме да уради. Истурио је страже са обе стране реке. Штете на земљаним радовима тада су престале, али се на самој води и даље рушило. Само за месечних ноћи није било квара. То је Абидагу, који није веровао у виле, утврдило у веровању да та вила није невидљива и да не долази с висина. Дуго није хтео, није могао да верује онима који су му говорили да је то сељачко лукавство али сад се све више уверавао да је ипак тако. И то га је нагонило у још већи бес. Али у исто време он је добро знао да мора мировати и прикривати свој гнев ако хоће да припрежа и ухвати штеточину и што брже и потпуније разбије причања о вилама и о напуштању радова на мосту, која могу да постану опасна. Позвао је старешину сејмена, једног Плевљака који је одрастао у Цариграду, бледог и нездравог човека.

Ова два човека су се нагонски одбијала међу собом и у исто време непрестано привлачила и сударала. Јер између њих су стално ткала и таласала неразумљива осећања мржње, одвратности, страха и неповерења. Абидага, који ни према коме није био мек ни пријатан, испољавао је према овом бледом потурчењаку неприкривену одвратност. Све што је он радио или говорио дражило је Абидагу и изазивало да га грди и унижава. И што се Плевљак више понижавао и правио слађим и ревноснијим то је Абидагина одвратност све више расла. А сејменски старешина се од првог дана сујеверно и страховито бојао Абидаге. Тај страх се с временом претворио у мучну мору, која га није напуштала. При сваком кораку и

покрету, често и у сну он је помишљао: шта ће Абидага за ово казати? Узалуд је настојао да му се додвори и да му угоди. Све што је долазило од њега Абидага је примао с негодовањем. А та неразумљива мржња кочила је и збуњивала Плевљака и чинила га још крућим и неспретнијим. Он је веровао да ће због Абидаге једног дана изгубити не само хлебац и положај него и главу. Зато је живео у сталним узбуђењима и прелазео из самртне потиштености у грозничаву и свирепу ревност. Кад је сада, блед и крут, стао пред Абидагу, овај му је рекао гласом пригушеним од срџбе:

– Слушај, шупља главо, ти си вешт овим крмковићима, знаш њихов језик и њихове марифетлуке, па и поред свега тога ниси у стању да пронађеш која је то рђа која се дигла да везирски посао квари. А то је зато што си рђа као и они што су, само се наша још гора рђа од тебе која те је поставила за старешину и забита а није се нико нашао да те награди како заслужујеш. Ево ја ћу, кад нико није. Да знаш да ћу те сабити у земљу да од тебе не буде сенке на сунцу ни колико је има од најмање травке. Ако за три дана не престану сваки квар и штета на радовима, ако ми не ухватиш оног ко их чини и не ућуткаш све лудачке гласове о вилама и о престанку радова, набићу те жива на колац на највишој скели, да те свет гледа и од тебе страх хвата и памет у главу узима. Кунем ти се животом и вером којом се не куне лако. Данас је четвртак, имаш времена до недеље. А сад иди ђаволу који те мени и послао. Иди! Сиктер!

И без заклетве Плевљак би веровао Абидагиној претњи, јер је и у сну дрхтао од његова гласа и погледа. Сад је изишао у једном од оних својих грчевитих, паничних наступа страха и одмах се очајнички дао на посао. Сакупио је све своје људе и прешавши нагло из самртне укочености у лудачку јарост стао је да их грди.

– Слијепци! Бадавације! – дерао се Плевљак као да га жива набијају на колац, уносећи се сваком од сејмена у лице. – Зар се тако стража стражи и царско добро чува? Кад је на казан ићи, брзи сте и окретни сви, а кад је у служби потрчати,

вежу вам се ноге и стане памет. А мени образ због вас гори. Али нећете више код мене пландовати! Знајте да ћу од ових скела касапницу сејменску направити! Ни на једном од вас неће бити главе ако за два дана ово чудо не престане и ако не похватате и побиијете разбојнике. Два дана имате још живота, кунем вам се вјером и ћитабом.

Тако је викао дуго. И најпосле, не знајући шта би још могао да им каже и чиме да припрети, плувао је сејмене, једног по једног, редом. Али кад се испраскао и кад се ослободио притиска страха који га је напуштао у виду гнева, одмах се очајничком снагом дао на посао. Ноћ је провео крстарећи са момцима по обали. У неко доба учинило им се да чују како нешто лупа на оном делу скела који је најдаље истурен у реку и потрчали тамо. Чули су још како се одваљује даска, осипа камен и пада у воду, а кад су дошли до места нашли су заиста поломљене скеле и разваљен зид, али ни трага од криваца. Пред том аветињском празнином сејмени су дрхтали од ноћне влаге и сујеверног страха. Дозивали су се, буљили у таму, махали запаљеним лучевима, али све је било узалуд. Штета је била опет учињена а они који су је починили нису били ни ухваћени ни убијени, као да су заиста невидљива бића.

Идуће ноћи Плевљак је боље припремио заседу. Преба-цио је неколико људи и на другу обалу. Кад је пао мрак, поса-кривао је по скелама, све до на крај, сејмене а сам је са још двојицом људи сео у један чамац који је са мраком неопажено довукао на леву обалу. Одавде су са неколико завеслаја могли да буду код једног од два започета стуба. И тако би штеточину салетели са две стране да не може умаћи, ако није или крилато или подводно биће.

Целе те дуге и студене ноћи Плевљак је прележао у чам-цу, покривен овчијим кожама и мучен најцрњим мислима, претурајући непрестано по глави: да ли ће Абидага заиста остварити своју претњу и одузети му живот који поред оваквог старешине и иначе није живот него само страх и мука. Али дуж целе грађевине није се зачуо ни најмањи шум, изузев јед-нолично плускање и мрморење невидљиве воде. Тако је и сва-

нуло, а Плевљак је у целом укућеном телу осећао како му се живот смрква и крати.

Идуће треће и последње ноћи исто бдење, исти распоред, исто уплашено послушивање. И поноћ је прошла. Плевљак је хватала самртна равнодушност. Тада се зачуо лак плусак а затим, јаче, туп ударац о храстове греде које су побијене у реци и на којима почивају скеле. Отуд је одјекнуо оштар звиждук. Али Плевљаков чамац већ је кренуо. Стојећи усправно он је буљио у мрак, махао рукама и промуклим гласом викао:

– Веслај, веслај! Упррри!

Буновни људи су веслали оштро, али јака матица их је ипак ухватила нешто раније него што је требало. Уместо да пристану уз скеле они кренуше низ воду којој нису могли да се отму, и она би их однела далеко да их нешто неочекивано не заустави:

Ту, на средини брзака, где није било дирека ни скела, њихов чамац удари у нешто дрвено и тешко, и одјекну тупо. То их заустави. Тек тада разабраше да се горе на скелама сејмени гушају са неким. Сејмени, све потурчењачки синови из наших крајева, викали су горе сви у један глас; у тами су се укрштали њихови испрекидани и неразумљиви повици:

– Држ', не пуштај!

– Кахримане, 'вамо!

– Ја сам, ја!

Између тих повика чуло се како неки тежак предмет или људско тело плусну у воду.

Плевљак је неколико тренутака био у потпуној недоумици где је застао и шта се то дешава, али чим се мало снашао он поче гвозденом куком на дугачкој мотки да се одупире о диреке на које је у води ударио и да вуче чамац уз воду, све ближе скели. Сад је већ био код храстовог дирека и охрабрен викао из свега гласа:

– Луч, палите луч! Конопац ми дајте!

Најпре му није нико одговарао. Најзад, после многог довикивања у коме нико никог није слушао ни могао да разу-

ме, плану горе несигурно и бојажљиво танка лучка. Тај први блесак више збуни очи и помеша у немиран ковитлац људе и предмете са њиховим сенкама и црвеним одблесцима на води. Али плану још у нечијој руци луч. Сад се светлост умири и људи почеше да се прибирају и распознавају. Све се брзо размрси и објасни.

Између Плевљаковог чамца и скела налазио се мали сплав од свега три дирека; само на предњем делу било је весло, право сплаварско весло, тек краће и слабије. Сплав је био везан лесковом гужвом за један од храстових дирека испод скела и држао се против брзе воде која га је заплускивала и свом силом вукла наниже. Сејмени са скела помогоше своје старешини да пређе преко сплава и да се испне до њих. Сви су били задихани и унезверени. На даскама је лежао везан хришћанин сељак. Видело се како му се брзо и јако надимају груди, и очи у колутању показују страшну беоњачу.

Најстарији од четворице сејмена објашњавао је узбуђено Плевљаку како су они стражарили притајени на разним местима по скелама. И кад су у таму чули весло помислили су да је то старешинин чамац, али су били толико мудри, да се не јаве и да чекају шта ће наићи. Тада су видели двојицу сељака како прикрајчише уз дирекe и како с муком везују сплав. Пустили су их да се испну и да зађу међу њих а онда су их напали наџацима, оборили и стали да везују. Овога који је био обезнањен од удараца по глави везали су лако, али онај други, правећи се прво да је обамро, клизнуо као риба и пропао кроз даске у воду.

Ту сејмен уплашено застаде у говору, а Плевљак поче да виче:

– Ко га је пустио? Казујте ко га је пустио, јер ћу вас све на комаде сасјећи, све!

Момци су ћутали и трептали очима на црвеној немирној светлости, а Плевљак се окретао око себе као да га тражи у мраку, псујући им једнако и оно што им дању никад није псовао. Али се одједном трже, нагну се над везаног сељака као

над драгоцено благо и сав дрхтећи стаде да цичи кроза зубе неким танким, плачевним гласом:

– Чувајте овога, чувајте добро! Ах, курвини синови, ако ми га пустите, знајте да главе на вама нема!

Сејмени се ускомешаше око сељака; дотрчаше са обале, преко скела, још двојица. Плевљак је издавао наредбе, опомињао да га боље вежу и чвршће држе. Тако га као мртваца пренесоше полако и опрезно на обалу. Плевљак је пошао за њима, не гледајући где стаје и не скидајући погледа са везаног човека. И са сваким кораком чинило му се да расте, да тек почиње да живи.

На обали су почели да се пале и митокласају нови лучеви. Ухваћени сељак је унесен у један од радничких кућерака, где је запаљена ватра, и везан уз дирек конопцем и веригама које су скинули са огњишта.

То је био главом Радисав са Уништа.

Плевљак се мало стишао, није вриштао ни псовао, али није могао нигде да се скраси. Слао је сејмене низ обалу да траже оног другог сељака који је скочио у воду, иако је било јасно да га по овако мрачној ноћи, ако се није удавио, нико неће моћи стићи ни ухватити. Издавао је и друга разна наређења, улазио, излазио, па се опет враћао, пијан од узбуђења. Почео је и да испитује везаног сељака, али је и то напустио. Уопште, све што је радио требало је само да зајази и прикрије његов немир, јер у ствари он је само на једно мислио: чекао је Абидагу. И није морао дуго да га чека.

Пошто је одспавао први сан, Абидага се по свом обичају одмах иза поноћи пробудио и, не могући више заспати, стајао је крај прозора и гледао у таму. Са његовог чардака на Бикавцу дању се видела речна долина и цела грађевина са кућерцима, млиновима, појатама и целим оним разрованим и закрченим простором око ње. Сад је у тами наслућивао све то и са горчином мислио како посао иде споро и тешко и како ће то једног дана морати доћи и везиру до ушију. За то ће се већ неко побринути. Ако нико, а оно овај глатки, хладни и подмукли Тосун ефендија. И тада би се могло десити да падне у

немилост код везира. А то, то је оно од чега он не може да спава, а кад заспи и у сну дрхти. Јело му је отровано, људи су му црни, живот му је мрзак само кад помисли на то. Немилост, то значи да си удаљен од везира, да ти се непријатељи подсмевају (ах, само не то!), да ниси нико и ништа, да си дроњак и фукара не само у туђим него и у својим сопственим очима. Значи изгубити тешко стечени иметак или, ако га и задржиш, грицкати га крадимице, далеко од Стамбола, негде у прогонству, у мрачној провинцији, заборављен, излишан, смешан, бедан. Не, само то не! Боље не гледати сунце и не дисати ваздух! Сто пута је онда боље било и не бити нико и не имати ништа! – Ето, то је та мисао која му се увек враћа и по неколико пута у дану нагони крв да болно удара у теме и слепоочнице, али ни иначе никад потпуно не ишчезава, него лежи као црн талог у њему. То би за њега значила немилост, а немилост је могућна сваког дана и часа, јер све ради да она дође, само он једини ради противно и брани се; дакле он један против свих и свега. И то траје већ петнаестак година, откако је дошао до угледа и утицаја, откако му везир поверава велике и важне послове. Па ко то може да издржи? Ко да спава и мирује?

Иако је била хладна и влажна јесенска ноћ, Абидага је отворио прозор и гледао у таму, јер му се чинило да се гуши у затвореном простору. Тада је приметио да се на скелама и по обали пале и крећу светлости. Кад је видео да их бива све више, помислио је да се нешто необично десило, обукао се и пробудио момка. Тако је стигао пред осветљену појату управо у тренутку кад Плевљак није више ни сам знао како да грди, коме да наређује, уопште шта да ради па да прикрати време.

Неочекивани долазак Абидагин посве га је збунио. Толико је желео тај час, а сада кад је наступио, он није умео да га искористи онако како је замишљао. Муцао је од узбуђења и заборавио је на везаног сељака. Абидага је само презриво гледао изнад његове главе и одмах се упутио ка заробљенику.

У појати су наложили живљу ватру тако да је и најудаље-нији кутак био обасјан, а сејмени су додавали све нове главње.

Абидага је стајао пред везаним сељаком од кога је био много виши. Био је миран и замишљен. Сви су чекали на његову реч, а он је мислио: ето с ким ја имам да се борим и носим, ето од кога зависе мој положај и моја судбина, од ове презрене и слабоумне потурице Плевљака и од неразумљиве, окореле злобе и упорства ове рајинске гњиде. А онда се тргнуо и почео да издаје наредбе и да испитује сељака.

Појата се испунила сејменима, напољу су се чули гласови разбуђених надзорника и радника. Абидага је постављао питања преко Плевљака.

Радисав је најпре тврдио да су се он и још један младић решили да беже и да су зато спремили мали сплав и кренули низ реку. Кад су му показали сву бесмисленост његовог тврђења, јер се по мрачној ноћи не може пловити низ немирну реку, пуну вирова, стена и спрудова, и јер се они који хоће да беже не пењу на скеле и не руше рад, он је заћутао и само је набуцитом рекао:

– Па, у вашим је рукама све, радите шта знате.

– Е, сад ћеш да видиш шта знамо – рекао је на то живо Абидага.

Сејмени су раздрезали вериге и разголители сељаку грудни кош. Вериге су бацили у разгорелу ватру и чекали. Како су вериге биле чађаве, свима су им руке биле упрљане и свуда су и по полунагом сељаку и по њима остављале црне трагове. Кад су вериге биле близу усијања, пришао је Мерџан Циганин и дугачким клештима их извукао за један крај, а један од сејмена је исто тако придржавао други.

Плевљак је преводио Абидагине речи.

– Е, деде сад нам казуј праву истину.

– Шта имам да вам казујем; ви све можете па све и знате.

Она двојица принесоше вериге и опасаше њима сељака око широких, маљавих груди. Стаде да цврчи осмуђена длака. Сељаку се згрчише уста, набрекнуше вратне жиле, ребра на слабинама искочише и трбушни мишићи почеше да се стежу и крећу као кад човек повраћа. Стењао је од бола, затезао конопце којима је везан и узалуд се отимао и настојао да

смањи додир тела са врелим гвожђем. Очи су му трептале и сузиле. Одмакоше вериге.

– То ти је за почетак. Зар није боље да без тога говориш? Сељак само јако одухну кроз нос, али је ћутао.

– Казуј ко је био онај с тобом!

– Звао се Јован, а ја му не знам кућу ни село.

Принесоше опет вериге, зацврча опаљена длака и кожа. Кашљући од дима и грчећи се од болова, сељак поче испрекидано да казује.

Свега њих двојица су се договорили да руше градњу на мосту. Тако су мислили да треба и тако су урадили. Нико други није знао и није учествовао. Испочетка су прилазили са обале, на разним местима, и успевали су добро, али кад су видели да је стража на скелама и по обали, смислили су да саставе три дирека у сплав и да тако непримећени приђу грађевини са реке. То је било пре три дана. Већ прве ноћи умало да их нису ухватили. Једва су измакли. Зато идуће ноћи нису уопште излазили. А кад су ноћас опет пробали са сплавом десило се ово што се десило.

– То је све. Тако је било и тако смо радили, а ви сада чините своје.

– А не, нећемо тако, него казуј ко вас је наговорио на то! Јер, ништа су те муке досада према овима које иду.

– Вала, чините шта вам је драго.

Тада приђе онај Мерџан ковач са клештима. Клече поред везаног човека и поче да му кида нокте са босих ногу. Стиснутих зуба сељак је ћутао, али је чудна дрхтавица, која му је и онако везаном тресла тело све до паса, одавала да је бол морао бити велик и необичан. У једном тренутку сељак процеди кроза зубе нешто нејасно. Плевљак који је вребао његове речи и покрете и жудно очекивао ма какво признање даде руком знак Циганину да престане и одмах прискочи.

– Како? Шта кажеш?

– Ништа. Кажем: што ме на правди бога мучите и што дангубите.

– Казуј ко те наговорио?

– Ама, ко ће ме наговорити? Шејтан!
– Шејтан?
– Шејтан, јакако, онај који је и вас наговорио да зидате ћуприју.

Сељак је говорио тихо али тврдо и одређено.

Шејтан! Чудна реч, казана овако огорчено у овако необичном положају. Шејтан! И тога има, мислио је Плевљак, стојећи сада оборене главе као да га везани саслушава а не он њега. Та једина реч погодила га је у осетљиво место и подигла у њему одједном све бриге и сва страховања у свој њиховој снази и величини, као да нису била збрисана овим хватањем кривца. Можда је заиста све ово, заједно са Абидагом, и грађењем моста, и овим лудим сељаком, само ђавоља работа. шејтан! Можда је то једино чега се треба бојати? Плевљак задрхта, и тргну се. Управо, пренуо га је громки и љутити Абидагин глас.

– Шта је? Теби се спава, јарамазе? – викао је Абидага, ударајући кожним кратким бичем по сари своје десне чизме.

Циганин је клечао, са клештима у рукама, и црним, светлим очима гледао уплашено и покорно навише уз Абидагин стас. Сејмени су подстицали ватру која се и иначе била распламсала. Цела просторија је сјала, загрејана и свечана. Уопште, то што је омркло као убога и неугледна зграда порасло је одједном, проширило се и изменило. У појати и око ње владало је неко свечано узбуђење и нарочита тишина као што увек бива на местима на којима истерују правду, муче жива човека или се дешавају судбоносне ствари. Абидага, Плевљак и везани човек кретали су се и говорили као глумци, а сви остали су ишли на прстима, оборених очију, не говорећи до у потреби, па и онда само шапатом. Свак је у себи желео да не буде на том месту ни у том послу, али пошто то није могућно, свако је стишавао своју реч и умањивао свој покрет да бар за толико буде даље од свега.

Видећи да саслушање споро иде и да не обећава плода, Абидага са нестрпљивим покретом и гласним псовкама изиђе из појате. За њим је скакутао Плевљак, а за овим сејмени.

Напољу је свитало. Сунце се још није јавило, али је цео видик био светао. Дубоко међу брдима видели су се облаци, растегнути у дугим, загасито љубичастим појасевима, а између њих светло и бистро небо, готово зелене боје. Над влажном земљом лежале су растурене гомиле ниске магле из које су вириле круне воћака са потпуно проређеним и жутиим лишћем. Ударајући једнако корбачем о чизму, Абидага је издавао наређења: да се кривац испитује и даље, нарочито о помагачима, али да га не муче преко мере мукама од којих би клонуо; да се спреми све што треба да данас у подне буде жив набијен на колац, и то на крајњој скели, на најузвишенијем месту, тако да га види сва касаба и сви радници са обе стране реке: Мерџан да припреми све, а телал да викне кроз махале: да ће у подне на ћуприји народ моћи видети како пролазе они који ометају градњу моста, да се ту, на једној или на другој обали мора искупити све мушко становништво, Турци и раја, од детета па до старца.

Дан који свиће недеља је. Недељом се радило као и сваки другим даном, али данас су и сами надзорници расејани. Тек што се добро разданило пронела се вест о хватању кривца, о мучењу и погубљењу које ће бити у подне. Оно стишано и свечано расположење из појате проширило се на цео простор око грађевине. Кулучари раде ћутке, сваки избегава да другом погледа у очи и сваки гледа у посао који има пред собом као да је то почетак и свршетак света.

Још на сат пред подне искупио се варошки свет, већином Турци, на зараванку код моста. Деца су се испела на високе блокове необрађеног камена који су ту лежали. Радници су се ројили око дугих и уских дасака са којих се делио кулучарски таин који човеку не да умрети. Жвачући, они су ћутке и унезверено гледали око себе. Мало затим појавио се Абидага, у пратњи Тосун-ефендије, мајстор-Антонија и још неколицине угледних Турака. Сви су стали на једном узвишеном оцедитом месту између моста и појате у којој је био осуђеник. Абидага је отишао још једном до појате где му је јављено да је све спремно: ту је лежао храстов колац, дугачак близу четири

аршина, како треба зашиљен, на врху покован гвожђем и сасвим танак и оштар, а цео намазан добро лојем; тамо на скелама били су приковани диреци међу које ће се колац углавити и уковати, дрвен маљ за набијање, конопци и све остало.

Плевљак је био устумаран, земљане боје у лицу и црвених очију. Ни сада није могао да издржи Абидагин пламени поглед.

– Слушај ти, ако не буде све како треба и ако ме обрукаш пред светом, не излаз'те ми пред очи ни ти ни овај цигански брабоњак; потопићу вас у Дрину, као слепу штенад.

И онда окрећући се уздрхталом Циганину додаде блаже:

– Шест ти је гроша за посао, а још шест ако остане до мрака жив. Па сад гледај.

Са главне џамије у чаршији јави се хоџа оштрим и јасним гласом. Настаде немир међу сакупљеним народом, а мало затим отворише се врата на појати. Десетак сејмена се сврста у два реда, по пет са сваке стране. Међу њима је Радисав, бос и гологлав; брз и погнут као и увек али не »сеје« у ходу, него ситно и чудновато хода, скакуће готово на осакаћеним ногама са крвавим рупама уместо ноката; на рамену носи дугачак, бео и зашиљен колац. Позади иде Мерџан са још два Циганина који ће му помагати при извршењу пресуде. Одједном изјаха однекуд Плевљак на свом дорату и пође на чело те поворке, која је имала да пређе свега стотињак корака до првих скела.

Свет је истезао вратове и пропињао се на прсте да види човека који је остварио заверу и отпор и рушио грађевину. Сви су били изненађени бедним и никаквим изгледом тога човека кога су они посве друкчије замишљали. Наравно, нико од њих није знао зашто онако смешно поскакује и набада с ноге на ногу и нико није добро видео оне опекотине од верига које су му ишле око груди као велики каишеви, а преко којих су му навукли кошуљу и гуњ. Стога је свима изгледао и сувише јадан и неугледан за дело због кога га воде на губилиште. Само је бели дугачки колац давао свему неку језиву величину и привлачио све погледе на себе.

Кад су стигли до места где почињу земљани радови на обали, Плевљак сјаха и неким свечаним и претераним покретом предаде узду момку, а он се са осталима изгуби на стрмом, раскаљаном путу који се спушта ка води. Мало затим свет је могао да их види како се појављују истим редом на скелама и како се пењу споро и опрезно. На уским пролазима од греда и дасака сејмени су потпуно окружили и стисли међу собом Радисава, да им не би скочио у реку. Тако су се провлачили полако и пели све више док не дођоше до краја. Ту је над водом био попођен простор у величини једне осредње собе. На том простору се, као на уздигнутој позорници, сместише Радисав, Плевљак и тројица Цигана, остали сејмени остадоше растурени наоколо по скелама.

Народ на зараванку се померао и премештао. Стотињак корака га дели од оних дасака, тако да види сваког човека и сваки покрет, али не може да чује речи ни разабере појединости. Народ и радници са леве обале удаљени су три пута толико од призора и још се више врпоље и напрежу да што боље чују и виде. Али се ништа није могло чути а оно што се видело изгледало је у почетку и сувише једноставно и занимљиво, а опет на крају постало је тако страшно да су сви окретали главе и многи брзо одлазили кући, кајући се што су долазили.

Кад су Радисаву наредили да легне, он је оклевао један тренутак, а онда је не гледајући Цигане ни сејмене, као да их нема, пришао ближе Плевљаку, готово поверљиво, као неком своме, и рекао му тихо и потмуло:

– Слушај, тако ти овог и оног свијета, учини добро и прободи ме, да се не мучим као пас.

Плевљак се тргнуо и викнуо на њега као да се брани од тога сувише поверљивог начина разговора:

– Сиктер, влаше! Зар ти толики делија да царско рушиш а овамо богорадиш к'о жена! Биће како је наређено и како си заслужио.

Радисав обори главу још ниже, а Цигани му приђоше и стадоше с њега да свлаче гуњ и кошуљу. На грудима се указа-ше ране од верига, потприштене и поцрвенеле. Не говорећи

више ништа, сељак леже како му је наређено, окренут лицем према земљи. Цигани приђоше и везаше му прво руке на леђа, а потом за сваку ногу, око чланака, по један конопац. Затегнуше сваки на своју страну и широко му раскречише ноге. За то време Мерџан је положио колац на два кратка обла дрвета, тако да му је врх дошао сељаку међу ноге. Затим извади иза појаса кратак, широк нож, клекну пред испруженог осуђеника и нагну се над њим да му расече сукно од чакшира међу ногама и да прошири отвор кроз који ће колац учи у тело. Тај најстрашнији део крвникова посла био је, срећом, за гледаоце невидљив. Видело се само како везано тело задрхта од кратког и неприметног убода ножем, како се подиже до паса, као да ће устати, али одмах поново паде натраг и тупо удари о даске. Чим је то свршио, Циганин скочи, дохвати дрвени маљ са земље и стаде њиме да удара доњи, тупи део коца, лаганим и одмереним ударцима. Између два ударца стао би мало и посматрао прво тело у које забија колац а затим двојицу Цигана, опомињући их да вуку лагано и једномерно. Тело раскреченог сељака грчило се само од себе; код сваког ударца маља кичма му се савијала и грбила, али су га конопци затезали и исправљали. Тишина је на обе обале била толика да се јасно разабирало и сваки ударац за себе и његов одјек негде на стрмој обали. Најближи су могли чути како човек удара челом о даску и поред тога један други необични звук; али то није био ни јаук ни вапај ни хропац, ни ма који људски глас, него је цело то растегнуто и мучено тело ширило од себе неку шкрипу и грохот, као плот који газе или дрво које ломе. После сваког другог ударца одлазио је Циганин до испруженог тела, надносио се над њега, испитивао да ли колац иде добрим правцем, и кад би се уверио да није повредио ниједан од најважнијих живих делова изнутрице, враћао се и настављао свој посао.

Све се то слабо чуло и још мање видело са обале, али су свима ноге дрхтале, лица бледела и хладнели прсти на рукама.

У једном тренутку куцање престаде. Мерџан је видео како се при врху десне плећке мишићи затежу и кожа одиже. Он приђе брзо и просече то испупчено место унакрст. Бледа

крв потече, најпре оскудно па све јаче. Још два-три ударца, лака и опрезна, и на просеченом месту стаде да избија гвожђем поковани шиљак коца. Ударио је још неколико пута, док врх није дошао до у висину десног уха. Човек је био набијен на колац као јање на ражањ, само што му врх није излазио кроз уста него на леђа и што није јаче озледио ни утробу ни срце ни плућа. Тада Мерџан одбаци маљ и приђе. Разгледао је непомично тело, заобилазећи крв која је цурила са места где је колац ушао и изашао. и хватала се у малим млакама на даскама. Двојица Цигана окренуше укрућено тело на леђа и стадоше да му вежу ноге при дну уз колац. За то време Мерџан је гледао да ли је човек жив и пажљиво посматрао то лице које је дошло одједном подадуло, шире и веће. Очи су биле широко отворене и немирне, али очни капци непомични, уста расклопљена и обе усне укочене у грчу; из њих су беласали стегнути зуби. Појединим од личних мишића човек није више могао да влада; стога је лице изгледало као маска. Али срце је било мукло и плућа радила кратким и убрзаним дахом. Двојица Цигана стадоше да га дижу као брава на ражњу. Мерџан је викао на њих да пазе, да не дрмају телом; и сам је помагао. Углавише доњи, дебели део коца међу оне две греде и укуваше све великим ексерима, затим позади, у истој висини, подупреше кратком жиоком коју такође приковаше и за колац и за греду од скела.

Кад и то би готово Цигани се измакоше подаље и придружише сејменима, а на оном празном простору остаде сам, издигнут за читава два аршина, усправан, испршен и го до паса, човек на коцу. Из даљине се само наслућивало да кроз њега иде колац за који су му везане ноге при чланцима, док су му руке везане на леђиина. Зато је народу изгледао као кип који лебди у ваздуху, на самој ивици скела, високо изнад реке.

На обе обале прође жагор и таласање кроз светину. Неки оборише поглед, а неки кренуше кући брзо, не окрећући главе. Већина је немо гледала тај људски лик, истурен у простор, неприродно укочен и прав. Страх им је ледио утробу и ноге су под њима обамирале, али они нису могли да се макну ни да

одвоје поглед од тога призора. А између тога уплашеног света провлачила се луда Илинка; загледала сваком у очи, настојећи да им ухвати поглед и да у њему прочита и открије где су њена жртвована и сахрањена деца.

Тад Плевљак, Мерџан и још двојица сејмена приђоше поново осуђенику и стадоше да га загледају изблиза. Низ колац је текао само слаб млаз крви. човек је био жив и свестан. Слабине су му се дизале и спуштале, жиле на врату куцале, очи су колутале споро али непрестано. Кроз стиснуте зубе навирало је отегнуто режање у коме су се тешко разабирале поједине речи:

– Турци, Турци... – грцао је човек са коца. – Турци на ћуприји... да паски скапавате... паски помрете!...

Цигани сакупише свој алат и сви се, заједно са Плевљакком и сејменима, запутише преко скела на обалу. Народ уступку пред њима и стаде ћа се разилази. Само су дечаци са високог камења и голих дрвета очекивали још нешто и, не знајући кад је крај ни шта је доста, чекали шта ће даље бити са чудним човеком који лебди над водом као да је у скоку застао.

Плевљак је пришао Абидаги и јавио да је све тачно и добро извршено и да је осуђеник жав и има изгледа да ће живети још, јер му унутрица није повређена. Абидага му не одговори ништа, ни погледом, само махну руком за знак да му доведу коња и стаде да се прашта са Тосун-ефендијом и мајстор-Антонијем. Сви стадоше да се разилазе. Чуло се како кроз чаршију телал виче о извршеној пресуди и о таквој истој и горој казни која чека сваког ко буде тако радио.

Плевљак је стајао, у недоумици, на зараванку који се нагло празнио. Момак је држао коња и сејмени су чекали наређења. Осећао је да би требало нешто да каже, али није могао од силног узбуђења које је тек сада почело да расте у њему, да га разापине, као да ће полетети. Сад му је тек долазило до свести све оно на што, раније, заузет послом око извршења пресуде, није могао да мисли. Сад се тек сетио Абидагине претње да ће га жива намаћи на колац ако не успе да ухвати кривца. Избегао је ту страхоту, али за длаку, у послед-

њем тренутку. Онај тамо на скели радио је свом снагом, ноћу, подмукло, да се то заиста деси. Али се, ето, десило обрнуто. И сам поглед на тога човека, који је још жив онако припет и истурен над реком, испуњавао га је и ужасом и неком болном радошћу што није њега та судбина задесила, и што је његово тело нетакнуто, слободно и покретно. Од те мисли неодољиви ватрени трнци су му се ширили из груди, улазили у ноге, у руке, и нагонили га да се креће, смеје и говори, како би сам себе уверио да је здрав, да може да се миче слободно, да говори и да се смеје гласно, да пева ако хоће, а не да режи са коца немоћне клетве, очекујући смрт као једину срећу која му се још може десити. Саме се руке крећу, саме ноге поигравају, сама се уста отварају и на њих навире грчевит смех и саме теку обилне речи:

– Ха, ха, ха! Радисаве, вило горска, што си се укрутио тако? Што не поткопаваш ћуприју? Што режиш и грцаш? Запјевај, вило! Поиграј, вило!

Изненађени и збуњени сејмени су гледали како њихов старешина игра, раширених руку, и како се запевајући и грцајући гуши од смеха, од чудних речи и беле пене која му све више избија на крајевима усана. И његов коњ, дорат, добацивао му је уплашене погледе искоса.

IV

Сви они који су са једне или друге обале присуствовали извршењу казне разнели су страшне гласове по вароши и околини. Неописив страх је ушао у грађане и раднике. Споро и постепено је продирало људима у свест пуно сазнање о ономе што се ту у њиховој близини, у току кратког новембарског дана десило. Сви су се разговори кретали око човека који је тамо горе изнад скела још жив на коцу. Свак се у себи зарицао да неће о њему говорити; али шта вреди кад се мисао стално враћа на њега и поглед отима на ту страну?

Сељаци који су пристизали из Бање, возећи камен на воловским колима, обарали су очи и опомињали кротко своје волове да журе. Радници по обали и на скелама дозивали су се при послу пригушено и само колико се морало. И сами надзорници са лесковим пратовима у руци били су мирнији и блажи. Далматински каменоресци су при раду окретали леђа мосту, бледи, стегнутих вилица, и гневно ударали своја длета која су у општој тишини кликтала као јато детлића.

Брзо је дошао сумрак и радници су грабили својим коначиштима, у жељи да буду што даље од скела. Још пре него се потпуно смркло испели су се Мерџан и један Абидагин поуздан момак поново до Радисава и несумњиво утврдили да је осуђеник и сада четири сата после извршења осуде, жив и свестан. Он је, у грозници, споро и тешко колутао очима, а кад је испод себе угледао Циганина почео је гласније да јечи. Кроз ту јеку са којом је душа излазила из њега разабирале су се само поједине речи:

– Турци... Турци... ћуприја!

Задовољни, вратили су се Абидагиној кући на Бикавац, причајући путем свакоме да је осуђеник жив; а како шкрипи зубима и проговара с коца лепо и разговетно, има наде да ће живети и до сутра у подне. Задовољан је био и Абидага и наредио је да се Мерџану исплати обећана награда.

Те ноћи је све живо у касаби и око моста заспало у страху. Управо, заспао је онај ко је могао да спава, а оних којима сан није хтео на очи било је много.

А сутрадан је освануо сунчан новембарски понедељак. Ни ту око градње ни у целој касабни није било ока које није погледало на онај замршени сплет греда и дасака над водом, где се на самом крају, као на прамцу брода, прав и одвојен, истицао човек на коцу. И многи који је, будући се, помислио да је сновио оно што се јуче наочиглед света дешавало на мосту, сад је стајао и нетремице гледао свој мучан сан како се продужује и траје, стваран, на сунцу.

Код радника иста она јучерашња тишина, пуна скрушености и огорчења. У вароши исти шапат и збуњеност. Мерџан и онај Абидагин момак испели су се поново на скеле, обилазили око осуђеника; нешто су говорили међу собом, дизали главу и загледали горе у лице сељаково; у једном тренутку Мерџан га је повукао за чакшире. Већ по начину како су се спустили на обалу и прошли ћутке између запослених људи, сви су схватили да је сељак издахнуо. И сви су Срби осетили неко олакшање, као невидљиву победу.

Сада су сви смелије погледали горе на скеле и на осуђеника. Сви су осећали да је у оном њиховом сталном рвању и морењу са Турцима сада претегло на њихову страну. Смрт је најтежи залог. Уста, дотле заливена страхом, сама су се отвара. Онако каљави, влажни, необријани и бледи, ваљајући боровим полугама велике блокове бањског камена, застајали су се за тренутак да опљуну дланове и пригушеним гласом говорили један другом:

– Бог да га прости и помилује!

– Еј, мученик! Е, јаде наш!

– Зар не видиш да се посветио? Светитељ, болан.

И сваки је испод ока мерио покојника који се држи усправно као да ступа пред четом. Горе, на својој висини он им није више изгледао ни страшан ни жалостан. Напротив, свима је било јасно сада колико се издвојио и узвисио. Не стоји на земљи, не држи се рукама, не плива, не лети; он има своје тежиште у самом себи; ослобођен земних веза и терета, не мучи се; не може му више нико ништа, ни пушка ни сабља, ни зла мисао ни људска реч ни турски суд. Онако наг до паса,

везаних руку и ногу, прав, забачене главе уз колац, тај лик није ни личио толико на људско тело које расте и распада се колико на високо уздигнут, тврд и непролазан кип који ће ту остати заувек.

Кулучари су се закретали и криомице крстили.

На Мејдану су жене претрчавале једна другој, преко авлије, да само минут-два прошапућу и отплачу заједно, и одмах се враћале трком да им ручак не би загорео. Једна је запалила кандило. Убрзо су по свима кућама горела кандила, притуљена по ћошковима соба. Деца су трепћући очима, у празничком расположењу, гледала у тај сјај, и слушајући неразумљиве, изломљене реченице старијих («Убрани, Господе, и сачувај!» «Ах, мученик, прибран је код бога као да је највећу цркву саградио!» «Помози нас, Боже, ти Једини, потри душманина и не дај му дуге власти!«), запиткивала неуморно, шта је то мученик, ко гради цркву, и где то. Нарочито су дечацци били љубопитљиви. А мајке су их умиривале:

– Шути, душо! Шути, слушај маму и чувај се, док си год жив, Турчина, проклетника!

А пре него је и по други пут стао да пада мрак, Абидага је још једном обишао грађевину и, задовољан дејством овога страшног примера, наредио да се сељак скине са скела:

– Баците пса псима!

У тој ноћи која је нагло падала, влажна и млака као пролетња, настало је неразумљиво жуборење и таласање међу радницима. И они који раније нису хтели да чују о рушењу и отпору сада су били спремни да дају много и учине све. Човек на коцу посто је општа брига и светиња. Неколико стотина измучених људи, покренуто урођеним нагоном, снагом сажалења и древних обичаја, несвесно се заталасало и удружило у напору да дође до мучениковог леша, да га отме скрнављењу и хришћански сахрани. У опрезном сашаптавању и договарању по колибама и појатама кулучари су сакупили међу собом знатну своту од седам гроша којом ће подмитити Мерџана. За тај посао одабрали су тројицу најокретнијих између себе и они су успели да ступе у додир са џелатом. Мокри и уморни

од рада, тројица сељака сада преговарају, споро, лукаво, заобилазно. Мрштећи се, чешкајући по глави и намерно замуцкујући, најстарији сељак говори Циганину:

– Ето се и то сврши. Суђено је па нека буде и то. Само знаш, како је, на прилику, иксан је, што но се каже божји створ, па не би ваљало да га, на прилику, звериње једе и пси развлаче.

Мерџан, који наслућује добро да се ради о послу, брани се, више тужно него упорно.

– Аја, јок! Немојте да ми говорите. На велику ћете ме ватру наложити. Ви не знате какав је рис Абидага!

Сељак се мучи и мршти и мисли у себи: »Циганин је, створење без крста и душе, па нит' можеш да га кумиш ни братимиш, ни ићим на земљи или на небу закунеше, а десну руку држи у плитком џепу од гуња и у њој стиснуто седам гроша.

– Ама, знам већ како је. Знамо ми, на прилику, да ни теби није лако. Само, неће ни теби кривати, Ето, четири гроша, уздриво, смо нашли, па као велимо доста је.

– Јок, јок, дражи је мени живот од васколиког блага свјетског. А од Абидаге жив ост'о не бих, јер тај види све и кад спава. Јао, премрем кад помислим!

– Четири, па и пет, најпослије кад буде. Све би се нашло – наставља сељак без обзира на Циганиново вајкање.

– Не смијем, не смијем, па ето!

– Добро, теби је заповеђено да то... тело бациш, на прилику, као... псима, и ти ћеш га бацити, а шта ће послвије бити од њега о том ти бригу не водиш, нити ће те ко питати за то. Е видиш, онда бисмо ми, на прилику, узели то... тело и сахранили по нашем закону, али криомице, на прилику, да жива душа не зна. И ти ћеш, на прилику, казати сутрадан да су пси, на прилику, разлијели то... тело. И ником ништа, а теби ће бити твоје.

Сељак је говорио пажљиво и смишљено, само је са чудним снебивањем застајкивао пред речи тело, коју је изговарао управо тако: »тело«.

– Зар ја за пет гроша главу да губим! Не, не, неее!

– За шест – додаје мирно сељак.

И тада се Циганин исправи, рашири руке, уозбиљи лице, са изразом потресне искрености за какав су способни само људи који и не разликују лаж од истине, стаде пред сељака, као да је он осуђеник а сељак крвник.

– Нека буде у моју главу, кад сам такве судбине, и нека моја Циганка остане удовица и моја дјеца сирочад: да ми дате седам гроша, па носите мрца, само да нико не види и не сазна.

Сељак је вртио главом, жалећи дубоко што овој рђи мора да изда баш све до последње паре. Као да му је завирио у стиснуту шаку!

И онда се погодише потанко и опширно како ће Мерџан пренети мртваца, кад га скине са скела, на леву обалу реке и ту га, са првим мраком бацити на камениту страну поред пута, тако да то виде и Абидагини момци и пролазници. А у шипражју, мало подаље, биће сакривена она тројица. И чим мрак падне, узеће леш, однети га и сахранити, али на скровиту месту и без икаква видна трага, тако да ће изгледати посве вероватно да су га пси у току ноћи развукли и појели. Три гроша се дају унапред а четири сутра по свршеној ствари.

Још исте ноћи све је извршено, према погодби.

Са сумраком Мерџан је пренео леш и бацио га на обалу испод пута. (То није личило на оно тело које су сви гледали ова два дана, право и испршено на коцу; то је опет био стари Радисав, ситан и повијен, само без крви и живота.) И одмах се вратио, заједно с момцима, скелом на другу обалу, у касабу. Сељаци су чекали у шикари. Пролазио је још понеки задоцнео радник или Турчин који се враћа кући. Па се онда цео крај потпуно смири и смрачи. Стадоше да се јављају пси, они крупни, олињали, гладни и уплашени, без куће и господара. Сакривени у жбуњу, сељаци су се бацали на њих камењем и разгонили их, а они су бежали подвијена репа, али само двадесетак корака од леша и отуда су вребали шта ће бити даље. У мраку се назирало како им очи жагре и сјају. Кад се већ видело да ноћ осваја и да нема вероватноће да ће ико више наићи,

сељаци изиђоше из свог заклона носећи трнокоп и лопату. Две даске које су такође носили са собом положише једну на другу а на њих мртваца, и тако га изнесоше уза страну. Ту, у једној удолини коју су створиле пролетње и јесење воде јурећи са брега ка Дрини, одгрнуше крупни шљунак, који се ту спушта као сув и непресушан поток, и ископаше дубок гроб, брзо, тихо, без речи и шума. У гроб положише тврдо, хладно и згрчено тело. Онај најстарији сељак скочи у јаму, опрезно кресну неколико пута чакмаком о кремен и запали прво труд па затим танку свећицу са савијеног воштаног свица, заклањајући је обема рукама; затим је усади више покојникове главе и прекрсти се три пута, брзо и гласно. Прекрстише се за њим и она двојица горе у мраку. Сељак затим махну двапут изнад мртваца руком као да га прелива из празне руке невидљивим вином и двапут изговори тихо и скрушено:

– Со свјатими упокој, Христе, душу раба твојега.

Затим је шапутао још неке речи, неповезане и неразумљиве, али молитвене, свечане и тешке, тако да су се она двојица над гробом непрестано крстили. А кад заћута, додадоше му одозго оне две даске и он их састави над лешом, угаси и по дужини, тако да су сачињавале као кров над њим. Прекрсти се још једном, угаси свећу и извуче се из гроба. Онда опрезно и полако стадоше сви заједно да бацају земљу, сабијајући је добро, тако да не остане видљива хумка над гробом. А кад су били готови с тим, вратише опет онај шљунак, као поток, преко свеже ископане земље, прекрстише се још једном, и кренуше натраг, заобилазећи далеко, како би што даље од гроба сишли на друм.

Још исте ноћи ударила је густа, тиха киша без ветра, а јутро које је свануло било је пуно млечне магле и тешке, млаке влаге која је испуњавала целу речну долину. По неком белом сјају који час расте час пада види се да се сунце негде бори са маглама које не може да пробије. Све је било пригушено и аветињски ново и страно. људи су нагло искрсавали из те магле и исто тако се нагло губили у њој. По таквом времену прошла су са раним јутром кроз чаршију проста кола и на

њима два сејмена који придржавају везаног Плевљака, свога дојучерашњег старешину.

Откако је оно прекјуче, у наступу неочекиваног одушевљења што је жив и што није на коцу, стао да игра пред свима, он се није више смиривао. Сви мишићи су на њему поигравали, место га није држало, стално га је мучила неодољива потреба да се и сам увери и другима да покаже како је он здрав, читав и покретан. На махове би се сетио Абидаге (то је црна тачка у овој његовој радости!) и одмах би пао у тешку замишљеност. Али за то време у њему би се сакупила нова снага која га је неодољиво гонила да се креће и ломи као мамен. И опет би се дизао и почињао да игра, ширећи руке, пуцкетајући прстима и вијући се у пасу као ченгија, доказујући све новим живим и оштрим покретима да није на коцу, и дашћући у ритму игре:

– Ево, ево... и ово могу, ево, и ово... ево!

Није хтео ништа да једе, а сваки разговор који би отпочео прекидао је нагло и прелазио у игру и детињско уверавање при сваком покрету:

– Ево, види, ево... и ово, ево!

Кад су се синоћ најпосле усудили да кажу Абидаги шта је са Плевљаком, он је рекао хладно и кратко:

– Водите диванију у Плевље, и нека га вежу у кући да не будалака наоколо. Није за овог посла ни био.

Тако је и учињено. Али како старешина није могао да мирује, морали су његови сејмени да га вежу за кола на којима је седео. Он је плакао и бранио се и док је могао да миче појединим делом тела трзао се и викао своје: ево, ево! Најпосле су морали да му вежу и ноге и руке, тако је седео на колима устурен као врећа жита и сав умотан конопцима. Али сада, чим није могао да се креће, почео је да уображава да га набијају на колац; грчио се и одупирао уз очајну вику:

– Не мене, не мене! Вилу хватајте! Не, Абидага!

Из последњих кућа, на изласку из вароши, истрчавали су људи, узбуђени том виком, али су се кола са сејменима и

болесником брзо губила на добрунском друму, у густој магли кроз коју се наслућивало сунце.

Тај неочекивани, жалосни одлазак Плевљаков још је више утерао свету страх у кости. Почело је да се шапуће како је осуђени сељак био невин и како га је овај Плевљак узео на душу. Међу Србима на Мејдану, жене су причале како су виле сахраниле мртво тело несрећног Радисава под Бутковим Стијенама, и како ноћу пада с неба обилна светлост на његов гроб: хиљаде хиљада запаљених свећа које пламсају и дрхте, у дугом низу од неба до земље. Виделе су их кроз сузе.

Свашта се веровало и шапутало, али страх је био јачи од свега. И посао на мосту се настављао брзо и глатко, без прекида и поремећаја. И наставио би се богзна докле да почетком децембра није наступила неочекивано јака студен против које ни Абидагина сила није ништа могла.

То су биле незапамћене студени и мећаве за прву половину децембра месеца. Камен примрзава за земљу, дрво пуца. Ситан кристалан снег завејао предмете, алат и читаве колибе, а сутрадан га ћудљив ветар снесе на другу страну и завеје други крај. Сам од себе посао престаде и страх од Абидаге избледе па ишчиље потпуно. Абидага је пркосио неколико дана, али на крају попусти. Распусти раднике и обустави посао. По највећој вејавици одјахао је и он са својим људима. Истог дана отпутовао је за њим и Тосун ефендија на сеоским саоницама, претрпан сламом и ћебадима, а мајстор Антоније у противном правцу. А цео онај логор кулчара растури се по селима и дубоким долинама, нестаде нечујно и неприметно као вода коју земља упије. Остаде градња као одбачена играчка.

Пре поласка Абидага је опет сазвао варошке прваке Турке. Био је потиштен у својој срдитој немоћи. Рекао им је, као и лане, да све оставља на њиховој бризи и одговорности.

– Ја одлазим, али моје око остаје. И пазите добро: боље је да двадесет непослушних глава скинете, него да један ексер царски пропадне. Чим пролеће гране, ја ћу бити поново овде и тражићу рачун од свакога.

Прваци су обећали све као и лане и разишли се кућама, брижни и умотани у гуњеве, зубуне и шалове, хвалећи у себи бога што је дао на свет зиму и мећаву и бар тако својом силом ударио границу сили силних.

А кад је грануло пролеће, није стигао Абидага него је допутовао нов везиров повереник, Арифбег, заједно са Тосун-ефендијом. Са Абидагом се десило оно чега се он толико бојао. Неко, неко ко је добро знао и све изблиза видео, доставио је великом везиру тачне и исцрпне податке о његовом пословању на вишеградском мосту. Везир је био тачно обавештен да је за ове две године сваког дана радило између две и три стотине кулучара без иједне паре наднице, врло често и о својој храни, а везиров новац узимао је Абидага за себе. (Израчуната је и свота новца коју је досад присвојио.) Своје непоштење прикривао је, као што то често у животу бива, великом ревношћу и претераном строгошћу, тако да народ целог оног краја, не само раја него и Турци, уместо да благосиље велику задужбину, проклиње и час кад је почета и оног ко је подиже. Мехмед-паша, који се целог века борио са крађом и непоузданошћу својих службеника, наредио је неваљалом поверенику да врати целу суму, а са остатком имања и својим харемом да одмах сели у једно мало место у Анадолији и да се жив не чује, ако жели да га и горе зло не снађе.

Два дана после Арифбеге стигао је и мајстор Антоније из Далмације са првим радницима. Тосун ефендија га је представио новом поверенику. По блештавом и топлим априлском дану обишли су грађевину и утврдили распоред за прве послове. Кад се Арифбег повукао и њих двојица остали сами на обали, мајстор Антоније загледао је боље у лице Тосун-ефендији, који је и на овако сунчаном дану био скупљен и грчевито умотан у широки црни минтан.

– Ово је посве друга врста човека. Хвала богу! Само се питам ко је био тако вешт и храбар да обавести великог везира и макне ону животињу.

Тосун ефендија је гледао преда се и рекао мирно:

– Нема сумње, овај је бољи.

– То је морао бити неко ко добро познаје Абидагин рад а ко има приступ до везира и ужива његово поверење.

– Свакако, свакако је овај бољи – одговарао је Тосун ефендија не димући поглед оборених очију и увијајући се још чвршће у свој минтан.

Тако је отпочео посао под новим повереником Арифбегом.

То је био заиста посве другачији човек. Необично висок на ногама, погнут, ћосав, истурених јагодица, косих црних насмејаних очију. Народ га је одмах прозвао Мисир-баба. Без вике, без штапа, без крупних речи и видног напора, он је заповедао и распоређивао насмејано и безбрижно, као однекуд са висине, али ништа није пропуштао ни губио из вида. И он је носио са собом ону атмосферу строге ревности за све што је везирова воља и наредба, само што је био миран, здрав и поштен човек, који није имао чега да се боји ни шта да прикрива, па му није ни требало да друге плаши и прогони. Посао је текао истом брзином (јер, брзина је била оно што је везир желео), грешке су кажњаване истом строгошћу, али је бесплатно кулучење укинато од првог дана. Сви су радници били плаћени и примали храну у брашну и соли, и све је ишло брже и боље него за Абидагина времена. И оне луде Илинке нестало је; изгубила се зимус негде на селу.

Градња је расла и ширила се.

Сада се видело да везирова задужбина неће бити само мост, него и један хан, караван-серај, у коме ће путници из далека, који ће прелазити мост, моћи да нађу склониште за себе, своје коње и своју робу, кад их ту ноћ сустигне. По Арифбеговим упутствима почело је грађење караван-сераја. На уласку у чаршију, две стотине корака од моста, тамо где почиње стрмина којом води пут на Мејдан, има један зараванак на ком се досада средом држао сточни пазар. На том зараванку почела је градња новог хана. Посао је напредовао полагано, али се већ по почецима могло видети да се ради о тврдој, богатој грађевини, замишљеној навелико и нашироко. Свет није ни примећивао како споро али стално расте велики

хан од камена, јер је сву његову пажњу привлачила градња моста.

То што се сада радило на Дрини било је тако замршено, сви послови су били тако сложени и посредни да докони Вишеграђани који су са обале посматрали радове, као неке природне појаве, нису више могли да их са разумевањем прате. Подизани су све нови насипи и шанчеви у разним правцима, раздвајана и дељена река на јазове и рукавце, и претакана из једног корита у друго. Мајстор Антоније је довео из Далмације нарочите вештаке ужаре и закупио сву кудељу чак и у суседним нахијама. Ти мајстори су у нарочитим зградама сукали конопце необичне јакости и дебљине. Грчки дунђери су по његовим и Тосун-ефендијиним нацртима радили велике дрвене дизалице на чекрк, постављали их на сплавове, и тако на оним конопцима дизали и најтеже блокове камена и преносили их до стубова који су редом ницали из речног корита. По четири дана је трајало преношење сваког појединог од тих великих блокова са обале до његовог лежишта у темељима мостовног стуба.

Гледајући све то, из дана у дан, из године у годину, наш свет је почео да губи рачун о времену и стварним намерама градитеља. Изгледало им је да градња не само да не одмиче напред него да се све више мрси и заплиће у неке помоћне и споредне радове, и што дуже траје све мање личи на оно што је имала да буде. људи који сами не раде и не предузимају ништа у животу лако губе стрпљење и падају у погрешке кад суде о туђем раду. Вишеградски Турци су опет почели да слежу раменима и одмахују руком кад говоре о мосту. Хришћани су ћутали, али су посматрали градњу са злурадим и потајним мислима у себи и желели јој неуспех као сваком турском предузећу. Некако у то време је игуман манастира Бање код Прибоја записао на последњем празном листу једног минеја: *»Да је знано кад Мехметџаша тради ћуџрију на Дрини код Вишеграда. И велики зулум би народу христџијанском од Атарјана, и шешка антарија. С мора су мајсторе доводили. За три године традише и*

многе асире поарчисе. Воду су предвојили и прешројили, али моста не могаше намакнути.»

Пролазиле су године, смењивала се лета и јесени, зиме и пролећа, одлазили су и враћали се радници и мајстори. Сада је сва Дрина била пресвођена, али не мостом него дрвеним скелама које су личиле на бесмислен и замршен сплет борових греда и дасака. С једне и са друге стране њихале су се високе дрвене дизалице, утврђене на добро везаним сплавовима. На обе обале реке димиле су се ватре на којима се топило олово којим су заливане рупе у плочама и невидљиво везиван камен за камен.

Крајем те треће године десила се једна од оних несрећа без којих велике грађевине ретко бивају. Довршавао се средњи стуб, који је и нешто виши и при врху шири од осталих, јер на њему треба да почива капија. Код преношења једног великог каменог блока посао је запео. Радници су се ројили око огромног четвороуганог камена који је, обавијен дебелим конопцима, висио над њиховим главама. Дизалица није успевала да га наднесе тачно над његов лежај. Мајстор-Антонијев помоћник Арапин притрчао је нестрпљиво и почео да гласним, љутитим повицима (на оном чудном, мешаном језику који се у току година створио између ових људи из разних крајева света) издаје наређења онима доле на води који су руковали дизалицом. У том тренутку, на неразумљив начин, попустили су конопци и блок се срушио, најпре једним крајем а затим целом тежином на узбуђеног Арапина, који није ни гледао изнад себе него доле на воду. Чудним случајем, блок је пао тачно где треба, али је при паду захватио Арапина и притиснуо му целу доњу половину тела. Настала је трка, узбуна и дозивање. Убрзо је стигао и мајстор Антоније. Млади црнац је, после прве несвестице, дошао себи; стењао је кроз стиснуте зубе и тужно, уплашено гледао у мајстор-Антонијеве очи. Састављених обрва, блед, мајстор Антоније је издавао наређења како да се искупе радници, донесе алат и приступи дизању блока. Али све је било узалуд. Од младића се нагло одливала

крв, дах му се кидао и поглед маглио. За пола сата је издахнуо, држећи грчевито мајсторову руку у својим.

Арапинова сахрана била је свечан догађај који се дуго памтио. Сви муслимани мушкарци изишли су да га испрате и понесу по неколико корака његов табут у ком је лежала само горња половина његовог младог тела, јер пола га је остало под каменим блоком. Мајстор Антоније му је подигао над гробом леп нишан од камена од ког се мост гради. Њега је потресла смрт овог младића кога је као дечака извео из његове сиротиње у Улцињу, где је живело неколико залуталих црначких породица. Али посао није застао ни за тренутак.

И те и идуће године зима је била блага и радило се све до половине децембра месеца. Наступала је пета година рада. Сад је онај широки и неправилни круг од дрвета, камена, помоћних справа и разноврсног материјала почео да се сужава.

На зараванку, поред пута на Мејдан, већ је стајао нови хан, ослобођен скела. То је била велика зграда на спрат, зида на од истог камена од кога се прави мост. Још се радило на хану и изнутра и споља, али се већ сада, овако на даљину, могло видети колико он одудара величином, складом линија и тврдоћом грађе од свега што се икад могло саградити или замислити у касаби. Та зграда од светложућкастог камена са кровом од тамноцрвеног црепа, са низом фино срезаних прозора, долазила је касабалијама као раскошна и невероватна празнична ствар која одсада треба да постане саставни део њиховог свакидашњег живота. Саграђена од везира, изгледала је као да ће само везири у њој одседати. Из свега је зрачио одсјај неке величине, укуса и раскоши која их је збуњивала.

У исто време и она безоблична маса изукрштаних греда и жиока над реком стаде да сплашњава и да се тањи, а кроз њих се сада све боље и јасније назирао истински мост од лепог бањског камена. Још увек су појединци и читаве групе радника радили послове који су у очима света изгледали бесмислени и без везе са свим осталим, али сада је већ и за последњег неверног касабалију било јасно да сви они заједно дижу мост

по једној јединственој замисли и непогрешном рачуну, који стоје иза сваке од тих појединих радња. Најпре су се указали они лукови који су најмањи, и по висини и по распону, и најближи обали, а затим су откривани један по један, док и последњи не збаци скеле са себе и не указа се цео мост на једнаест моћних лукова, савршен и чудан у својој лепоти, као нов и стран предео за касабалијске очи.

Брзи и на зло и на добро, Вишеграђани су били постиђени у својој сумњи и неверици. Сад нису ни покушавали да прикрију своје дивљење ни могли да обуздају своје одушевљење. Прелаз преко моста није био још дозвољен, али се свет искупљао на обе обале, а нарочито на десној где се налази чаршија и већи део вароши, и посматрао како радници преко њега прелазе и како раде глачајући камен у оградни и узвишеним седиштима на капији. Сакупљени вишеградски Турци посматрају тај туђи рад о туђем трошку, коме су они пуних пет година издевали свакојака имена и прорицали најгору будућност.

– Ама, говорим ја вама једнако – каже узбуђено и радосно један хоџица из Душча – да се царској руци ништа није отело и да ће ови паметни људи најпослије подићи што су наумили; а ви једнако: те неће, те не могу. А ево видиш да подигоше, и још какву ћуприју и какву згуду и љепоту.

Сви му одобравају, иако се нико право не сећа кад је он то њима говорио, а сви знају да је са њима заједно оговарао и грађевину и оног ко је подиже. И сви се, искрено раздрагани, непрестано ишчуђавају.

– Е, људи, е људи, шта пониче у овој нашој касаби!

– Видиш ти, што је везирска сила и памет, гдје оком погледа ту је хаир и берићет.

– И још ово није ништа – додаје онај весели и живахни хоџица – још ће он лепши бити. Видите ли како га тимаре и доћерују као коња за панађур!

Тако се такмиче у изливима одушевљења, тражећи све нове, лепше и крупније речи похвали. Само Ахмед-ага шета, богат житарски трговац, мрзовољан човек и тврдица, гледа још

увек презриво и градњу и ове који је хвале. Висок, жут и усукан, црна, оштра погледа, танких, као слепљених усана, он жмирка на септембарском сунцу лепог дана и једини не одступа од свог ранијег мишљења. (Јер, има у једним људима безразложних мржња и зависти које су веће и јаче од свега што други људи могу да створе и измисле.) Онима који одушевљено хвале величину и сталност моста, говорећи да је тврђи од сваког града, он презриво додацује:

– Не дошао му поводањ, онај наш прави вишеградски! Па ћеш видјети шта ће од њега остати!

Сви га огорчено побијају и хвале оне који су радили на мосту, а нарочито Арифбег, који је, увек, господски насмејан, као играјући се створио овакву и оволику грађевину. Али Шета је тврдо решен да не призна ником ништа.

– Јесте, да није било Абдаге и његовог зеленог штапа и његовог запта и зулума, питао бих вас ја би ли овај Мисирбаба могао својим смијехом и са рукама на леђима довршити ћуприју.

И озлојеђен општим одушевљењем, као личном увредом, Шета одлази љутито у своју магазу да седи на свом свагдашњем месту са кога се не види ни сунце ни мост и не чују граја и жагор занесеног света.

Али Шета је био усамљен изузетак. Радост и одушевљење грађана само су расли и ширили се и на околна села. Првих дана октобра месеца приредио је Арифбег велику свечаност због довршења моста. Тај човек господских навика, неосетне строгости и ретког поштења, који је трошио сав поверени му новац на оно на што је био намењен, не задржавајући ништа за себе, био је за народ главна личност у овом послу. О њему се говорило више него о везиру самом. Тако је и његова свечаност испала богата и сјајна.

Надзорници и радници добили су дарове у новцу и оделу, а општа гозба, у којој је учествовао ко год је хтео, трајала је два дана. У везируво здравље јело се, пило, свирало, играло и певало; приређене су коњске и пешачке трке; сиротињи су дељени месо и слаткиши. На тргу који везује мост са чаршијом

кувала се у котловима халва и онако врућа делила народу. Тада се осладио и онај који ни на Бајрам није. До у села око касабе допрла је та халва и ко год је окусио пожелео је здравље везиру и дуг век његовим грађевинама. Било је деце која су по четрнаест пута навраћала на казан, док их ашчије, познавши их, не би отерали, бијући их варјачама. Једно је Циганче умрло, јер се прејело вруће халве.

Такве ствари су се дуго памтиле и казивале упоредо са причама о постанку моста, утолико више што су дарезљиви везири и поштени повереници у доцнијим столећима, изгледа, изумирали и овакве прославе постале ретке, па потпуно непознате, док нису најпосле прешле у исти ред са легендама о вилама, о Стоји и Остоји, и сличним чудима.

Док су трајале свечаности, као и првих дана уопште, свет је прелазио мост по безброј пута с једне обале на другу. Деца су претрчавала а старији ишли полагаано, у разговору или посматрајући са сваке тачке потпуно нове видике који су се отварали са моста. Немоћни, хроми и узети доношени су на носилима, јер нико није хтео да изостане и да се одрече свога удјела у овоме чуду. Сваки и најмањи касабалија осећао се као да су се његове способности одједном умножиле и снага увећала; као да је неки чудесни, натчовечански подвиг сведен на меру његових моћи и у границе свакодневног живота; као да је поред досад познатих елемената: земље, воде и неба, откритвен одједном још један; као да је нечијим благотвомим напором одједном за све и свакога остварена једна од најдубљих жеља, древни људски сан: да се иде изнад воде и савлађује простор.

Турски момци су приметили коло око казана са халвом, водили га преко моста, јер ту им се чинило да лете а не да земљу газе, па затим савијали уокруг на капији и ту су трупкали и били ногама о нове плоче као да искушавају тврдоћу моста. Око тога сабијеног, округлог кола младих телеса која неуморно поскакују све у истом ритму, обигравали су дечаци, протрчавали између разиграних ногу, као кроз помичан плот, стајали у средини кола, први пут у животу на мосту о којем се

већ годинама говори, и то на капији за коју се каже да је у њој затворен онај унесрећени покојни Арапин и да се ноћу приказује. Уживајући у момачком колу они су и премиралли од страха који је Арапин и док је жив био и радио на мосту непрестано уливао касабалијској деци. На том узвишеном, новом и необичном мосту чинило им се да су давно напустили мајку и родну кућу и залутали у земљу црних људи, чудесних грађевина и необичних игара; стрепели су, али нису могли да се одвоје од помисли на Арапина, ни да се откину од кола на чудној, новој капији. Тек неко ново чудо могло је да привуче њихову пажњу.

Неки Мурат, звани *Муша*, малоуман младић из агинске породице Турковића из Незука, са којим су у касаби ћесто терали шегу, одједном се испео на камену ограду моста. Зачула се дечија цика, удивљени и уплашени узвици старијих, а идиот је, као вилен, раширених руку и забачене главе, ишао уским плочама, ногу пред ногу, као да не лебди над водом и дубином, него као да учествује у најлепшој игри. Упоредо са њим ишла је гомила дечурлије и беспослењака и храбрила га. А на другом крају моста сачекао га је његов брат Алиага и ишибао као мало дете.

Многи су одлазили далеко низ реку, пола сата хода, до Калате или Мезалина, и отуд посматрали мост, који се истицао, бео и лак, са својих једанаест лукова неједнаке величине, као чудна арабеска на зеленој води, међу тамним брдима.

Тих дана је донесена и велика, бела плоча са усеченим натписом и узидана на капији у онај зид од црвенкастог камена који се уздиже читава три аршина из ограде моста. Дуго времена свет се окупљао око натписа и гледао у њега, док се не би нашао какав софта или млад хафис који би, са мање или више вештине, за једну кафу или кришку лубенице или просто за божји севап, прочитао натпис како би могао и умео.

По стотину пута су тих дана срицани стихови тога *шариха*, које је написао неки цариградски стихотворац Бади, и који су казивали име и звање онога који је саградио ову задужбину, као и срећну годину 979. по Хеџри, то јест 1571. по хришћан-

ском рачунању, кад је она завршена. Тај Бади је за добре паре писао лаке и звучне стихове и умео вешто да их наметне великашима који су подизали или оправљали велике грађевине. Они који су га знали (и помало му завидели) говорили су подругљиво да је небески свод још једина грађевина на којој нема *шариха* из Бадијева пера. А он је, поред све лепе зараде био сирак и гладница, вечито у борби са оном нарочитом бедом која често прати стихотворце као неко особито проклетство и коју никакве плате и награде не могу зајазити.

По слабој писмености, тврдој глави и живој машти овог нашег света, сваки је од касабалијских учењака на свој начин читао и тумачио Бадијев *шарих* на каменој плочи, који је као сваки текст, бачен једном у јавност, стајао ту, вечит у вечитом камену, заувек и неповратно изложен погледима и тумачењима свих људи, мудрих и лудих, злих и добронамерних. А сваки од слушалаца памтио је оне стихове који су његовом уху и његовој ћуди најбоље одговарали. Тако се оно што је било ту, на очиглед целог света, урезано у тврди камен, понављало од уста до уста на разне начине, често измењено и искварено до несмисла.

У камену је писало:

Гле Мехмедпаша, највећи међу мудрима и великима свога времена,

*Оствари завет свога срца и својом бригом и шрудом
Сагради мост на реци Дрини.*

На овој води дубокој и брза шока,

Претходници му не мојоше ништа подићи.

Надам се од милости божје да ће му трагња бити чврста.

Да ће му век пролазити у срећи

И да никад за шују неће знаћи.

Јер за свога животи он је злато и сребро уложио у задужбине;

И нико не може казати да је бачен иметак

Који се шроши у такве сврхе.

Бади, који је видео ово, кад је довршена традња изрече шарих:

»Нека Бої блаґослови њу трађевину, њај чудесни и леи мост!»

Најпосле, народ се најео, начудио, находао и наслушао стихова из натписа. То чудо првих дана ушло је у њихов свакодневни живот и они су прелазили мост, ужурбани, равнодушни, забринуте, расејани, ко што је шумна вода текла испод њега, као да је то неки од безбројних путева који су они и њихова стока утабали својим ногама. А плоча са натписом је ћутала у зиду као и сваки други камен.

Сада је друм са леве обале реке везан право са оним крајем друма на зараванку са друге стране. Нестало је мрке, црвоточне скеле и ћудљивих скелеџија. Дубоко испод последњих лукова моста остали су песковити крш и стрме обале којима се подједнако тешко силазило и пело и на којима се тако мучно чекало и толико узалудно дозивало с једне стране на другу. Све је то, заједно са плаховитом реком, као мађијом премошћено. Високо изнад свега тога сад се ишло, као на крилима, право са једне високе обале на другу, преко широког, дугог моста који је тврд и сталан као планина, а под копи-тима одјекује као да је сав само од једне танке плоче камена.

Нестало је и оних дрвених воденица и кућерака у којима су путници за нужду ноћивали. Уместо њих стоји тврди и раскошни караван-серај и прима путнике којих је са сваки-даном све више. У хан се улази на широку капију складних линија. Са обе стране капије су два велика прозора и на њима решетке, али не од гвожђа, него клесане у седри и свака из једног комада. У широком правоугаоном дворишту има места за робу и пртљаг, а свуда наоколо нижу се врата од тридесет и шест соба. Позади, под брегом су штале; на опште чудо, и оне од камена, као да су за царску ергелу грађене. Таквог хана нема од Сарајева па до Једрена. Ту сваки путник може да остане један дан и једну ноћ и да има без паре динара конак, ватру и воду за себе, послугу и коње.

Све је то, као и мост сам, задужбина великог везира Мехмедпаше, који се пре више од шездесет година родио ту иза ових планина, у високом селу Соколовићима, и који је у детињству, са гомилом српских сељачића, одведен као аџамиоглан у Стамбол. Трошкови за издржавање караван-сераја долазе из вакуфа који је Мехмедпаша основао од великих имања, заплених у новоосвојеним крајевима, у Угарској.

Тако је са подизањем моста и хана нестало, као што се види, многе муке и незгоде. Нестало би можда и оног необичног бола који је везир у детињству понео са вишеградске ске-ле, из Босне: црне, оштре пруге која му с времена на време пресеца груди на две половине. Али Мехмедпаши није било суђено да живи без тога бола ни да дуго ужива у мисли на своју вишеградску задужбину. Убрзо после завршетка последњих радова, тек што је караван-серај право прорадио и мост се прочуо по свету, Мехмедпаша је још једном осетио бол од »црног сечива« у грудима. И то последњи пут.

Једног петка, кад је улазио са свитом у џамију, пришао му је један сулуд и одрпан дервиш са испруженом левом руком за милостињу. Везир се окренуо и наредио човеку из пратње да му удели, а дервиш је тада из рукава десне руке потегао тежак касапски нож и ударио њиме везира снажно међу ребра. Пратња је сасекла дервиша. Везир и његов убица издахнули су у истом тренутку. На сивим плочама, пред џамијом, лежали су тако још неколико тренутака један поред другог. Убијени убица, крупан, пунокрван, раширених ногу и руку, као да је још ношен гневним замахом свога безумног ударца. А поред њега велики везир, раскопчане антерије на грудима и далеко одбаченог каука. Последњих година живота он је омршао и погурио се, некако потавнео и огрубео у лицу. И сад је, онако раздрљен и гологлав, крвав, савијен и утонуо у се, лично више на остарелог и премлаћеног сељака из Соколовића него на обореног достојанственика који је до малочас управљао Турском Царевином.

Месеци и месеци су прошли док је и до касабе допрла вест о везировој погибији, и то не као јасна и одређена чиње-

ница, него као скривено говоркање које може и бити и не бити тачно. Јер у Турској Царевини није дозвољено да се зле вести и несрећни догађаји шире и препричавају ни онда кад се у суседној држави десе, а камоли кад се ради о рођеној несрећи. Уосталом, у овом случају нико није имао рачуна да се много и дуго говори о смрти великог везира. Странка његових противника, која је најпосле успела да га обори, настојала је да са његовом свечаном сахраном покопа и сваку живљу успомену на њега. А Мехмедпашини рођаци, сарадници и присталице у Стамболу нису имали, у већини, ништа против тога да се о некадашњем великом везиру што мање говори, јер су тако расли и њихови изгледи да се додворе новим управљачима, и да им се прошлост опрости.

Али две лепе грађевине на Дрини почеле су већ да врше свој утицај на промет и саобраћај, на вишеградску касабу и целу околину, и вршиле су га даље, без обзира на живе и мртве, на оне који се подижу или оне који падају. Варош је брзо почела да се спушта са брега ка води и да се шири и развија и све више сабија око моста и око караван-сераја који је народ прозвао Каменитим ханом.

Тако је постао мост са капијом и тако се развила касаба око њега. После тога, за време од преко три стотине година, његово место у развоју касабе и његово значење у животу касабалија били су онакви како смо их напред укратко описали. А смисао и суштина његовог постојања као да су били у његовој сталности. Његова светла линија у склопу касабе није се мењала као ни профил околних планина на небу. У низу мена и брзом оцветавању људских нараштаја, он је остајао непромењен као и вода која пролази испод њега. Старио је, природно, и он, али на једној временској скали која је много шири не само од дужине људског века него и од трајања читавог низа нараштаја, толико шири да се оком то старење није могло да примети. Његов век је, иако смртан по себи, лично на вечност, јер му је крај био недогледан.

V

Прошла је прва стотина година, време дуго и смртоносно за људе и многа њихова дела, али неосетно за велике грађевине, добро смишљене и тврдо засноване, а мост са капијом и караван-серај поред њега стајали су и служили као и првог дана. Тако би над њима прошло и друго столеће, са сменом годишњих доба и људских поколења, а грађевине би трајале без промене. Али оно што није могло време, учинили су нестални и непредвидљиви стицаји далеких прилика.

У то време, крајем XVII века, по Босни се певало, говорило и шапутало много о Мађарској, коју је турска војска, после столетне окупације, стала да напушта. Многи је босански спахија, бранећи свој угарски спахилук у борбама при том повлачењу, оставио кости у мађарској земљи. То су били, могло би се рећи, они срећнији, јер многи се спахија вратио го као прст у своју стару босанску постојбину где га је чекала танка земља, узак и оскудан живот, после богате ширине и господства на великим спахилуцима у Мађарској. Далек и нејасан одјек свега тога допирао је и довде, али нико није ни помишљао да би та Унгарија, земља из песама, могла имати неке везе са стварним, свакодневним животом касабе. Па ипак, било је тако. Са турским повлачењем из Мађарске изгубљена су и остала изван граница царевине, поред осталог, и имања оног вакуфа из кога се издржавао караван-серај у Вишеграду.

И свет у касабима и путници који се већ сто година служе Каменитим ханом навикли су на њега и нису никад ни размишљали о томе каква су средства из којих се он издржава, како су постала ни где им је извор. Сви су се служили њиме, искоришћавали га као родну и благословену воћку поред пута, која је ничија и свачија; помињали су механички »покој везировој души«, али нису помишљали да је везир већ сто година мртав, нит су се питали ко сад чува и брани царске земље и вакуфе. Ко је могао и помишљати да су ствари у свету у таквој зависности једне од других и на толику даљину међу собом повезане? Стога није у прво време у касабима ни примећено да су пре-

сахнули приходи. Послуга је радила и хан је примао путнике као и раније. Мислило се да је новац за издржавање задоцнио као што се и пре дешавало. Међутим пролазили су месеци па и године а новац није стизао. Момци су напуштали посао. Тадашњи мутевелија вакуфа Даутхоца Мутевелић (јер свет их је тако прозвао и то им је остало као презиме) обраћао се на све стране, али одговора није добијао. Путници су се сами послуживали и чистили хан колико је најнужније за себе и стоку, али како је ко одлазио тако је иза себе остављао ђубре и наред да их други чисти и уређује, као што је и он уређивао оно што је затекао неуредно и загађено. А иза сваког је остало бар нешто више нечистоће него што је он затекао.

Даутхоца је све чинио да хан спасе и очува у животу. Најпре је трошио од свога а затим је почео да се задужује код рођака. Тако је из године у годину крпио и дотеривао скупочену зграду. Онима који су му пребацивали што се упропашћује чувајући оно што се сачувати не може, одговарао је да он добро улаже свој новац, јер га богу на зајам даје и да је он, као мутевелија, последњи који сме да напусти ову задужбину коју су изгледа сви напустили.

Тај мудри и побожни, тврдоглави и упорни човек, кога је касаба дуго памтила, није се ничим дао одвратити од свог безизгледног напора. Радећи предано он се одавно био помирио са сазнањем да је наша судбина на земљи сва у борби против квара, смрти и нестајања, и да је човек дужан да истраје у тој борби и онда кад је потпуно безизгледна. И седећи пред ханом који је на његове очи нестајао, он је одговарао онима који су га одвраћали или жалили:

– Не треба мене жалити. Јер сви ми умиремо само једном а велики људи по два пута: једном кад их нестане са земље, а други пут кад пропадне њихова задужбина.

Кад већ није могао да плаћа надничаре, он је сам, онако стар, својим рукама плевио коров око хана и вршио мање оправке на згради. Тако га је и смрт затекла, једног дана кад се био испео да поправи попузли цреп на крову. Било је при-

родно да касабалијски хоџа не може одржати оно што је велики везир основао, а историјски догађаји осудили на пропаст.

После Даутхоцине смрти хан поче нагло да ороњава. Свуда су се јављали први знаци опадања. Џеризи су се зачепили и почели да заударāju, кров је пропуштао кишу, прозори и врата ветар, штале су огрезле у ђубре и коров. А споља је савршена камена зграда изгледала још увек непромењена, мирна и неуништива у својој лепоти. Они велики прозори у приземљу, сведени на лук, са решеткама које су, нежне као најфиније плетиво, биле сечене у меком камену, из једног комада, гледали су спокојно у свет. А на горњим, једноставним прозорима већ су се јављали знаци беде запуштености и унутрашњег нереда. Мало-помало свет поче да избегава конак у касабима или да ноћива у Устамујића хану у вароши, за новац. Све су ређи били путници у караван-серају, иако је ту уместо плате требало само зажелети покој души везировој. Најпоследње, кад је било јасно да новац неће стићи и да нема никога да прихвати везирову задужбину, напустише сви, па и нови мутевелија, бригу о згради и караван-серај остаде нем и опустео и поче да се квари и руши као све зграде у којима нико не живи и о којима нико не брине. Око њега је расла дивља трава, боца и штирак. На крову почеше да се гнезде и сакупљају врानе и чавке у грлатим, црним јатима.

Тако је пре времена и неочекивано (све овакве ствари долазе на изглед неочекивано!) напуштен, стао да се руши и распада везиров Камени хан.

Али ако је караван-серај, стицајем необичних прилика, морао да изневери своју намену и да пре времена оде у рушевине, мост коме није требало надзора ни издржавања, остао је прав и непромењен и везивао растављене обале и пребацивао живе и мртве терете, као и првог дана свога постанка.

У његовим зидовима гнездиле су се птице, у невидљивим пукотинама које је време отварало у зидовима расли су танки чуперци траве. Жућкасти, порозни камен од кога је мост саграђен чврсно је и збијао се од наизменичног утицаја влаге и топлоте; и вечито бијен ветром који иде у оба правца доли-

ном реке, пран кишама и сушен сунчаном жегом, тај камен је с временом убелео загаситом белином пергаментa и сијао је у мраку као осветљен изнутра. Велике и честе поплаве, које су биле тешка и стална беда за касабу, нису му могле ништа. Оне су долазиле сваке године, у пролеће и у јесен, али нису увек биле једнако опасне и судбоносне по варош поред моста. Сваке године бар по једном или два пута набуја Дрина и замути се и са великим шумом проноси кроз лукове моста одваљене плотове са њива, изваљене пањеве и мрки талог од лишћа и грања из прибрежних шума. У касаби страдају авлије, баште и магaзе најближих кућа. И све се сврши на томе. Али у неправилним размацима од двадесетак до тридесетак година наилазе велике поплаве које се после памте као што се памте буне или ратови и дуго се узимају као датум од кога се рачуна време и старост грађевине и дужина људског века. («На пет-шест година прије великог поводања», »Уз велики поводањ«.)

После тих великих поплава мало шта остане од покретног имања у оној већој половини касабе, која лежи у равници, на пешчаном језичку између Дрине и Рзава. Таква поплава баца целу касабу за неколико година унатраг. То поколење проведе остатак свога века у поправљању штета и несрећа које је оставио »велики поводањ«. Они до краја живота изазивају у међусобним разговорима страхоту јесење ноћи кад су по студеној киши и пакленом ветру, уз светлост ретких фењера, извучили робу, сваки из свога дућана, и износили је горе на Мејдан у туђе куће и магaзе. Кад су сутрадан, у мутно јутро, гледали с брега доле на ту касабу, коју воле несвесно и силно као рођену крв, и посматрали мутну, запењену воду како дере улицама у висини кровова на кућама, и по тим крововима са којих вода с праском одваљује даску по даску, погађали чија кућа још стоји усправно.

О славама и божићима или у рамазанским ноћима, седи, отежали и брижни домаћини живнули би и постали разговорни чим би дошао говор на највећи и најтежи догађај њиховог живота, на »поводањ«. На одстојању од петнаестак или двадесет година у којима је опет поново течено и кућено, »пово-

дањ« је долазио као нешто и страшно и велико, и драго и блиско; он је био присна веза између још живих али све ређих људи тога нараштаја, јер ништа људе не везује тако као заједнички и срећно преживљена несрећа. И они су се осећали чврсто везани сећањем на ту минулу невољу. Зато они тако воле те успомене на најтежи ударац који их је у животу задесио, и налазе у њима задовољства која су млађима неразумљива. Њихова су сећања неисцрпна а они су у понављању тих сећања неуморни; допуњују се у разговору и подсећају; погледају само један другом у старачке очи са склеротичном, пожутелом беоњачом и виде оно што млади не могу ни да наслуте; заносе се сопственим речима; топе своје садашње свакодневне бриге у сећању на веће које су давно и срећно прошле.

Седећи у топлим собама својих кућа, преко којих је некад прошла та поплава, они су са нарочитом насладом по стоти пут препричавали поједине дирљиве или трагичне призоре. И што је сећање било теже и мучније, то је пријатност од причања била већа. Гледани кроз дувански дим или кроз чашицу меке ракије, ти су призори били често маштом и даљином измењени, увећани и дотерани, али то нико од њих није примећивао и сваки би се заклео да су управо такви били, јер су сви у том несвесном улепшавању учествовали.

Тако је увек живело још по неколико стараца који су памтили последњи »велики поводањ« о коме су увек могли да говоре међу собом, понављајући младима да нема више старих несрећа, али ни некадашњег добра и благослова.

Једна од највећих поплава уопште, која се десила у последњој години XVIII века, нарочито се дуго памтила и препричавала.

У том нараштају, како су старци доцније причали, није било готово никог ко се добро сећао последње велике поплаве. Ипак су сви били тих кишних јесењих дана на опрезу, знајући »да је вода душманин«. Испразнили су магазе најближе реци, обилазили су ноћу, са фењером, по обали и ослушкивали хук воде, јер су стари људи тврдили да се по неком нарочитом зујању водене матице може познати хоће ли поплава бити

једна од оних обичних, које сваке године походе касабу и наносе незнатне штете, или ће бити једна од оних, срећом ретких, које преплаве и мост и варош и однесу све што није тврдо зидано и утемељено. Идућег дана видело се да Дрина не расте и касаба је те ноћи утонула у дубок сан, јер су људи били преморени од несна и узбуђења прошле ноћи. Тако се десило да их је вода преварила. Те ноћи је нагло и незапамћено надошао Рзав и, црвен од блата, зајазио и заптио Дрину на ушћу. Тако су се обе реке склопиле над касабом.

У Суљаге Османгића, једног од најбогатијих варошких Турака, био је тада чистокрван арапски коњ алат велике вредности и лепоте. Чим је сузбијена Дрина почела да расте, на два сата пре него што ће се разлити по сокацима, стала је њиска тога алата и није умукнуо док није пробудио момке и домаћина и док га нису извели из штале која је била поред саме реке. Тако је пробуђен већи део вароши. Под хладном кишом и бесним ветром мркле октобарске ноћи настало је бежање и спасавање онога што се дало спасти. Само напола одевен свет газио је воду до колена, носећи на леђима пробуђену и расплакану децу. Стока је блејала уплашено. Сваког часа се чуло како са муклим праском ударају о стубове каменитог моста кладе и пањеви које Дрина доноси из поплављених шума.

Горе на Мејдану, докле вода никад и ни у ком случају није могла допрети, сви су прозори осветљени и слаби фењери непрестано поигравају и промичу кроз таму. Све су куће отворене и примају пострадали свет, покисао и унезверен, са децом или најпречим стварима на рукама. И по појатама горе ватре крај којих се суши народ који није могао да стане у куће.

Први људи из чаршије, пошто су сместили чељад по кућама, турску по турским, хришћанску и јеврејску по хришћанским, седе, окупљени у великој приземној соби у Хаџи-Ристановој кући. Ту су муктари и кметови свих махала, преморени и покисли док су избудили и посклањали све своје суграђане. Измешани Турци, хришћани и Јевреји. Снага стихи-

је и терет заједничке несреће приближили су ове људе и премостили бар за вечерас онај јаз који дели и једну веру од друге и, нарочито, рају од Турака. Суљага Османагић, газда Петар Богдановић, Мордо Папо, поп Михаило, крупни, ћутљиви а духовити парох, гојазни и озбиљни Мула Исмет, вишеградски хоџа, и Елиас Леви, звани Хаџи Лиачо, јеврејски хамбаша, познат и надалеко изван касабе због свог здравог суда и отворене природе. Ту је још десетина газда; има их од све три вере, помешаних. Сви су мокри, бледи, стегнутих вилица, али наоко мирни; седе, пуше и разговарају о ономе што је урађено на спасавању и што би још требало урадити. Сваки час улазе млађи људи са којих се цеди вода у млазевима и који јављају да је све живо изведено на Мејдан и за град и ту смештено по кућама, турским и хришћанским, а да вода доле једнако расте и осваја сокак за сокаком.

Како ноћ одмиче – а одмиче споро и изгледа да је огромна и да буја и расте непрестано као вода у долини – газде и прваци почињу да се загревају уз кафу и ракију. Ствара се топао и узак круг, као једна нова егзистенција, сва од стварности а сама нестварна, која није ни оно што је било јуче ни оно што ће бити сутра; нешто као пролазно острво у поплави времена. Разговор расте и јача и као по неизреченом договору мења правац. Избегавају да говоре чак и о ранијим поплавама, познатим само по причањима, причају о другим стварима које немају никакве везе са водом и са несрећом која се у овом тренутку дешава.

Очајни људи чине очајне напоре да би изгледали мирни и равнодушни, готово лакомислени. По неком прећутном, сујеверном споразуму и по неписаним али освештаним правилима газдинске пристојности и чаршијског реда, који владају од старине, сваки је сматрао за дужност да учини напор и у том тренутку бар привидно прикрије своје бриге и бојазни, и да пред лицем несреће, против које се не може ништа, говори шаљивим тоном о далеким стварима.

Али управо кад су људи почели да се смирују у том разговору, да налазе тренутак заборављавања и у њему одмор и снагу

која ће им сутра бити тако потребна, дођоше неки и доведоше Косту Баранца. Тај још млади газда био је потпуно мокар, каљав до колена и распасан. Збуњен од светлости и толиког света, он је као у сну гледао низа се и целим дланом отирао воду са лица. Направише му места и понудише га ракијом коју није успевао да принесе уснама. Дрхтао је целим телом. Прође шапат да је хтео да скочи у мрачну матицу која је сада текла пешчаном јалијом, управо над оним местом где су били његови амбари и качаре.

То је био млад човек, дошљак, који је пре двадесетак година доведен као шегрт у касабу и ту се доцније приженио у једну добру кућу и брзо загаздио. Сељачки син, који се за неколико последњих година смелим и безобзирним потезима нагло обогатио и одједном претекао многе газдинске куће, он није био навикао да губи ни умео да поднесе несрећу. И те јесени он је био закупио велике количине шљива и ораха, далеко изнад своје стварне моћи, и рачунајући да ће зимус он одређивати цену и сухој шљиви и ораху и тако се раздужити и стећи, као што му је то прошле године успело. Сад је био упропашћен.

Требало је опет да прође извесно време па да се избрише утисак који је на све оставио поглед на овог изгубљеног човека. Јер, сви су они, ко више ко мање, били погођени овом поплавом и само се из урођене пристојности боље савлађивали него овај скоројевић.

Најстарији и најугледнији људи скренуше опет разговор на безазлене ствари. Отпочеше дуге приче из старих времена, које нису имале никакве везе са несрећом која их је овде сатерала и са свих страна окружавала.

Пила се врућа ракија. Искрсавали су, у причањима, чудни ликови из давних времена, сећања на касабалијске особењаке и свакојаке смешне и необичне згоде. Поп Михаило и Хаџи Лиачо су предњачили. А кад би говор нехотице опет дошао на раније »поводње«, помињали су само оно што је лако и шаљиво било или бар тако изгледало после толико година, као да враћају и пркосе тако поплави. Причало се о

попу Јовану, који је некад био овде парох и за кога су његови парохијани говорили да је добар човек, али да »није севепли руке« и да му се молитва слабо код бога прима.

За вријеме летњих суша које често упропасте целу жетву, поп Јован је редовно узалуд изводио литију и читао молитву за кишу, јер је после тога обично наилазила још већа суша и припека. А кад је после тако сушног лета једне јесени стала овако да надлази Дрина и да прети општа поплава, изиђе поп Јован на обалу, сакупи људе и поче да чита молитву да киша стане и вода одступи. Тада му неки Јокић, пијаница и беспосличар, рачунајући да бог шаље обично обрнуто од онога што поп Јован моли, викне гласно:

– Немој ту, оче попо, него ону љетошњу, кишну, па ја да помогне да ова вода пресуши.

Пуни и гојазни Исмет ефендија прича опет о својим претходницима и њиховој борби са поплавом. Тако су за једне давнашње поплаве изишла двојица вишеградских хоџа да уче дову против те напасти. Један је хоџа имао кућу у доњем делу касабе, коме је претила поплава, а други на брегу, где поплава није могла да допре. Најпре је учио молитве овај хоџа са брега, али вода није никако одступала. Тада викне један бели Циганин чија је кућа већ почела да грезне у води:

– Ама, људи, дајте онога хоџу из чаршије, коме је кућа под водом као и наше. Зар не видите да овај с бријега учи са пола срца?

Хаџи Лиачо, румен и насмејан, са бујним коврџама беле косе које провирују испод необично плитког феса, смеје се на све то и довикује попу и хоџи:

– Немојте много помињати молитве око поводња, јер могу ови наши да се сјете па да нас сву тројицу истерају да по овом плуску читамо молитве и враћамо воду.

И тако су се ређале приче које су, по себи незнатне и другима неразумљиве, само за њих и њихов нараштај могле да имају неког значења; све нека безазлена али њима знана и присна сећања једноличног, лепог и тешког касабалијског живота, њиховог живота; и све то давно и измењено, у најужој

вези са њима а ипак далеко од ове ноћне драме која их је сабила у овај фантастични круг.

Тако су угледни људи очврсли и од детињства навикли на недаће сваке врсте, савлађивали ноћ за »великог поводња« и налазећи у себи снаге да се привидно шале, наочиглед несреће која је наилазила, заваравали беду коју нису могли да избегну.

Али у души сви су они били тешко забринути и сваки је испод те шале и тога смеха за невољу, као испод маске, претуррао по памети брижну мисао и непрестано послушкивао хук воде и ветра одоздо из касабе у којој му је остало све што има. А сутра ујутру, после тако проведене ноћи, могли су са Мејдана да посматрају у равници своје куће под водом, неке до пола а неке до под сам кров. Тада су први и последњи пут у животу видјели и своју касабу без моста. Површина воде дигла се за читавих десетак метара, тако да су се широки и високи лукови запушили и вода се преливала преко моста који је ишчезао под њом. Само оно узвишено место на коме је капија истицало се из равне површине мутних вода и преливано водом стрчало као мали слап.

А два дана доцније вода је нагло опала, разведрило се небо и грануло сунце, топло и богато како само може да буде за неких октобарских дана у том жупном крају. Варош је на том лепом дану изгледала страшна и жалосна. Циганске и сиротињске куће по јалији биле су нагнуте у правцу матице, многе без крова, са њих су опали креч и иловача и указивао се црн плетер од врбова прућа, да су изгледале као костури. У разграђеним авлијама грађанске куће су зијале разваљеним прозорима; на свакој је пруга црвеног муља показивала докле је била поплављена. Многе појате су отплављене, кошеви изврнути. У ниским дућанима је био муљ до колена, а у том муљу сва роба која није могла бити на време изнесена. По сокацима заглављена читава дрвета, која је вода однекуд доплавила, и надувени лешеве стоке која се подавила.

То је била њихова касаба у коју је сад требало сићи и наставити живот. А између тако поплављених обала, над

водом која се шумно ваљала, још увек мутна и бујна, стајао је мост, бео и непромењен, на сунцу. Вода је допирала до половине стубова и мост је изгледао као да је загазио у неку другу и дубљу реку него што је она која обично испод њега тече. На површини, уз ограду се задржале наслаге муља, које су се сада сушиле, испуцале на сунцу, а на капији зауставила и наслагала читава гомила ситног грања и речног талога, али све то није ниуколико мењало изглед моста који је једини претурио поплаву без квара и изронио из ње непромењен.

Све се у вароши одмах бацило на рад и зараду и поправљање штете, и нико није имао времена да размишља о смислу и значењу победничког моста, али идући за својим послом, у тој злосрећној касаби у којој је вода све без изузетка оштетила или бар изменила, сваки је знао да у том њиховом животу има нешто што одолева свакој стихији и што због несхватљивог склада својих облика и невидљиве, мудре снаге својих темеља излази из сваког искушења неуништиво и непромењено.

Зима која је тада настала била је тешка. Све што је било већ сређено по авлијама и кошевима: дрво, жито, сено, одне-ла је поплава; ваљало је оправити куће, стаје и ограде, и тражити на вересију нову робу наместо оне која је уништена по магазима и дућанима. Коста Баранац, који је највише пострадао, због своје сувише дрске спекулације са шљивама, није преживео ту зиму; пресвиснуо је човек од жалости и срамоте. Остала су ситна деца, готово сирочад, и невелика али растурена вересија по свима селима. Остало је и сећање на њега као на човека који је потегао изнад своје снаге.

Али већ идућег лета, спомен на велику поплаву почео је да прелази у сећање старијих људи, где ће живети још дуго, а младеж је, у песми и разговору, седела на белој, глаткој, каменој капији, над водом која је текла дубоко испод њих и својим шумом допуњавала њихову песму. Заборав све лечи, а песма је најлепши начин заборављавања, јер у песми се човек сећа само онога што воли.

Тако се на капији, између неба, реке и брда нараштај за нараштајем учио да не жали преко мере оно што мутна вода

однесе. Ту је у њих улазила несвесна филозофија касабе: да је живот несхватљиво чудо, јер се непрестано троши и осипа, а ипак траје и стоји чврсто »као на Дрини ћуприја«.

VI

Осим поплава било је и других насртаја на мост и његову капију; њих је доносио развитак догађаја и ток људских сукоба; али они су још мање него водена стихија могли да нашкоде мосту или да трајно ишта измене на њему.

Почетком прошлог века дигла се буна у Србији. Ова касаба на самој граници Босне и Србије одувек је у непосредној вези и сталном додиру са свим што се дешава у Србији, срасла са њом »као нокат и месо«. Ништа што се дешава у вишеградском крају – неродица, болест, зулум или буна – не може бити равнодушно онима из ужичке нахије, и обрнуто. Само, испочетка је ствар изгледала далека и безначајна; далека, јер се одигравала тамо на другом крају београдског пашалука; безначајна, јер гласови о бунама нису били никаква новост. Откако је царевине било је и тога, јер нема власти без буне и завере, као што нема имања без бриге и штете. Али с временом је буна у Србији почела да задире све више у живот целог босанског пашалука, а нарочито у живот ове касабе која је на сат хода од границе.

Како се сукоб у Србији ширио, све је више тражено од босанских Турака да дају људе за војску и да доприносе за њено опремање и снабдевање. Војска и комора која се слала у Србију ишла је једним добрим делом преко касабе. То је доносило са собом и трошкове и незгоде и опасности и по Турке, а нарочито по Србе, који су сумњичени, гоњени и глобљавани тих година више него икад раније. Најпосле, једног лета, спусти се буна и до ових крајева. Заобишавши Ужице, устаници су дошли до на два сата хода од касабе. Ту су, у Велетову, топом порушили Лутвибегову кулу и у Црнчићима попалили турске куће.

Било је у касаби и Турака и Срба који су тврдили да су својим ушима чули тутањ »Карађорђевог топа«. (Наравно, са потпуно опречним осећањима.) Али, ако је и могло бити спорно да ли се јека српског устаничког топа чула до у касабу, јер човек често мисли да чује оно чега се боји или чему се нада, није могло бити сумње о ватрама које су устаници ноћу ложи-

ли на Паносу, стрмој и голој коси између Велетова и Гостиља, на којој се усамљени велики борови могу из касаве голим оком пребројати. Њих су добро видели и пажљиво посматрали и Турци и Срби, иако су се и једни и други правили да их не примећују. Са замрачених прозора или из таме густих башта и једни и други су пратили њихово паљење, кретање и гашење. (Наше жене су се крстиле у таме и плакале од неразумљивог ганућа, а у сузама су им се ломиле ове устаничке ватре као они аветињски пламенови који су некад падали на Радисављев гроб и које су њихове шукунбабе, пре готово три века, исто овако кроз сузе назирале, са овог истог Мејдана.)

Ови трептави и неједнаки огњеви, растурени на мрачној позадини летње ноћи, у којој се изједначује небо са планином, изгледали су Србима као неко ново сазвезђе из кога су појудно читали смеле наговести и стрепећи гатали судбину и догађаје који долазе. За Турке то су били први таласи неког ватреног мора, које се шири тамо по Србији и које, ево, запљускује и планинске косе изнад касаве. У тим летњим ноћима жеље и молитве једних и других кретале су се око тих ватара, само у опречним правцима. Срби су молили бога да тај спасоносни пламен, који је истоветан са оним који они одувек носе и брижљиво сакривају у души, прошири и овамо на наша брда, а Турци су молили бога да га заустави, сузбије и погаси, како би се осујетиле превратничке намере неверника и завладао опет стари ред и добри мир праве вере. Ноћи су тада биле пуне опрезног и страсног шапутања, кроз њих су ишли невидљиви таласи најсмелијих жеља и снова, најневероватнијих помисли и планова, и укрштали се, надбијали и ломили у модрој таме над касабом. А сутра, кад сване дан, одлазили су и Турци и Срби на своје послове, сретали се угашених и безизразних лица, поздрављали и разговарали са оних стотињак уобичајених речи чаршијске учтивости, које одувек круже по касави и претачу се од једног другогме као лажан новац, који ипак омогућује и олакшава саобраћај.

А кад је, некако после Илиндана, нестало ватара на Паносу и кад је буна отпласнула из ужичког краја, и опет ни

једна ни друга страна није показивала своја осећања. А тешко би било и казати каква су била права осећања код једних и код других. Турци су били задовољни што се буна удаљила и надали су се да ће се потпуно угасити и изгубити се тамо где се губе сви безбожни и наопаки подухвати. Па ипак, то задовољство је било непотпуно и помрачено, јер је тешко било заборавити тако блиску опасност. Многи од њих је још дуго после у сновима виђао фантастичне побуњеничке ватре као рој варница, по свима брдима око касабе, или слушао Карађорђевог топ, али не као муклу, далеку јеку, него као потресну и рушилачку канонаду. Срби су пак, као што је разумљиво, остали снуждени и разочарани после нестанка ватара на Паносу, али у дну душе, оном правом и последњем дну које се ником не открива, остало је сећање на оно што је прошло, и свест да оно што је једном било може увек да се поврати; остала је и нада, безумна нада, то велико преимућство потлачених. Јер, они који владају и морају да тлаче да би владали, осуђени су да раде разумно; а ако, понесени својом страшћу или натерани од противника, пређу границе разумних поступака, они силазе на клизав пут и означавају тиме сами почетак своје пропасти. Дочим се они који су тлачени и искоришћавани, лако служе и разумом и безумљем, јер су то само две разне врсте оружја у сталној, час подмуклој час отвореној борби против тлачења.

У тим временима важност моста као једине сигурне везе између босанског пашалука и Србије необично је порасла. У касаби је сада био сталан одред војске, који се ни за време дугих затишја није растурао и који је чувао мост на Дрини. Да би што боље и са што мање труда могла да врши тај посао, војска је стала да подиже дрвен чардак напред моста, право чудовиште и ругобу по облику, положају и материјалу од кога је саграђен. (Али све војске света подижу за своје искључиве циљеве и тренутне потребе такве грађевине, које после гледане са тачке гледишта грађанског живота и мирнодопских потреба, изгледају апсурдне и неразумљиве.) То је била читава кућа на спрат, гломазна и склепана од греда и грубих дасака,

са слободним пролазом, као тунелом, испод ње. Чардак је био уздигнут и почивао на јаким гредама, тако да је објашио мост, и само са два краја се наслањао на капију, једним на њену леву а другим на десну терасу. Испод њега је био слободан пут за кола, коње и пешаке, али се одозго, са спрата на ком ће спавати стражари и на који су водили ненаткривени смрчеви басамаци, могло увек и надзирати свакога ко прође, предати му папире и пртљаг, и у сваком тренутку, ако се укаже потреба, обуставити пролаз.

То је заиста мењало изглед моста. љупка капија је ишчезла под дрвеном грађевином која је на својим гредама чучала над њом као наказна џиновска птица.

А онога дана кад је чардак био готов, још мирисао оштро на смрчевину и празан одјекивао од корака, стража се одмах уселила у њега. Чим је свануло прво јутро, чардак је, као нека клопка, већ ухватио прве жртве.

На ниском руменом сунцу раног јутра, искупили су се испод њега војници и неки оружани грађани, Турци, који ноћу држе страже око касабе и тако помажу војсци. У средини те гомиле седео је на једној греди командир страже а пред њим је стајао један старчић, скитница и богомољац, налик на калуђера и просјака, али благ и спокојан, некако чист и мио у својој беди, лак и насмејан и поред седих власи и зборана лица. То је неки особењак чичица, Јелисије из Чајничча. Он већ годинама обилази, увек овако лак, свечан и насмејан, цркве и манастире, саборе и славе; моли бога, метанише и пости. Само, раније турске власти нису обраћале пажњу на њега и пуштале су га као малоумника и божјег човека да иде где хоће и говори шта хоће. Али сад су, услед буне у Србији, настала друга времена и оштрије мере. У касабу је стигло из Србије неколико турских породица којима су устаници све попалили; оне шире мржњу и траже освету. Свуда су истурене страже и појачан надзор, а домаћи Турци забринути, кивни и зловољни, па се на све гледа подозриво и крвнички.

Старац је наишао друмом од Рогатице, а по својој злој срећи као први путник тога дана кад је довршен чардак и кад

се у њега уселила прва стража. Истина, наишао је у невреме, још се није било добро ни разданило, и носио је пред собом као што се носи запаљена свећа, неки дебео стап, ишаран чудним знацима и словима. Чардак га је прогутао као паук муху. Кратко су га испитивали. Тражили су да каже ко је, шта је и одакле је и да објасни шаре и писмена на штапу, а он је одговарао и на оно што га нису питали, слободно и отворено, као да говори на правом божјем суду, а не пред злим Турцима. Рекао је да није нико и ништа; путник на земљи, пролазник у овом пролазном времену, сенка на сунцу, али да своје кратке и малобројне дане проводи у молитви и да иде од манастира до манастира, док не обиђе сва света места, задужбине и гробове српских царева и великаша. А ликови и слова на штапу да означавају поједина времена српске слободе и величине, прошле и будуће. Јер, рекао је старац, смешкајући се кротким осмејком пуним снебивања, време васкрса приближило се и, судећи по оном што се чита у књигама и оном што може да се види на земљи и небесима, сасвим је близу. Васкрсава царство, искупљено искушењима и засновано на правди.

— Знам да вам није мило, господо, ово да чујете, и да не би требало ни да говорим пред вама ове ствари, али ви сте ме зауставили и тражите да вам кажем све по истини, па нема се куд. Бог је истина, а Бог је један! А сада, молим вам се, пустите ме да идем, јер ми ваља још ноћас стићи на Бању, манастиру Свете Тројице.

Тумач Шефко је преводио, мучећи се узалуд да у свом оскудном знању турског језика нађе изразе за апстрактне речи. Командир страже, болешљив Анадолац, слушао је, још бунован, нејасне и слабо повезане преводиочеве речи и с времена на време бацао поглед на старца који је без даха и рђаве помисли гледао у њега и очима повлађивао да је све тако као што каже преводилац, иако речи турске није знао. Командиру бива јасно негде у свести да је ово неки суманут каурски дервиш, доброћудна и безопасна луда. И у старчевом чудном штапу који су одмах испресецали на неколико места, мислећи да је шупаљ а да су у њему сакривена писма, није

нађено ништа. Али у Шефкином преводу старчеве речи изгледају сумњиве, миришу на политику и опасне намере. Командир би, што се њега тиче, пустио овог сиромаша и малоумника да иде својим путем, али ту су се сакупили и остали војници и грађани - стражари и слушају испитивање. Ту је његов наредник Тахир, један крмељиви и подмукли пакосник који га је већ неколико пута пањао код старешина и оптуживао због недостатка опреза и строгости. Па и тај Шефко, који преводeћи окреће очигледно речи онако како је најгоре по старчеву занесену главу и који воли да њушка и доставља и кад ништа од тога нема, у стању је да каже или да потврди рђаву реч. Ту су и ови варошки Турци, добровољци, који мрко и важно обилазе варош, хватају сумњиве путнике и мешају се без потребе у њихов службени посао. Све се ту стекло. И сви су ових дана као пијани од неког огорчења, од жеље да се свете и да кажњавају и убијају онога кога могу, кад не могу онога кога би хтели. Он их не разуме и не одобрава им, али види да су сви наскочили да чардак већ првог јутра мора да добије своју жртву, и прибојава се да би због тог њиховог пијаног огорчења могао и он да страда, ако им се успротиви. Помисао да би због овог лудог старца могао имати непријатности, изгледала му је неподношљива. А старац са својим причањем о српском царству не би ни иначе далеко дошао међу Турцима овога краја који су ових дана узаврели као кошница. Нека га мутна вода носи како га је понела.

Тек што је старац везан и командир се спремао да оде у варош и не гледа његово погубљење, кад се појавише заптије и неки Турци водећи једно слабо одевено српско момче. Одело му је било покидано и лице и руке изгребани. То је неки Миле, инокосан сиромаш са Лијеске, који је служио у једној воденици у Осојници. Може му бити највише деветнаест година, здрав је, крупан и пунокрван.

Миле је јутрос пре сунца засуо јечам и пустио велики воденични јаз, па изишао да у једној чести изнад воденице насече дрва. Измахивао је и секао као сламке меке јохине гране. Уживао је у тој свежини и у лакоћи којом пада дрво под

секиром. Мили су му његови рођени покрети. Али секира је оштра а танко дрво исувише слабо за снагу која је у њему. Нешто се у њему надимало и гонило га да узвикује при сваком покрету. Ти узвици су се све више сустизали и везивали. И Миле који, као сви Лијештани, нема слуха и не уме да пева, певао је, урлао, у густој и осојној страни. Не мислећи ништа, заборављајући где је, певао је оно што је чуо од других да певају.

У то време, кад се »дигла« Србија, народ је од старинске песме:

*Кад Алибеџ млади беџ бијаше,
Ђевојка му барјак носијаше.*

направио нову:

*Кад Ђорђије млади беџ бијаше,
Ђевојка му барјак носијаше.*

У тој великој и чудној борби која се у овој Босни вековима водила између две вере, а под видом вера за земљу и власт и своје сопствено схватање живота и урођење света, противници су отимали један другом не само жене, коње и оружје, него и песме. И многи је стих прелазлио овако од једних другима, као драгоцен плен.

То је дакле била песма која се у последње време певала међу Србима, али опрезно и скровито, далеко од турског уха, у затвореним кућама, по славама или по далеким пландиштинама где турска нога не ступа ни једном у години, и где човек, по цену самоће и сиромаштва у дивљини, живи како хоће и пева шта хоће. А ту је ето песму нашао да пева Миле, воденичарев момак, у шумарку, испод самог пута којим пролазе олујачки и ораховачки Турци у касабу на пазар.

Зора је тек на врховима брегова, а ту око њега, у осојној страни, још је готово сумрачно. Сав је росан, а врео од доброг ноћашњег сна, врућег хлеба и живог рада. Измахне и удари

танку јошу при корену, а она се само приклони и савије као млада кумовој руци; поспе га хладном росом као ситном кишом и остане онако нагнута, јер од густине растиња око себе не може да падне на земљу. А онда јој креше зелене гране, једном руком, као играјући се. И при том пева што га грло носи, изговарајући са уживањем поједине речи. »Ћорђије«, то је нешто нејасно а крупно и смело. »Ђевојка« и »барјак«, то су такође њему непознате ствари али ствари које би некако одговарале његовим највећим жељама из снова: да има девојку и да носи барјак. Свакако, има сласти у изговарању тих речи. И сва снага у њему нагони га да их изговара гласно и по небројено пута, а од изговарања тих речи расте опет та снага у њему и тражи да их понавља још гласније.

Тако је певао Миле у освит дана док није насекао и окресао врљике због којих се испео у шумарак, а онда се спустио низ влажну стрмину, вукући свезан товар за собом. Пред воденицом неки Турци. Везали коње и чекају нешто. Има их десетак. Он се наже опет онакав какав је и пошао у дрва, неспретан дроњав и збуњен, без Ћорђија пред очима, без девојке и барјака уза се. Турци сачекаше док он одложи секиру па га онда нападоше са четири стране и после кратке борбе везаше дугачким конопцем од улара, и поведоше у варош. Успут су га били штапом по леђима или ногом у ружно место, питајући га где му је сада Ћорђије и псујући му барјак и девојку.

Под чардаком на капији, гдје су управо били везали онага сулудог старца, искупили се већ поред војника и неки беспослењаци из вароши, јако је тек свануло. Међу њима има и Турака избеглица, погорелаца из Србије. Сви су оружани и свечани као да се ради о великом догађају и одлучном боју. Њихово узбуђење је расло са сунцем које се рађало. А сунце се брзо дизало, праћено светлим, руменим маглама, тамо у дну видика, изнад Голеша. Унезвереног младића дочекаше као да је устанички војвода, иако је био дроњав и убог и доведен са леве обале Дрине, где устанка нема.

Они ораховачки и олујачки Турци огорчени дрскошћу за коју нису могли веровати да није намерна, посведочише да је

момче певало изазивачки, поред самог пута, песме о Карађорђу и каурским борцима. Младић заиста није личио на неког јунака и опасног четовођу. Онако уплашен, у мокрим ритама, изгребен и изубијан, он је био блед и од узбуђења разроким очима гледао командира као да од њега очекује спас. Како је ретко силазио у варош, он није ни знао да је на мосту подигнут чардак; стога му је све изгледало још више чудно и нестварно, као да је у сну залутао у страну варош, међу зле и опасне људе. Муцајући и обарајући очи земљи, уверавао је да није ништа певао и да никад није ударао Турцима на образ, да је сиромаш, момак у воденици, да је секао дрва и да ни сам не зна зашто је доведен. Дрхтао је од страха и заиста није могао да схвати шта се то десило и како се из оног свечаног расположења у хладовитом потоку нашао одједном, везан и изубијан, овде на капији, у средишту пажње, пред оволиким светом коме треба сад да одговара. И сам је заборавио да је икад певао и најнедужнију песму.

Али Турци су остајали при своме: да је певао бунтовничке песме и то у тренутку кад су они пролазили и да се одупирао кад су хтели да га вежу. И то је сваки од њих потврдио заклетвом командиру који их је испитивао.

– Валахи?

– Валахи!

– Билахи?

– Билахи!

И тако по три пута. Онда младића поставише поред Јелисија и одоше да буде крвника који је, изгледа, имао најтврђи сан. Старац је гледао младића који је збуњено трептао очима, сметен и постиђен, ненавикао да стоји овако издвојен, по белом дану, на сред моста, међу оволико људи.

– Како ти је име? – пита старац.

– Миле – каже младић покорно као да још одговара Турцима на њихова питања.

– Миле, сине да се пољубимо. – И старац прислони своју седу главу на његово раме. – Да се пољубимо и прекрстимо.

Во имја Оца и Сина и Свјатаго Духа. Во имја Оца и Сина и Свјатаго Духа. Амин.

Тако је крстио и себе и младића само речима, јер су им руке биле везане, и брзо, јер им је целат већ прилазио.

Крвник, који је био један од војника, брзо је свршио посао и први пролазници, који су са брда силазили због пазарног дана и прелазили преко моста, могли су да виде њихове две главе на новим, чворновитим кочевима, уз чардак, а крваво место на коме су посечени на мосту, посуто шљунком и угажено.

Тако је чардак отпочео да »ради«.

Од тога дана на капију су довођени сви који су као сумњиви или као кривци у вези са устанком хватани, било на мосту самом било негде на граници. И они који су једанпут доведени везани на саслушање под чардак, ретко су излазили живи испод њега. Ту су им одсецане усијане или просто несрећне главе и натицане на коље које је било постављено око чардака, а тела су им бацана с моста у Дрину, ако се нико не би јавио да откупи и сахрани обезглављен леш.

Буна је, са краћим или дужим затишјима, трајала годинама, и број тих који су пуштани низ воду »да иду и траже другу, бољу и паметнију главу«, био је у току година врло велик. Случај је хтео, случај који сатире слабе и неопрезне, да су ту поворку отворила ова два проста човека, двојица из гомиле неуких, убогих и недужних, јер ти су често први које хвата несвестица пред вртлогом великих догађаја и које тај вртлог неодољиво привлачи и гута. Тако су момак Миле и чича Јелисије, посечени у истом тренутку, на истом месту, здружени као браћа, први окитили својим главама војнички чардак на капији, које после тога, док год су буне трајале, није готово никад више био без таквог украса. И тако су њих двојица, који се пре тога нису чули ни видели, остали запамћени заједно и памћени су боље и дуже од толиких других, знатнијих жртава.

Тако је под крвавим и злогласним чардаком нестала капија а са њом је нестало и састанака, разговора, певања и ћеифова. И Турци су туда пролазили нерадо, а већ од Срба је

прелазео мост само онај који баш мора, и то оборене главе и журећи.

Око дрвеног чардака, чије су даске с временом посивеле па поцрнеле, брзо се створила она атмосфера која редовно окружује зграде у којима војска стално борави. На гредама се сушило аскерско рубље, са прозора се просипало у Дрину ђубре, помије и сви отпаци и сва нечистоћа касарнског живота. Од тога су низ бели средњи стуб моста остајали дуги, прљави млазеви који су се видели надалеко.

Посао целата вршио је за дуго времена увек исти војник. То је био дебео и мрк Анадолац жутих, мутних очију и црначких усана у масном и подбулом лицу земљане боје, које је увек изгледало да се смеши осмејком гојазних, доброћудних људи. Звао се Хајрудин и брзо је постао познат целој вароши и далеко дуж границе. Он је свој посао вршио са задовољством и честољубиво; свакако је у томе био необично вешт и брз. Касабалије су тада говориле за њега да има лакшу руку него варошки берберин Мушан. И старо и младо га је знало, бар по имену, а његово име је изазивало код света језу и љубопитство у исто време. За време сунчаних дана по вас дан је седео или лежао на мосту, у хладовини испод дрвеног чардака. С временом на време би обишао изложене главе на кољу, као бостанџија бостан, па би опет легао на своју даску у хладу, зевајући и протежући се, тежак, крмељив и доброћудан, као престарео торни пас рундов. На крај моста, иза зида, сакупљала су се љубопитљива деца и бојажљиво га посматрала.

Али кад је био у питању посао, Хајрудин је био окретан и савестан до ситница. Није волео да му се ико меша у његову работу. А то се дешавало све чешће што је буна хватала више маха. Кад су устаници попалили села изнад касабе, огорчење код турског света је прешло меру. Не само да су сви хватали устанике и уходе или оне које су за такве држали, и доводили их командиру на ћуприју, него су, у свом огорчењу, хтели да се мешају и у извршење казне.

Ту је једног дана осванула и глава вишеградског пароха, оног истог попа Михаила који је налазио снаге да се шали са

хоћом и хамбашом за време »великог поводња«. У општем гневу против Срба, он је невин погубљен, а Циганчад су му усадили цигару у мртва уста.

То су биле ствари које је Хајрудин оштро осуђивао и спречавао кад год је могао.

А и кад је дебели Анадолац неочекивано умро, од црног пришта, нови целат, истина много мање вешт, наставио је његов посао, и још за коју годину, све док устанак у Србији није јењао, стрчале су увек по две-три одсечене главе на капији. Свет, који у оваквим временима брзо отврдне и отупи, тако се био навикао на то да је пролазио равнодушно и не обзирајући се на њих, и није одмах ни приметио кад су, престале да се излажу.

А кад се стање смирило у Србији и на граници, чардак је изгубио важност и смисао. Али у њему је и даље спавала стража, иако је пролаз преко моста био већ одавно слободан и без надзора. У свакој војсци се ствари мењају споро, а у турској спорије него у ма којој другој. И то би тако остало, сам бог зна докле, да се једне ноћи није од заборављене свеће јавио пожар. Чардак од лучевих дасака, још врућих од дневне жеге, сагорео је до темеља то јест до камених плоча на мосту и капији.

Узбуђен свет у касаби посматрао је огромни пламен који је јарко осветљавао не само бели мост него и околна брда и одражавао се немирним црвеним одсевима на површини реке. А кад је грануло јутро, освануо је мост у свом старом, првобитном облику, ослобођен дрвене, гломазне грађевине која је годинама прекривала његову капију. Беле плоче су биле опале и чађаве, али су кише и снегови брзо и то сап-рали. Тако од чардака и крвавих догађаја који су се везивали за њега није остало другог трага до неколико тешких успомена које су све више бледеле и нестајале, заједно са тим нараштајем, и једне хростове греде која није сагорела, јер је била ужљебљена у степениште у капији.

А капија је опет постала за касабу оно што је одувек била. На левој тераси, идући из вароши, кафеџија је опет рас-

палио мангалу и поређао кафени такум. Оштећена је била само чесма – смрскана је она змајска глава из које је текла вода. Свет је опет почео да се задржава на софи и да ту проводи време у разговорима, у пословима или у доконом дремуцању. У летњим ноћима ту су певали момци у групама или седели усамљени младићи, гушећи свој љубавни јад или ону неодређену болну жељу за одласком и даљином, за великим делима и необичним доживљајима, која често мучи младе људе у скученим срединама. А већ после двадесетак година ту је певао и шалио се нов нараштај који није ни запамтио нескладну трупину дрвеног чардака ни мукле узвике страже која је ноћу заустављала путнике, ни Хајрудина ни изложене главе које је он одсецао са пословичном вештином. Само су још старе жене, гонећи дечурлију која су им крала шефтелије, довикивале у својим гласним и љутим клетвама:

– Да бог да ти Хајрудин перчин рашчешљао! На капији те мајка познала!

Али дечаци који су бежали преко плотова нису могли разумети стварни смисао тих клетви. Знали су, наравно, да не значе ништа добро ни повољно.

Тако су се обнављали нараштаји поред моста, а он је као прашину стресао са себе све трагове које су на њему остављале пролазне људске ћуди или потребе, и остајао после свега непромењен и непроменљив.

VII

Пролазило је време над мостом и касабом, у годинама, у деценијима. То су биле оне неколике десетине година из средине деветнаестог века за којих је Турска Царевина догоревала у тихој грозници. Мерене оком савременика, те су године изгледале сразмерно мирне и срећне, иако је у њима било повода за бриге и страховања, иако су наилазиле и суше и поплаве, и опасне заразе, и узбудљиви догађаји сваке врсте. Само, све се то дешавало споро, постепено, у кратким трзавицама међу дугим затишјима.

Међа између два пашалука, босанског и београдског, која иде ту изнад саме касабе, почела је тих година да се све оштрије оцртава и да добија изглед и значење државне границе. А то је мењало услове живота за цео крај, па и за касабу, утицало на трговину, на саобраћај, на опште расположење света и на међусобне односе Турака и Срба.

Стари Турци су се мрштили, трептали очима у неверици као да желе да растерају непријатно привиђење, срдили се, претили, договарали, па онда месецима заборављали ствар, док их немила стварност не би опет подсетила на њу и поново узбудила.

Тако једног пролетњег дана један од велетовских Турака, одозго са границе, седи на капији и узбуђено прича сакупљеним угледним Турцима шта се у Велетову ових дана десило.

Негде зимус, причао је Велетовац, дође више њиховог села злогласни Јован Мићић, рујански сердар, чак из Ариља, са оружаним момцима и поче да осматра и премерава границу. Кад га упитају куд је намерио и шта ту ради, он одговори дрско да ником нема да полаже рачуна а понајмање босанским потурицама, али ако хоће да знају, каже, онда им поручује да га је послао коџа Милош да осеири куда ће ићи граница и докле ће захватити Србија.

– Мислили смо – наставља Велетовац – пијан влах па не зна шта говори, а знамо га одавно какав је хајдук и поганац. И одбијемо га ми и заборавимо на њега. Кад, нису прошла ни два мјесеца, а он се јави опет и то са читавом четом Милоше-

вих сејмена и са царским мубаширом, меким и блиједим Стамболијом. Очима својим не вјерујемо. Али мубашир нам све потврди. Обара очи од срамоте али потврђује. Тако је, каже, од царског девлета наређено да Милош у Султаново здравље управља Србијом и да се граница потегне, да се зна докле му иде управа. Кад мубаширеви људи стану да побијају коље оном косом испод Тетребице, а Мићић зађе па само чупа оне кочиће и фрљаца за њима. Бијесан влах (пси му се меса набили!) скаче мубаширу у очи, виче на њега као на млађег и пријети му у главу. Није, каже, то граница; границу су одредили Султан и руски цар и дали о томе ферман »књазу« Милошу, она сад иде Лимом право на вишеградску ћуприју па отале Дрином; тако је све ово Србија. Па и то је, каже, само за неко вријеме, јер ће је пошље ваљати даље помицати. Једва га је мубашир у памет утјерао, и ту изнад Велетова ударише границу. И остаде тако, бар сад засад. Само, отад ушла у нас шухва и страх неки, па не знамо ни шта да радимо ни гдје да се дјенемо. Договарали смо се са Ужичанима, али ни они сами не знају шта ће бити ни куда је ово кренуло. А стари Хаџи-Зуко, који је два пута ишао на ћабу и коме је прешло деведесет година, каже да неће проћи један људски вијек а турска граница ће отићи чак тамо на карадењиз, на петнаест конака одавле.

Слушају вишеградски угледни Турци Велетовца. Наоко су мирни, али у себи потресени и збуњени. Од његових речи и нехотице се помичу с места и хватају руком за камено седиште, као да нека моћна а невидљива струја бије однекуд и покреће мост под њима. Савлађујући се, налазе речи којима умањују и ниподаштавају значај тога догађаја.

Они не воле неповољне вести ни тешке мисли, ни озбиљне и брижне разговоре на капији, али виде и сами да ово не слути на добро; нити могу порећи оно што Велетовац прича нити знају право како да га умире и утеше. Стога једва чекају да се сељак врати у своје високо Велетово, заједно са непријатним вестима које је донео. Тиме, наравно, брига неће бити мања, али ће се макнути одавде. А кад је човек заиста отишао,

они су били срећни што могу да се врате својим навикама и да и даље седе мирно на капији, без тих разговора од којих долази човеку живот немио и будућност страшна, остављајући времену да ублажи и олакша тежину догађаја који се иза брда ваљају.

И време је чинило своје. Живот је текао, на изглед непромењен. Прошло је више од тридесет година од овог разговора на капији. Али они кочићи, којесу царски мубашир и рујански сердар садили по граници, пустили су корен, примили се и родили спорим али по Турке горким плодом: Турци су морали да напусте и последње градове по Србији. И једног летњег дана притиште вишеградски мост жалосна поворка избеглица из Ужица.

Били су они топли дани са дугим пријатним сумрацима на капији, кад Турци из чаршије испуне обе терасе над водом. Ту се у такве дане сепетима догони бостан. Зреле диње и лубенице се хладе по вас дан, а предвече их купује докон свет и једе на софи. Обично се двојица опкладе да ли је лубеница изнутра црвена или бела. Онда је расеку и онај који је изгубио плати, а сви заједно једу, уз разговор и гласне шале.

Из камених тераса бије још врелина дана, а са воде већ се јавља хладан дах, упоредо са сумраком. Река је блештава по средини а осенчана и загаситозелена при обалама, испод врба и ракита. Сви брегови уокруг румени су од сунчева заласка, само једни јарко а други једва приметно. Изнад њих, целом југозападном половином тога амфитеатра, који се отвара погледу са капије, летњи облаци који непрестано мењају боју. Ти облаци су један од великих призора које капија лети пружа. Чим дан ојача и сунце одскочи, они се појаве из планина као густе, беле, сребрнасте и сиве масе, фантастични предели, неправилне и многобројне куполе раскошних грађевина. И пошто порасту до неке мере, стоје тако по вас дан непомични и тешки, изнад брегова око вароши коју жеже сунце. И Турци који, овако предвече, седе на капији имају стално пред очима те облаке као беле, свилене царске чадоре који у њиховој наашти изазивају појаве и призоре нејасних похода и

ратовања и слике неке чудне, неумерене силе и раскоши. Тек мрак погаси и растури те летње облаке око касабе, а небом се отварају нове мађије од звезда и месечине.

Никад се чудна и изузетна лепота капије не може боље осетити него у те летње дане, у овај сат. Човек је на њој као на чаробној љуљашци: и земљу прелази, и водом плови, и простором лети, и опет је чврсто и сигурно везан за касабу и своју белу кућу, ту у страни, са баштом и шљивиком око ње. Уз кафу и дуван ту многи од тих скромних грађана, који нема много више од те куће и оно мало дућана у чаршији, осети у такве сате богатство света и неизмерност божјих дарова. Све то може људима да пружи, и кроз векове да пружа, једна грађевина, кад је лепа и јака, у добар час замишљена, на правом месту постављена и срећно изведена.

И ово је једно такво предвече; пуно је разговора и смеха и шала које грађани измеђују међу собом или додају пролазницима.

Најживље и најгласније шале плету се око једног ониског и снажног младог човека чудног изгледа. То је Салко Ђоркан.

Ђоркан је син једне Циганке и неког војника или официра Анадолца који је некад служио у касаби и напустио је још прије него што му се тај нежељени син родио. Убрзо је умрла и мајка, и дете је одрасло без иког свога. Хранила га је цела касаба; припадао је свима и није био ничији. Послуживао је по дућанима и по кућама, свршавао послове које нико други није хтео да ради, чистио прокопе и џеризе, покопавао све што угине или што вода наплави. Никад није имао своје куће ни породичног имена ни одређеног занимања. Јео је где стигне, стојећи или у ходу, спавао по таванима, одевао се шареним дроњцима које су му други давали. Још у детињству је изгубио лево око. Настран, доброћудан, весељак и пијаница, он је служио касабалијама за шалу и подсмех исто толико колико и за посао.

Око Ђоркана се окупило неколико младића, трговачких синова, смеју се и терају са њим грубе шале.

Ваздух мирише на зрео бостан и пржену кафу. Са великих камених плоча, још топлих од дневне жеге, а попрсканих водом и добро пометених, диже се, млак и мирисан, особити дах капије, који заражава безбригом и заводи на доконо маштање.

Тренутак између дана и ноћи. Сунце је легло а још се не јавља она крупна звезда над Мољевником. У таквом тренутку кад и најобичније ствари могу да имају изглед привиђења, пуних величине, страха и нарочитог значења, појавише се први ужички мухаџири на мосту.

Мушкарци су већином ишли пешице, прашни и погружени, а на ситним коњима клатиле су се умотане и забуљене жене или нејака деца, увезана међу дењковима или на сандуцима. Понеки угледнији човек јаше на бољем коњу, али неким погребним касом и оборене главе, тако да још више одаје несрећу која их је овде дотерала. Има их који на конопчићу воде једну козу. Неки носе јагње у наручју. Сви ћуте, чак ни деца не плачу. Чује се само бат коњских копита и људских корака и једнолично клопарање бакрених и дрвених предмета на претовареним коњима.

Појава тог премореног и раскућеног света угаси одједном живост на капији. Старији остадоше на каменим клупама. Млађи поустајаше и направише са обе стране капије жив зид; између њих је пролазила поворка. Неки од касабалија само су саучесно гледали у мухаџире и ћутали, други су им називали мерхаба и покушавали да их задрже и понуде чиме, али се они нису ни обазирали на понуде и једва су одговарали на поздраве. Само су грабили да за вида стигну на конак на Околиштима.

Било их је у свему око сто и двадесет породица. Преко сто породица одлази у Сарајево, где има изгледа да ће бити смештени, а петнаестак остаје овде у касабима; то су већином они који овде имају неког свога.

Један једини од тих преморених људи, по изгледу неки сиромаш, инокосан човек, застаде за тренутак на капији, напи се обилно воде и прими понуђену цигару. Био је сав бео од

друмске прашине, очи су му сјале као у грозници, а поглед није могао да се заустави на једном предмету. Одбијајући жудно димове, кружио је око себе оним сјајним, непријатним погледом, не одговарајући ништа на бојаљлива и учтива питања појединаца. Он само отра дуге бркове, захвали кратко, и са горчином коју у човеку остављају замор и осећање напуштености, прозбори неколико речи, гледајући их све одједном оним погледом који не види.

– Ви сједите овдје и теферичите, а не знате шта се иза Станишевца ваља. Ми ево побјегосмо у турску земљу, али куда ћете ви бјежати, заједно с нама, кад и на ово ред дође? То нико не зна нити ко од вас мисли на то.

Ту човек одједном застаде у говору. То што је рекао било је и много за ове до малочас безбрижне људе и мало за његово огорчење, које му није дало да ћути ни допуштало да се јасно изрази. И он сам прекиде непријатно ћутање, опраштајући се и захваљујући и хитајући да стигне поворку. Сви стадоше да му довикују гласно добре жеље.

Целе те вечери на капији остаде тешко расположење. Сви су мрки и ћутљиви. Ћоркан седи нем и непомичан на једном од камених басемака. Око њега разбацане коре од лубеница које је појео за опкладу. Поднимљен је и тужан, оборена погледа и занесен као да не гледа у камен пред собом него у неку далеку даљину која се једва назире. Свет поче да се разилази раније него обично.

Али већ сутрадан, све је опет било по старом, јер касаба лије не воле да памте зло и не маре да брину бригу унапред; у крви им је сазнање да се прави живпт састоји од самих затишја и да би лудо и узалудно било мутити та ретка затишја, тражећи неки други, чвршћи и сталнији живот кога нема.

За тих двадесет и пет година из средине XIX века два пута је у Сарајеву морила куга и једном колера. У тим случајевима касаба се придржавала упутстава која је, према традицији, још Мухамед дао својим верницима за њихово држање у случају заразе: »Док болест влада у неком месту, не идите тамо, јер се можете заразити, а ако сте у месту где болест вла-

да, не идите из тог места јер можете заразити друге.« А како се људи не придржавају ни најспасоноснијих упутстава, чак ни кад потичу од божјег Посланика, ако нису »силом власти« приморани на то, власт је приликом сваке »морије« ограничавала или потпуно обустављала путнички и поштански саобраћај. Тада је живот на капији мењао свој изглед. Нестајало је грађана, запослених и доконих, замишљених или распеваних, а на пустој софи седела је опет, као у време буна и ратова, стража од неколико заптија. Они су заустављали путнике који су долазили од Сарајева и враћали их махањем пушака и гласним повицима натраг. Примали су пошту од коњаника, али са свим мерама предострожности. На капији се тада палила мала ватра од »миришљавог дрвета« које је развијало обилан, бео дим. Заптије би прихватиле клештима свако поједино писмо и окадиле га на том диму. Тек тако раскужена писма отпремана су даље. Роба се није уопште примала. Али главни посао није био са писмима, него са живим људима. Сваког дана наиђе по неколико путника, трговаца, писмоноша, скитница. Код самог прилаза ка мосту дочекује их заптија и већ издалека даје руком знак да се даље не може. Путник застаје али почне да преговара, да се правда и објашњава свој случај. А сваки од њих сматра да је неопходно потребно да га пусте у варош, и сваки уверава да је здрав као дрен и да нема никакве везе са колером која је – »далеко јој лепа кућа« – тамо негде у Сарајеву. У тим објашњењима путници дођу мало-помало до половине моста и примакну се капији. Ту се у разговор умешају и остале заптије и како разговарају на одстојању од неколико корака сви вичу гласно и машу рукама. А вичу већ и стога што седећи на капији заптије по вас дан пијуцкају ракију и једу бели лук; њихов службени посао даје им право на то, јер се верује да су обе те ствари добре против заразе: а они се тим правом обилно служе.

Многи се путник тада замори да мољака и убеђује заптије, и враћа се утучен, несвршена посла, друмом уз Околишта. Али има их који су истрајни и насртљиви па стоје на капији сатима и вребају неки тренутак слабости или непажње, или се

надају неком лудом и срећном случају. Ако је ту случајно старешина варошких заптија Салко Хедо, онда нема изгледа за путнике да ће ишта постићи. Хедо је она права, освештана власт која и не види и не чује добро онога с ким говори, и бави се са њиме само толико колико је потребно да му одреди место које му по постојећим прописима и наредбама припада. Док то ради он је слеп и глух, а кад то сврши онда постаје и нем. Узалуд путник преклиње или ласка.

– Салихага, здрав сам ја...

– Е па онда, хајде у здрављу одакле си и дошао. Хајде, губи се!

Са Хедом нема више разговора. Али ако су млађе заптије саме, онда може још нешто и да буде. Што онај путник дуже стоји на мосту и што се више са њима довикује, препире и разговара и прича им своју муку, и ову због које је кренуо на пут као и све остале муке свога живота, то им некако долази све ближи и познатији и све мање личи на човека који би могао да има колеру. На крају, неки од заптија се понуди да ће он доставити у касабу коме треба путникову поруку. То је први степен попуштања. Али путник зна да се посао по поруци не свршава и да заптије овакви какви су сада, стално мамурни или напола пијани од лечења ракијом, тешко памте и наопако достављају многе поруке. Зато и даље отеже разговор, моли, нуди мито, позива се на бога и на душу. Све тако док онај од заптија кога је он уочио и који је најмекши не остане сам на капији. Тада се ствар некако уреди. Душевни заптија окрене лице оном издигнутом зиду, као да чита старински натпис на њему, а руке забаци на леђа и испружи длан десне руке. Истрајни путник спусти уговорени новац заптији на длан, обазре се лево и десно, клисне преко друге половине моста и изгуби се у касабима. Заптија се опет враћа на своје место, сатире бели лук, и залива га ракијом. То га испуњава неком безбрижном и веселом одлучношћу и даје му снаге да бди и чува касабу од колере.

Али невоље не трају вечно (и то им је заједничко са радостима), него пролазе или се бар смењују, и губе у забора-

ву. А живот на капији се обнавља увек и упркос свему, и мост се не мења ни са годинама ни са столећима, ни са најболнијим променама људских односа. Све то прелази преко њега исто као што немирна вода протиче испод његових глатких и савршених сводова.

VIII

Нису само ратови, куге и сеобе тога времена ударили на овај мост и прекидали живот на капији. Било је и других, изузетних догађаја по којима се година у којој су се десили после и називала и дуго памтила.

Лево и десно од капије, са обе стране, камена ограда моста одавно је углачана и нешто тамнија од осталих делова. Стотинама година сељаци ту спуштају терете кад хоће да се одморе, прелазећи мост, или се докони људи наслањају леђима и лактовима, у разговору, кад кога чекају, или кад усамљени и налакћени гледају воду у дубини под собом, како запењена и брза отиче, увек нова и увек иста.

Али никад се није толико докона и љубопитљива света наслањало на ограду и гледало речну површину, као да је чита и одгонета, као последњих дана месеца августа те године. Вода је била замућена од кише иако је био тек крај лета. У вировима испод окана стварала се бела пена и окретала уокруг, заједно са иверјем, ситним гранчицама и труњем. Али докони и поднимљени касабалије са зида нису у ствари ни гледали ту реку коју познају одувек и која нема шта да им каже, него су на површини воде, као и у својим разговорима, тражили сами за себе објашњење и као неки видљив траг једног нејасног и тешког удеса који их је тих дана све изненадио и збунио.

У то време десио се ту на капији један посве изузетан догађај, какав се не памти и какав се ваљда неће поновити док је моста и касабе на Дрини. Он је узбудио и потресао касабу и отишао и даље, у друга места и крајеве, као прича која хода по свету.

То је у ствари прича о два вишеградска засеока, о Вељем Лугу и Незукама. Та два засеока леже на два супротна краја оног амфитеатра који мрка брда и зелени брежуљци сачињавају око касабе.

Велика сеоска општина Стражиште, на североисточној страни долине, најближа је касабима. Њене куће, њиве и баште раштркане су преко неколико брежуљака и ужлебљене у

дољама које те брежуљке деле. На благом превоју једне од тих главица лежи петнаестак кућа, утонулих у шљивике и одасвуд опкољених њивама. То је заселак Вељи Луг, мирно, лепо и богато турско насеље на узвисини. Заселак спада под сеоску општину Стражиште, али је ближи касабима него својој општини, јер се људи са Вељег Луга спуштају за пола сата до у чаршију, где држе магаци и послују као и остале касабалије. Између њих и правих касабалија и нема разлике, до можда у томе што су њихова имања трајнија и сигурнија, јер су на јакој, присојној земљи и нису водоплавна, а људи су скромнији и повученији, без варошких рђавих навика. Вељи Луг има добру земљу, здраву воду и леп свет.

Ту живи грана вишеградских Османагића. Па иако су ови у касабима многобројнији и богатији, у народу се сматра да су они »спузули«, а да су прави Османагићи они на Вељем Лугу, где им је корен. То је леп сој људи, осетљивих и поносних на своје порекло. Њихова је она највећа кућа што се бели у страни, истурена испод саме главице, окренута ка југозападу, увек окречена, са кровом од поцрнеле шиндре и са четрнаест џамли пенџера. Та се кућа види надалеко, и она је прво што пада у очи путнику који се спушта друмом долазећи у Вишеград или који се обазре, излазећи из њега. Последњи зраци сунца које залази за лијештанском косом задржавају се и ломе увек на белом и блештавом лицу те куће. И касабалије су одавно навикле да са капије посматрају, предвече, како се сунчев залазак одбија на Османагића пенџерима, како се затим један по један гасе, и како често, кад већ сунце зађе и касабана остане у сенци, плане по један од тих пенџера последњим одблеском, залуталим између облака, и како сја још неколико тренутака као црвена, крупна звезда над угашеном касабом.

Исто тако је познат и виђен у касабима домаћин те куће Авдага Османагић, срчан и плаховит човек у животу као и у пословима. Он има »магаци« у чаршији, једну ниску и сумрачну просторију у којој на даскама и плетеним љесама лежи разасрт кукуруз, суве шљиве или борове шишарке.

Авдага ради само навелико, зато магаза и није отворена сваког дана, него пазарним даном редовно, а преко недеље већ према послу и потреби. У магази је увек један од Авдагиних синова, док он сам седи обично на клупи пред магазином. Ту разговара са муштеријама или са познаницима. Он је стасит и румен човек, али потпуно седе браде и бркова. Глас му је промукао и пригушен. Вец годинама га мучи тешка сипња. И кад год се при говору узбуди и подигне глас, а то се код њега дешава често, загуши га одједном тежак кашаљ, набрекну му вратне жиле, поцрвени лице и очи се залију сузама, а у грудима шкрипи, шишти и одјекује, као олуја у брдима. Кад га тај наступ кашља прође, он се одмах прибере, удахне дубоко ваздух и настави разговор тамо где је стао, само неким измењеним, тањим гласом. У касаби и околини он је познат као човек оштре речи, широке руке и смела срца. Такав је у свему па и у трговини, иако често на своју штету. Он доста пута једном смелом речи обори или подигне цену шљиви или кукурузу, и кад то није у његову корист, само за инат некој сељачкој кукавици или неком трговцу драмосеру. Његова реч се уопште у чаршији слуша и прима, иако се зна да је често плаховит и личан у својим судовима. И кад Авдага сиђе са Вељег Луга и заседне пред магазином, он је ретко сам, јер људи воле његов разговор и желе да чују његово мишљење. А он је отворен и жив, увек спреман да каже и брани оно што други сматрају да је боље прећутати. Његова задуха и они наступи тешког кашља прекидају сваки час његов говор, али га, зачудо, не кваре него га чине убедљивијим, и целом његовом начину изражавања дају неко тешко и болно достојанство коме није лако одолети.

Авдага има пет одраслих и пожењених синова и јединицу кћер, која је последња и тек дорасла за удају. За ту његову кћер Фату зна се да је необично лепа, у свему на оца. Питањем њене удаје бави се касаба и помало цела околина. Одувек је код нас тако да по једна девојка у сваком нараштају уђе у причу и у песму својом лепотом, вредноћом и господарством. Она је онда за тих неколико година циљ свих жеља и недостижни узор; на њеном имену се пале маште, око њега се расипа

одушевљење мушкараца и плете завист жена. То су та изузетна бића која природа издвоји и уздигне до опасних висина.

Ова Авдагина кћи била је на оца не само ликом и изгледом него и бистрином и речитошћу. То су знали најбоље момци који су на свадбама и састанцима покушавали да је јевтиним ласкањима или смелим шалама придобију или збуне. Њена вештина у говору није била ништа мања од њене лепоте. Зато се у песми о Авдагиној Фати (о таквим изузетним створењима песме никну однекуд саме!) певало:

*Мудра ли си, лијепа ли си,
Лијепа Фаџо Авдагина!*

Тако се певало и говорило у касаби и око ње, али је било врло мало њих који су имали храбрости да запросе девојку са Вељег Луга. А кад су и они сви редом одбијени, око Фате се брзо створила празнина, онај круг дивљења, мржње и зависти, непризнаваних жеља и злурадог ишчекивања који редовно окружује створења са изузетним даровима и изузетном судбином. Такве личности о којима се пева и говори однесе брзо та њихова нарочито судбина, а иза њих уместо остварених живота остане да живи песма или прича.

Често се дешава код нас овде да девојка која је на великом гласу остане управо због тога без просаца и »поусједне«, док се лако и брзо поудају девојке које јој нису ни по чему дорасле. Фати се то није десило, јер се за њу нашао просац који је имао и смелости да је зажели и вештине и истрајности да постигне циљ.

У овом неправилном кругу који сачињавају вишеградска котлина, тачно на противној страни од Вељег Луга налази се заселак Незуке.

Изнад моста, непун сат хода уз воду, у самом оном склопу стрмих брегова из којих као из мрког зида избија Дрина у наглом заокрету, има уска повлака добре, родне земље на стеновитој обали реке.

То је нанос од реке и стрмоглавих потока са Буткових Стијена. На њему су њиве и баште, а у страни стрме ливаде са танком травом, које се при врховима губе у врлетном камењару и мрком шипражју. Цео заселак је својина бегова Хамзића, који се презивају и Турковићи. На једној половини живе пет до шест кућа чивчија а на другој су куће бегова браће Хамзића са Мустај бегом Хамзићем на челу. Заселак је затурен и осојан, без сунца али и без ветра, богатији воћем и сеном него житом. Опкољен и притешњен са свих страна високим, стрмим брди-ма, већи део дана је у сенци, а увек у тишини, тако да се сваки дозив чобана и сваки јачи покрет бронзе на говечету чују као гласна и многострука јака с брегова. До њега води свега један једини пут из Вишеграда. Кад човек пређе мост, излазећи из касабе, и напусти главни друм који скреће десно, низ реку, па се спусти до саме речне обале, наилази на уску камену стазу која иде улево од моста, пустом врлети, уз Дрину, поред саме воде, као бео поруб на мркој стрмини која се спушта у реку. Коњаник и пешак на том путу, посматрани одозго с моста, изгледају као да иду по уском брвну између воде и крша, а лик им се при ходу стално огледа у мирној зеленој реци.

То је пут који води из касабе у Незуке, а из Незука нема даље пута, јер нит има куд да се иде ни кога да путује. Само изнад кућа, у стрмој страни, обраслој ретком шумом, усечене су две дубоке беле вододерине уз које се пужу чобани кад иду стоци у планину.

Ту је велика и бела кућа најстаријег Хамзића, Мустај бега. Она није ништа мања од Османагића куће на Вељем Лугу, али је за разлику од ње потпуно невидљива у оној низини и честару поред Дрине. Око ње, у полукругу, расте једанаест високих јабланова који својим шумом и покретом стално оживљавају тај са свих страна затворени и тешко приступни предео. Испод ње су, само нешто мање и скромније, куће остале двојице браће Хамзића. Сви Хамзићи имају много деце и сви су танки, високи, бледи у лицу, ћутљиви и повучени, али сложни и вредни на послу, навикли да цене и бране оно што је њихово. Исто као имућнији људи са Вељег Луга, и они имају у

касаби своје магазе у које сносе све оно што привреде у Незукама.

У свако доба године они и њихове чивчије врве и гамизу као мрави оном уском каменитом стазом поред Дрине; једни носе робу у варош а други се враћају по свршеном послу, са парам за појасом, у своје невидљиво село међу брдима.

У Мустајбега Хамзића, у оној белој и великој кући која дочекује човека као пријатно изненађење на крају камените стазе која изгледа да не води никуд имају четири кћери и син јединац, Наил. Тај Наилбег из Незука, беговски јединац, бацио је међу првима око на Фатиму из Вељег Луга. На некој свадби он се нагледао њене лепоте кроз одшкринута врата на која се као грозд вешала гомила занесених младића. Кад је идућег пута могао опет да је угледа, окружену другарицама, он јој је добацио у смелој шали:

– Дабогда те Мустајбег из Незука невјестом звао!

Фата се закикотала пригушено.

– Ништа се немој смијати – говорио је кроз уски отвор на вратима узбуђени младић – и то ће чудо једног дана бити.

– Хоће, кад Вељи Луг у Незуке сађе! – одговорила је девојка са новим кикотом и једним поносним покретом тела који само такве жене и само у тим годинама имају и који је казивао више него и њене речи и њен смех.

Тако од природе нарочито обдарена створења често изазивају судбину, смело и несмотрено. Тај њен одговор младом Хамзићу прочуо се и понављао од уста до уста, као и све остало што је радила и говорила.

Хамзићи нису људи који се заустављају и обесхрабрују пред првом тешкоћом. Они ни друге, мање важне послове не свршавају непосредно и на јуриш, а камоли питање као што је ово. Покушај који су учинили преко неких рођака из касабе, није имао више успеха. Али тада је стари Мустајбег Хамзић узео ствар синовљеве женидбе у своје руке. Он је са Авдагом имао одувек заједничких послова. Због своје напрасне и горде природе Авдага је у последње време имао знатних губитака из којих су произлазиле обавезе којима је било тешко на време

одговорити. Мустајбег га је у томе помогао и подржао како само добри чаршијски људи могу да подрже и помогну један другог у тешком тренутку: једноставно, природно, и без речи.

По тим полумрачним и хладовитим магазима и на углачаним каменим седиштима испред њих не решавају се само питања новца и трговачке части него и читаве људске судбине. Шта је било између Авдаге Османагића и Мустајбега Хамзића, како је Мустајбег затражио Фату за свога јединца Наила и како му је преки и честољубиви Авдага »дао« девојку? То никад нико неће сазнати. Исто тако није се право знало како се ствар одиграла горе на Вељем Лугу, између оца и његове лепе кћери јединице. О неком отпору с њене стране није, наравно, могло бити речи. Један поглед пун болног изненађења и онај пркосни и само њој урођени покрет целог тела, а затим немо и глуво покораванье очевој вољи, како је свуда и одувек код нас било и бива. Као у сну, она је почела да протрава, допуњује и слаже своју девојачку спрему.

Ни из Незука није продрла ниједна реч у свет. Опрезни Хамзићи нису тражили да им људи у празним разговорима потврде њихов успех. Постигли су оно што су хтели и, као увек, били задовољни својим успехом. Није им било потребно ничије учешће у томе, исто као што никад нису тражили саучешћа у неуспесима и недаћама.

Па ипак, свет је говорио о свему томе, много, опширно и безобзирно, као што свет увек говори.

По целој касаби и око ње причало се како су Хамзићи постигли што су хтели: како је лепа, охола и мудра Авдагина кћи, за коју у целој Босни није било просца, надмудрена и укроћена; како ће ипак »Вељи Луг у Незуке саћи«, иако се Фата јавно зарекла да неће. Јер људи воле такве разговоре о паду и понижењу оних који се сувише високо издигну и полете.

Месец дана је свет препричавао тај догађај и у разговорима испирао уста Фатиним будућим понижењем као слатком водицом. Месец дана су чињене припреме у Незукама и на Вељем Лугу.

Месец дана је Фатима радила са другарицама, родицама и најмљеним женама на својој опреми. Девојке су певале. Певала је и она. Налазила је снаге и за то. И слушала је саму себе како пева, мислећи при том своју мисао. Јер са сваким бодом игле знала је (и казивала то сама себи) да ни она ни њен вез неће никада видети Незука. Она то није заборављала ни за тренутак. Само јој се тако у раду и песми чинило да је од Вељег Луга до Незука далеко и да је месец дана дуго време. То исто се дешавало ноћу. Ноћу, кад би под изговором да треба да посвршава још неке послове остајала сама, ноћу се пред њом отварао свет, богат, пун светлости и радосних промена, непрегледан.

Ноћи су на Вељем Лугу топле а свеже. Звезде ниске и немирне, све повезане белим титравим сјајем. Стојећи поред прозора, Фатима гледа ту ноћ. У целом телу носи мирну снагу, разливену и слатку, и сваки део свога тела осећа одвојено, као засебан извор снаге и радости: ноге, кукове, руке, врат, а нарочито груди. Њене дојке, бујне и тешке а праве, додирују вршцима дрвени демир на прозору. И на том месту она осећа како цео брежуљак, са свим што је на њему, са кућом, зградама, њивама, дише, топло, дубоко, једномерно, и диже се и спушта заједно са светлим небом и ноћним пространством. Од тога дисања дрвени демир на прозору пада и расте, пада и расте, додирује вршке њених дојки и удаљује се негде далеко од њих, враћа се и додирује их поново, па се опет спушта и удаљује; и све тако, наизменце.

Да, свет је велик, огроман је свет и дању, кад вишеградска долина трепти од жеге, и жита прострта по њој готово чујно зру, кад се бели касаба, просута око зелене реке а затворена правилном линијом моста и црним брдима. Али ноћу, тек ноћу, кад оживе и плану небеса, отвара се бескрајност и силна снага тога света у коме се жив човек губи и не може да се присети ни сама себе ни куда је пошао ни шта хоће ни шта треба да ради. Ту се само живи, истински, ведро и дуго; ту нема речи које тешко обавезују за цео живот, ни смртоносних обећања ни безизлазних положаја, са кратким роком који неумољиво

тече и истиче, а са смрћу или срамотом као јединим излазом на крају. Да, ту није као у дневном животу, где оно што је једном речено остаје непорециво, а обећано неизбежно. Ту је све слободно, бескрајно, безимено и немо.

Тада се негде одоздо, као издалека, зачује тежак, дубок и пригушен глас:

– Ааах, кхкхкх! Ааах, кхкхкх!

То се доле у алвату Авдага бори са ноћним наступима кашља.

Не само да распознаје тај глас него и види оца јасно како седи и пуши, расањен и мучен кашљем. Види, чини јој се, његове крупне, смеђе очи, познате као драг предео, очи које потпуно личе на њене, само што су осенчене старошћу и залирене сузним, насмејаним сјајем, очи у којима је први пут угледала безизлазност своје судбине, оног дана када јој је речено да је обећана у Хамзиће и да треба да се спреми за месец дана.

– Кха, кха, кха! Аах!

Онај малопређашњи занос од лепоте ноћи и величине света нагло гасне. Онај раскошни дах са земље стаје. Девојчине дојке крутну у лаком грчу. Тону звезде и пространства.

Само се судбина, њена судбина, безизлазна, прека, сутрашња, врши и испуњава, упоредо са временом које пролази, у тишини, непомичности и празнини која остаје иза свега.

Мукло одјекује кашаљ из алвата.

Да, и чује га и види, као да је ту пред њом. То је њен драги, моћни, јединствени бабо, са којим се осећа једно, нераздељиво, слатко једно, откако зна за себе. И сам тај његов тешки и потресни кашаљ осећа у својим грудима. Истина, то су та уста која су казала да тамо где је она казала не. Али она је у свему једно са њим, па и у томе. И то његово да она осећа као своје (исто колико и своје не). И зато је њена судбина прека, необична, сутрашња. и зато она на њој не види излаза, а не може ни да га види, кад га нема. Једно зна. Због тога очевог да, које је веже исто као и оно њено не, мораће изаћи пред кадију са Мустај-беговим сином, јер је немогуће и помислити

да Авдага Османагић не одржи реч. Али исто тако зна, и исто тако добро и посигурно, да после тога не може њена нога ступити у Незуке, јер онда опет не би она одржала своју реч. А то је, наравно, немогуће, јер и то је Османагића реч. Ту, на тој мртвој тачки, између свога не и очевог да, између Вељег Луга и Незука, ту, на најбезизлазнијем месту треба тражити излаз. Ту је сад њена мисао. Не више у просторствима великог и богатог света, не чак ни на целом путу од Вељег Луга до Незука, него на том кратком и жалосном комадићу друма који води од мешћеме у којој ће је кадија привенчати за Мустајбегова сина, па до краја моста где се каменита стрмина спушта на уски пут којим се иде у Незуке и на који она, то поуздано зна, неће никад ногом ступити. Тај комадић пута прелетела је њена мисао без престанка, с једног краја на други, као што чунак лети кроз ткање. Од мешћеме, преко половине чаршије, па преко пијаца до краја моста, али отуд би се одмах враћала као од понора, преко моста, пијаца, кроз чаршију, до мешћеме. И све тако: напред-натраг, напред-натраг! Ту се ткала њена судбина.

И та мисао која није ни могла да стане ни умела да нађе излаза, све се чешће заустављала на капији, на оној лепој и светлој софи од камена, на којој људи седе у разговорима и младићи певају, испод које хучи зелена, брза и дубока река. Па би онда, ужаснута од таквог излаза, летела као уклетата поново са једног краја пута на други, да, не нашавши другог решења, стане поново на капији. И сваке ноћи њена се мисао све чешће заустављала на том месту, и све се дуже задржавала на њему. А сама помисао на тај дан кад ће стварно, а не овако у мислима, морати да пређе тај пут и да још пре краја моста нађе излаз, носила је у себи сву страхоту смрти и сав ужас живота у срамоти. Чинило јој се, овако немоћној и напуштеној, да би сама страхота те мисли морала да удаљи или бар одложи тај дан.

Али дани су ишли, ни брзи ни спори него једномерни и суђени, и са њима је дошао и свадбени.

Последњег четвртка у августу месецу (то је био тај суђени дан) дошли су Хамзићи на коњима по девојку. Под тешком новом ферецом, као под оклопом, Фата је посађена на коња и поведена у касабу. У исто време у авлији су товарени коњи са сандуцима девојачког руха. У мешћеми је пред кадијом обављено венчање. Тако је одржана реч којом је Авдага дао своју кћер за Мустајбегова сина. Затим је мала поворка кренула пут Незука, где је била спремљена свечана свадба.

Прешли су половину чаршије и пијац, део онога пута без излаза који је Фата у мислима толико пута прешла. Било је тврдо, стварно и обично, готово лакше него у мислима. Ни звезда ни пространства, ни очевог муклог кашља, ни жеље да време иде брже или спорије. Кад су наишли на мост, девојка осети још једном, као за летњих ноћи поред прозора, сваки део свога тела, снажно и одвојено, а нарочито груди у лакој грчу као у панциру. Стигли су до капије. Као што је радила много пута у мислима за прошлих ноћи, девојка се нагну и шапатам замоли најмлађег брата, који је јахао поред ње, да јој прикрати мало узенгије, јер сад долази онај стрми прелаз са моста на камени пут који води у Незуке.

Застали су, најприје њих двоје па онда, мало подаље, остали свати на коњима. Ничег необичног није било у томе. То није ни први ни последњи пут да сватови застају на капији. Док је брат сјахао, заобишао коња и пребацио узду преко руке, девојка је притерала свога на сам крај моста, ступила десном ногом на камену ограду, винула се, као окрилатила, са седла, преко зида и полетела са висине у хучну реку под мостом. Брат који се устремио за њом и целим телом полагао по огради још је дотакнуо руком узвитлану ферецу, али је задржати није могао. Остали свати су поскакали с коња са најнеобичнијим узвицима и остали поред камене ограде у чудним положајима, као скамењени.

Још истог дана предвече пала је киша, обилна и необично хладна за то доба године. Дрина је надошла и замутила се. Сутрадан је набујала жућкаста вода избацила Фатин леш у један плићак код Калате. Ту га је приметио један рибар и

одмах отишао и пријавио ствар мулазима. Мало после стигао је мулазим са муктаром, рибаром и Салком Ћорканом. Јер без Ћоркана не бива ниједна оваква згода.

Леш је лежао у меком, мокром песку. Таласи су га запљускивали и с времена на време потпуно преливали мутном водом. Нова фереџа од црне чоје, коју вода није успела да свуче, посувратила се и пребацила преко главе: тако је, помешана са дугом и густом косом, сачињавала засебну црну масу поред белог и бујног девојчиног тела са ког је бујица потргала и свукла танке свадбене хаљине. Намрштени, стегнутих вилица, Ћоркан и рибар су загазили у плићак прихватили нагу девојку и опрезно и са снебивањем, као да је жива, извукли је из влажног песка у који је била почела да тоне, изнели на обалу и ту је одмах покрили њеном фереџом, мокром и пуном муља.

Још истог дана дављеница је сахрањена на најближем турском гробљу, у стрмој страни, испод главице на којој се диже Вељи Луг. А предвече окупљали су се докони људи у механи око рибара и Ћоркана са оним нездравим и ружним љубопитством које је нарочито развијено код света чији је живот празан, лишен сваке лепоте и сиромашан узбуђењима и доживљајима. Частили су их ракијом и нудили дуваном, не би ли чули од њих неку појединост о лешу и укупу. Али ништа није помагало. Ни ракија није могла да им раздрешу језик. Чак ни Ћоркан није ништа говорио. Пушио је без престанка и једним сјајним оком гледао за димом који је снажним дахом одбијао што даље од себе. Само би се њих двојица, Ћоркан и рибар, с времена на време погледали, подигли би своје чокање ћутке, обојица у исти мах као да се невидљиво куцају, и надушак испили.

Тако се десила та необична и незапамћена ствар на капији. Вељи Луг није сишао у Незуке и Авдагина Фата се није удала у Хамзиће.

Авдага Османагић није више силазио у касабу. Издахнуо је те исте зиме, загушен кашљем, не проговоривши никад ни с ким ниједне речи о јаду због кога је умирао.

Идућег пролећа Мустајбег Хамзић је оженио сина другом девојком, из Бранковића.

Свет је у касабџи још неко време препричавао догађај па затим почео и да заборавља. Остала је само песма о девојци која лепотом и мудрошћу сја изнад свега, као да је непролазна.

IX

Седамдесетак година после Карађорђевог бунета, зарати се опет у Србији и одмах граница одговори устанком. Опет планише и турске и српске куће на висовима, у Жлијебу, Гостиљи, Црнцићима и Велетову. Први пут после толико година опет освануше на капији одсечене главе погубљених Срба. То су биле мршаве и кратко ошишане сељачке главе спљоштена потиљка, кошчата лица и дугих бркова; као да су исте оне од пре седамдесет година. Али све то не потраја дуго. Чим рат између Турске и Србије престаде, свет се умири. Истина, то је био привидан мир под којим се крило много бојазни, узбуђених гласова и забринутих сашаптавања. Све се одређеније и све отвореније говорило о уласку аустријске војске у Босну. Почетком лета 1878. године прођоше кроз касабу јединице редовне турске војске на путу из Сарајева за Прибој. Устали се мишљење да Султан предаје Босну без отпора. Неколико породица се спреми на сеобу у Санџак; међу њима је било и таквих које су се пре тринаест година доселиле из Ужица, не хотећи да живе под српском власти, и сада су се поново спремале да беже од другог, новог хришћанског господства. Али већина света остаде, чекајући догађаје, у мучној недоумици и привидној равнодушности.

Почетком јула месеца наиђе плеваљски муфтија са малим бројем људи, али са великом решеношћу да организује у Босни отпор против Аустријанаца. Озбиљни, плави човек мирна изгледа али ватрене природе, седео је на капији, где је, по лепом летњем дану, сазвао турске прваке из касабе и настојао да их одушеви за борбу против Аустријанаца. Уверавао их је да ће већина редовне војске, и поред званичних наредаба, остати да се са народом заједно одупре новом завојевачу, и позивао да му се одмах придруже сви млађи људи и да му се шаље храна у Сарајево. Муфтија је знао да Вишеграђани нису никад уживали глас одушевљених ратника и да више воле да лудо живе него да лудо гину, али га ипак изненади млакост и уздржљивост на коју је наишао. Не могући се дуже задржавати, муфтија им припрети народним судом и божјим гневом и

остави свог помоћника Осман-ефендију Караманлију да даље убеђује вишеградске Турке о потреби њиховог учешћа у општем устанку.

Још док су трајали разговори са муфтијом, највише отпора показивао је Алихоџа Мутевелић. Његова је породица једна од најстаријих и најугледнијих у касаби. Нису се никад истицали великим иметком, него својим поштењем и отвореношћу. Одувек су важили као тврдоглави људи, али неприступачни миту, страху, ласкању или ма каквим другим нижим обзирима и побудама. За више од две стотине година најстарији члан њихове куће био је мутевелија, чувар и управљач Мехмедпашиног вакуфа у касаби. Он је водио бригу о чувеном Каменитом хану, поред моста. Видели смо како је после губитка Мађарске Каменити хан изгубио приходе из којих се издржавао и како је стицајем прилика постао рушевина а од везирове задужбине остао само мост, као јавно добро које не тражи нарочитог издржавања и не доноси прихода. А остало је и Мутевелићима њихово породично име, као поносна успомена на звање које су толико година тако часно вршили. Звање је престало, стварно, још у време кад је Даутхоџа подлегао у својој борби да одржи Каменити хан, али понос је остао и са њим урођена навика да се они, Мутевелићи, мимо сав остали свет сматрају позвани да брину о мосту, и да су на неки начин одговорни за његову судбину, јер је мост, бар грађевински, био саставни део великог и лепог вакуфа којим су они управљали, а који је онако жалосно пресушио и пропао. И још је био један од давнина утврђен обичај у њиховој породици: да у сваком нараштају бар један од Мутевелица изучи школе и припада улеми. Сада је то био Алихоџа. Иначе су прилично отанчали и бројем и иметком. Остало им је нешто кметова и један дућан који су од старина држали у чаршији, на најбољем месту, на самом пијацу, у близини моста. Два старија брата Алихоџина погинула су у ратовима, један у Русији, а други на Црној Гори.

Алихоџа је још млад човек, жив, насмејан и пунокрван. Као прави Мутевелић он је редовно, у свима стварима, имао

одвојено мишљење, упорно га бранио и тврдоглаво остајао при њему. Због своје пргаве нарави и самосталности у мишљењу, он се често разилазио са месном улемом и старешинама. Имао је назив и чин хоџе, али нити је вршио неку дужност нити имао каквих прихода од свог звања. Да би био што независнији, водио је сам дућан који му је остао од оца.

Као већина вишеградских муслимана и Алихоџа је био против оружаног отпора. У његовом случају није могло бити говора ни о кукавичлуку ни о верској млакости. Исто као и муфтија или ма који од побуњеника, он је мрзео туђу хришћанску силу која долази и све оно што она може да донесе. Али видећи да је Султан заиста препустио Босну Шваби и познавајући своје суграђане, био је противан неорганизованом народном отпору који може само да донесе пораз и несрећу учини тежом. А кад се то мишљење усталило једном у његовој глави, он га је отворено исповедао и оштро бранио. Он је и овога пута постављао незгодна питања и оштроумне примедбе које су највише збуњивале муфтију. И тако је и нехотице подржавао међу Вишеграђанима, који ни иначе не би били брзи на бој ни много спремни за жртве, дух отвореног отпора против муфтијиних ратоборних намера.

Кад је Осман ефендија Караманлија остао да продужи разговоре са Вишеграђанима, према њему се нашао Алихоџа. А оно неколико бегова и ага који су жвакали речи и мерили изразе, а у ствари били потпуно сагласни са Алихоџом, пуштали су искреног и плаховитог хоџу да се истрчава и сукобљава са Караманлијом.

Угледни вишеградски Турци седели су предвече на капији, подвијених ногу, поређани уокруг све по старешинству. Међу њима Осман ефендија, висок, мршав и блед човек. Сваки мишић на лицу му је неприродно затегнут, очи грозничаве, а чело и образи пуни ожиљака, као код падавичара. Према њему је стајао румени, омалени, уочљиви и пргави Алихоџа и својим пискутљивим гласом постављао све нова питања. Које су снаге? Куда се иде? Којим средствима? Како? Шта је циљ? Шта ће бити у случају неуспеха? – Хладна, готово злурада

педантерија којом је хоџа расправљао ову ствар, прикривала је само његову забринутост и горчину због хришћанске надмоћности и очигледне турске немоћи и поремећености. Али занесени и мрки Осман ефендија није био човек који би такве ствари могао да примети и разуме. Силовита и неумерена природа, фанатик нездравих живаца, он је брзо губио стрпљење и присебност и обарао се на сваки знак сумње и колебања као да се ради о Шваби самом.

Овај хоџа га је дражио и он му је одговарао са уздржаним гневом, само општим изразима и крупним речима. Иде се куд се мора и са оним са чим се може. Главно је да се душманин не пусти у земљу без боја, а ко много пита, омета ствар и помаже непријатељу. На крају, потпуно разљућен, одговарао је са једва прикривеним презиром на свако хоџино питање: »Дош'о земан да се гине«. »Хоћемо да главе положимо«. »Изгинућемо сви до једнога«.

– А тако – упадао му је хоџа у реч – а ја сам мислио да ви хоћете да истјерате Швабу из Босне и да нас за то скупљате. А ако је до тога да се гине, умијемо и ми да изгинемо, ефендија, и без тебе. Ништа лакше него изгинути.

– Ама, видим ја да се теби не гине – прекидао га је грубо Караманлија.

– Видим ја да се теби гине – одговарао је оштро хоџа – само не знам што тражиш друштво за тај ћорави посао.

Ту се разговор изметну у просту свађу у којој је Осман ефендија назвао Алихоџу влахом и муртатином, једним од оних издајника чије главе, као и влашке, треба да окапају на овој капији, а хоџа и даље неустрашиво цепао длаку начетворо и упорно тражио разлоге и доказе, као да и не чује претње и увреде.

Заиста, тешко је било наћи два гора преговарача и незгоднија човека. Од њих се није могло очекивати друго до да повећају општу забуну и створе један сукоб више. То је било за жаљење, али се није дало изменити, јер у тренуцима друштвених потреса и великих, неминовних промена обично избију управо овакви људи напред и, нездрави или непотпуни,

воде ствари наопако и странпутицом. У томе и јесте један од знакова поремећених времена.

Па ипак, беговима и агама добро је дошла ова јалова свађа, јер је тако питање њиховог учешћа у устанку остало нерешено и они сами нису морали непосредно да се изјасне. Дршћући од гнева и претећи гласно, Осман ефендија је сутрадан отишао са неколико својих људи за муфтијом пут Сарајева.

Вести које су у току тога месеца долазиле све су више утврђивале аге и бегове у њиховом опортунистичком мишљењу да је боље било чувати своју касабу и своје куће. Половином августа Аустријанци су ушли у Сарајево. Мало затим била се несрећна битка на Гласинцу. То је био уједно и крај сваког отпора. Низ стрми друм са Лијеске, преко Околишта почели су да се спуштају у касабу остаци разбијених турских чета. Били су помешани аскери из редовне војске, који су се и поред Султанове заповеди придружили на своју руку отпору, и домаћи устаници. Аскери су само тражили хлеба и воде, и питали који је пут за Увац, али устаници су били огорчени и борбени људи које порази нису сломили. Поцрнели, прашни и поцепани, јетко су одговарали на питања нератоборних вишеградских Турака и спремали се да копају шанчеве и бране прелаз преко моста на Дрини.

И опет се истакао Алихоџа; безобзирно и неуморно је доказивао да се ова касаба не може бранити и да је одбрана бесмислена кад је »Швабо већ прешишао Босну, с краја на крај«. Устаници су то и сами увиђали, али нису хтели да признају, јер су их дражили и изазивали ови чисто одевени, добро храњени људи који су сачували своје куће и имања, држећи се мудро и кукавички далеко од буне и боја. Уто је наишао онај исти Осман ефендија Караманлија, као распамећен, јос блећи и мршавији, још ратоборнији и захуктанији. То је био један од оних људи за које нема неуспеха. Говорио је о отпору, на сваком месту и по сваку цену, и непрестано о потреби да се гине. Пред његовом бесном ревности све су се склањали и повлачили, само није Али-хоџа. Он је насртљивом Осман-ефендији

доказивао, без и најмање злурадости, хладно и безобзирно, да се са устанком десило оно што му је он на овој истој капији пре месец дана прорекао. Препоручивао му је да са својим људима крене што пре пут Плеваља и да од зла не прави горе.

Хоџа је сада мање насртљив, некако болно и тронуто пажљив према овом Караманлији, као према болеснику. Јер, у себи и испод своје спољашње пргавости, хоџа је био тешко потресен због несреће, која се приближавала. Он је био несрећан и огорчен како може само да буде правоверан муслиман који види да се неумитно приближава туђа сила поред које овај древни исламски ред неће моћи дуго опстати. Из његових речи избијао је и против његове воље тај скривени јад.

На све Караманлијеве увреде он је одговарао готово тужно.

– Мислиш ти, ефендија, да је мени овдје лако жив чекати да угледам Швабу на своме? Као да ми не видимо шта нам се спрема и каква времена иду? Знамо ми гдје нас боли и шта губимо; знамо добро. Ако је до тога да нам то протумачиш, ниси морао по други пут навраћати, али није вала требало ни да се крећеш из Плеваља. Јер те рачуне, како ја видим, ти не анлајишеш. Да их знаш, не би радио ово што си урадио ни говорио ово што говориш. Гора је ово мука, мој ефендија, него што ти и мислиш; ни ја јој лијека не знам, али знам да није у ономе што нам ти свјетујеш.

Али Осман ефендија је био глух за све што није повлађивало његовој дубокој и искреној страсти за отпором и мрзео је овога хоџу колико и Швабу против кога је устао. Тако се увек у близини надмоћног непријатеља и пре великих пораза јављају у сваком осуђеном друштву братоубилачке мржње и међусобни спорови. Не налазећи више нових израза, он је Алихоџу непрестано називао издајником, препоручивао му иронично да се покрсти још пре него што стигну Швабе.

– Нису ми се ни стари крстили па нећу ни ја. Ја, ефендија, нити хоћу са Швабом да се крстим нит са будалом да идем на војску – одговарао је мирно хоџа.

Сви су угледни вишеградски Турци били истог мишљења као и Алихоџа, али сви нису сматрали за упутно да то и кажу, поготово не тако оштро и неувијено. Они су се бојали Аустријанаца који наилазе, али и Караманлије који је са својим одредом завладао касабом.

Зато су се затварали у куће и склањали на имања изван вароши, а кад нису могли да избегну сусрет са Караманлијом и његовим људима, онда су шарали очима и дволичили речима, тражећи најзгоднији повод и најсигурнији пут како да се извуку.

На зараванку, пред рушевинама караван-сераја, Караманлија је држао непрекидан збор од јутра до мрака. Ту се непрестано кретала шарена гомила света: Караманлијини људи, случајни намерници, они који су долазили да нешто замоле новог господара касабе, па пролазници које су устаници мање-више силом свраћали да чују њиховог старешину. А Караманлија је непрестано говорио. И кад се обраћао појединцу викао је као да говори стотинама њих. Био је још блеђи, колутао је очима на којима је беоњача приметно пожутела, а у угловима усана купила му се бела пена. Неко од касабалија му је казао за муслиманско народно веровање о шех-Турханији који је некад давно ту погинуо бранећи каурској војсци прелаз преко Дрине, а сада почива у свом гробу, на другој обали, одмах изнад моста, али ће несумњиво устати оног тренутка кад први каурски војник ступи на мост. Он се одмах ухватио страсно и грчевито за ту легенду, износећи је свету као неочекивану и стварну помоћ.

– Браћо, ова је ћуприја везиров хаир. Писано је да преко ње нема преласка каурској сили. Не бранимо је ми сами, него и овај »добри«, кога пушка не бије и сабља не сијече. Кад наиђе душманин, он ће устати из оног свога мезара, стаће насред ћуприје и раширити руке, а Швабама ће, кад га угледају, кољена клецнути, срце ће свенути у њима одједном, и ни бјежати неће моћи, од страха. Турци браћо, не растурајте се, него сви са мном на ћуприју!

Тако је викао Караманлија, пред сакупљеним светом. Крут, у црном, похабаном минтану, ширећи руке и показујући како ће »добри« стајати, изгледао је цео као висок, црн и танак крст са чалмом на врху.

Све су то знали вишеградски Турци, и боље од Караманлије, јер је сваки од њих ту легенду толико пута чуо и причао у свом детињству, али нису показивали нимало воље да мешају живот са причама и да рачунају на помоћ мртвих тамо где нико од живих не може да помогне. Алихоџа, који се није удаљавао од свога дућана, али коме су људи казивали све што се говори и дешава пред Каменитим ханом, само је тужно и сажално одмахнуо руком.

– Знао сам ја да та будала неће ни живе ни мртве с миром пустити. Алах селамет олсун!¹

А Караманлија је, немоћан према стварном непријатељу, управљао сав свој гнев на Алихоџу. Претио је, викао и клео се да ће, пре него морадне напустити касабу, приковати упорног хоџу на капији, као јазавца, да тако дочека Швабе против којих није хтео да се бори ни дао другима да то чине.

Целу ту препирку прекинули су Аустријанци који су се појавили на обронцима Лијеске. Тада се видело да се касаба заиста не може бранити. Караманлија је био последњи који је напустио варош, оставивши на узвишеном зараванку пред караван-серајом оба гвоздена топа која је дотле вукао. Али пре него што је одступио, извршио је своју претњу. Наредио је своје сеизу, иначе ковачу по занимању, човеку дивовског раста и птичјег мозга, да веже Алихоџу и да га тако везана прикује десним ухом за ону храстову греду што је остала од некадашњег чардака, ужљебљена између два каменита басамака на капији.

У оној општој гужви и узбуни која је владала на пијаци и око моста сви су чули ту гласну наредбу, али нико је није схватио тако као да се мора извршити баш онако како је речена.

¹ Нека нам је бог у помоћи.

Шта се све не говори и какве се све крупне речи и громке псовке не чују у оваквим приликама! Тако је било и са овим. Најпре је изгледало потпуно невероватно. Више као претња, као грдња; тако нешто. Ни Алихоџа није узимао ствар много озбиљно.

И сам ковач, коме је наређено да ствар изврши и који је био заузет заглављивањем топова, као да се колебао и предомишљао. Али мисао да хоџу треба приковати на капији била је бачена и сад су се у главама овог унезвереног и огорченог света одмеравали изгледи и могућности за извршење или неизвршење таквог злочина. Хоће бити – неће бити! Најпре је већини ствар изгледала, као што и јесте, бесмислена, ружна и немогућа. Али у овим тренуцима опште узбуђености нешто је требало урадити, нешто крупно, необично, а само је то било могућно да се уради. Неће бити – хоће бити! Та могућност се све више згушњавала и постајала са свим минутом и сваким покретом све вероватнија и природнија. Зашто да не буде? Двојица већ држе хоџу, који се много и не брани. Везују му руке на леђима. Све је то још далеко од тако страшне и луде стварности. Али је и све ближе њој. Ковач, као да се одједном постидео своје слабости и неодлучности, потрже однекуд чекић којим је до малочас заглављивао топове. У помисли да је Швабо тако рећи већ ту, на пола сата хода од вароши, ковач је налазио одлучности и решености да заиста изведе ствар до краја. А из те исте болне помисли хоџа је црпео своју пркосну равнодушност према свему, па и према незаслуженој, лудој и срамотној педепси на коју га стављају.

И тако се за неколико тренутака деси оно што је у сваком поједином од тих тренутака изгледало немогуће и невероватно. Никога није било ко би сматрао да је та ствар добра и могућна, па ипак свак је помало допринео да се хоџа нађе на мосту, прикован десним ухом за једну дрвену греду која се налазила на капији. И кад се све разбегло пред Швабом који се спуштао у касабу, хоџа је остао у том чудном, и болном и смешном положају, осуђен да непомично клечи, јер му је сваки и најмањи покрет задавао бол и претио да раскине ухо, које

се њему чинило тешко и велико као планина. Викао је, али никог није било да га чује и ослободи из тог мучног положаја, јер се све живо посакривало у куће или разишло по селима од страха, колико пред Швабом који долази толико и пред устаницима који одступају. Варош изгледа изумрла а мост пуст као да је смрт све по њему збрисала.

Ни живих ни мртвих нема да га бране, само на капији чучи непомичан Алихоџа са главом приљубљеном уз дирек, стењући од бола и смишљајући и у том положају нове доказе против Караманлије.

Аустријанци су пристизали полако. Њихове предстраже су са друге обале угледале пред караван-серајем поред моста она два топа и одмах застале да сачекају своје брдске топове. Око подне они из једног шумарка избацише на напуштени караван-серај неколико граната које оштетише хан, ионако већ трошан, и поразбијаше оне необично fine решетке на прозорима, сечене из једног комада, у меком камену. Тек кад померише и претурише оба турска топа и видеше да су напуштени и да нико не одговара, Швабе обуставише паљбу и почеше опрезно да се приближавају мосту и касаби. На капију су наишли, спорим кораком и са пушком на готовс, мађарски хонведи. Застали су у недоумици пред згрченим хоџом, који је од страха због граната које су шишале и тутњале изнад његове главе био за тренутак заборавио бол од прикованог уха. Кад је угледао мрске војнике са упереним пушкама, он стаде да јечи болно и отегнуто, рачунајући да је то језик који сваки разуме. То га је спасло да хонведи не припуцају. Док су једни продужили да напредују корак по корак преко моста, други остадоше код њега, загледајући га изблиза и не могући да схвате његов положај. Тек кад је стигао један болничар, нађоше клешта, пажљиво извукоше ексер, један од оних којим се коњи поткивају и ослободише Алихоџу. Толико је био укрућен и преморен да је клонуо на камените басамаче, једнако стењући и јечећи. Онај болничар му је мазао рањено ухо неком теч-ношћу која је пекла. Кроз сузе хоџа је, као у необичном сну, гледао на војниковој левој мишици белу, широку траку и на

њој велик и правилан крст од црвеног платна. Само у грозници могу да се виде таква гадна и страшна сновиђења. Тај крст му је пливао и поигравао у сузама и, као огромно привиђење, заклањао цео видик. Затим му је војник завио рану и преко завоја натакнуо његову ахмедију. Онако умотане главе, сав изломљен у крстима, хоца се исправио и остао тако неколико тренутака, наслоњен на камену ограду моста. Тешко се смиривао и прибирао.

Према њему, на другој страни капије, испод самог турског натписа у камену, један војник је лепио широку, белу хартију. Иако му је у глави тутњало од бола, ходиа није могао да савлада своје урођено љубопитство и да не погледа бели плакат. То је био проглас генерала Филиповића, на српском и на турском језику, упућен становништву Босне и Херцеговине приликом уласка аустријске војске у Босну. Зажмутивши на десно око, Алихоца је срицао текст на турском, и то само оне реченице које су штампане дебљим словима:

»СТАНОВНИЦИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ!«

»Војска Цара Аустријској и Краља Угарској прешла је границу ваше земље. Она не долази као непријатељ да ошме земљу силом. Она долази као пријатељ да учини крај нередима који већ годинама узнемирују не само Босну и Херцеговину него и пограничне покрајине Аустро-Угарске.

»Цар и краљ није могао више играти како насиље и немир владају у близини његових покрајина, како биједи и невоља куцају на границе његових земаља.

»Он је скренуо поглед европских држава на ваш положај и у вијећу народа једногласно је закључено да вам Аустро-Угарска врати мир и благодинање које сте одавно изгубили.

Његово Величанство султан, коме ваше добро лежи на срцу, осјетио се понуканим да вас повјери заштити свога моћног пријатеља Цара и Краља.

»Цар и Краљ наређује да сви синови ове земље уживају исти
права по закону, да су им свима животи, вјера и иметак заштићени.

»Становници Босне и Херцеговине! Ступајте са повјерењем
под заштитиу славних застава Аустро-Угарске. Дочекујте наше
војнике као пријатеље, покоравајте се властима, враћите се на
своје полове, плодови вашеј шруда биће заштићени.«

Хоџа је читао испрекидано, реченицу по реченицу, није
разумео сваку реч, али му је свака задавала бол; и то неки
нарочит бол, посве одвојен од оних болова које је осећао у
рањеном уху, у глави и у крстима. Тек сада, од ових речи,
»царских ријечи«, одједном му је било јасно да је свршено са
њим, са свима његовима и свиме што је њихово, свршено јед-
ном заувек, али на неки чудан начин: очи гледају, уста говоре,
човек траје, али живота, правог живота нема више. Туђи цар је
положио руку на њих и туђа вера завладала. То излази јасно из
ових крупних речи и нејасних порука, и још јасније из овог
оловног бола у грудима који је љући и тежи него икакав људ-
ски бол који се може замислити. И ни хиљаде онаких будала
као што је онај Осман Караманлија не могу ту ништа помоћи
ни променити. (Тако се још увек препире хоџа у себи.) »Изги-
нућемо сви!« »Да изгинемо!« Шта вреди сва та хука, кад ево,
дође овако време па човек пропадне тако да не може ни да
изгине ни да живи, него труне као дирек у земљи и свачији је
само није свој. То је права, велика беда, коју разни Караман-
лије не виде и не разумеју, и својим неразумевањем чине је
само још тежом и срамнијом.

У тим мислима, споро иде Алихџа са моста. И не при-
мећује да га прати онај санитетски војник. Не боли га толико
ухо колико оно оловно и горко ђуле које му је одједном, после
читања »царских ријечи«, легло усред груди.

Споро иде а чини му се да никад више неће прећи на другу обалу, да је овај мост, који је дика касабе и од свог постанка у најужој вези са његовом породицом, на коме је одрастао и поред кога век проводи, одједном порушен на средини, тамо код капије; да га је она бела, широка хартија швапског прогласа пресекла по половини као безгласна експлозија и да ту зјапи провалија; да још стоје поједини стубови лево и десно под тога пресека, али да прелаза нема, јер мост не везује више две обале, и сваки има да остане довека на оној страни на којој се у том тренутку задесио.

Споро иде Алихоџа у тим својим грозничавим представама, и поводи се као тежак рањеник, а очи му се непрестано пуне сузама. Иде оклевајући, као да је просјак, који, болестан, први пут прелази мост и улази у туђу, непознату варош. – Тргоше га гласови. Поред њега су пролазили неки војници. Међу њима угледа опет дебело и доброћудно и подсмешљиво лице онога са црвеним крстом на руци, који га је отковао. Смешећи се једнако, војник је показивао на његов завој и питао га нешто на неразумљивом језику. Хоџа помисли да му нуди још неку помоћ и одмах се укрути и намргоди:

– Могу ја, могу. Нико мени не треба.

И живљим, одлучнијим кораком пође кући.

Х

Свечан и званичан улазак аустријских трупа био је тек сутрадан.

Никад нико није запамтио такву тишину над касабом. Дућани се нису ни отварали. На кућама затворени прозори и врата, иако је сунчан и топао дан под крај августа месеца. Сокаци пусти, авлије и баште као изумрле. У турским кућама потиштеност и забуна, у хришћанским опрез и неповерење. Али свуда и у свима – страх. Швабе који улазе, боје се заседе. Турци се боје Швабе, Срби Швабе и Турака. Јевреји се боје свега и свакога, јер је, нарочито у ратно време, свака јачи од њих. Свима је у ушима одјек јучерашње топовске пуцњаве. И кад би људи слушали само свој страх, не би тога дана нико жив помолио главе из куће. Али човек има и других господара. Аустријски одред који је јуче ушао у касабу пронашао је мулазима и заптије. Официр који је командовао тим одредом оставио је мулазиму његову сабљу и наредио му да и даље врши службу и одржава ред у вароши. Речено му је да ће другог дана на један сат пред подне стићи командант, пуковник, и да на уласку у варош морају да га дочекају најугледнији људи из касаве, и то представници све три вере. Седи и резигнирани мулазим позвао је одмах Мула-Ибрахима, Хусеинагу, мудериса, поп-Николу, и рабина Давида Левија, саопштио им да они »као законоше и први људи« морају сутра у подне дочекати аустријског команданта на капији, поздравити га у име грађанства и отпратити до у чаршију.

Много пре одређеног времена четворица »законоша« нашли су се на опустелом пијацу и спорим корацима запутили на капију. Ту је већ мулазимов помоћник Салко Хедо са једним заптијом простирао дугачак турски ћилим јарких боја и њиме прекривао степенице и средину каменог седишта на које ће сести аустријски командант. Стајали су ту једно време, свечани и ћутљиви, па видећи да нигде белим друмом низ Околишта нема ни трага од команданта, они се згледаше и као по договору поседаше на незастрти део каменог седишта. Поп Никола извади велику кожну дуванкесу и понуди и остале.

Тако су седели на софи као некад кад су били млади и безбрижни и као и остала младеж кратили време на капији. Само што су сада били сви већ у годинама. Поп Никола и Мула Ибрахим стари, а мудерис и рабин зрели људи, празнички одевени и брижни за себе и сваки за своје. Гледали су се на оштром летњем сунцу, онако на дугу времену и изблиза, и долазили су један другом престарели за своје године и сувише истрошени. И сваки се сећао другогачкав је био у младости или у детињству, кад су расли поред овога моста, сваки са својим нараштајем, зелено дрво од кога се још не зна шта ће бити.

Пушили су, разговарали једно а у мислима претурали друго, погледајући сваки час на Околишта одакле треба да се јави командант од кога зависи сада све и од кога може доћи и за њих и за њихов свет и целу касабу и добро и зло и смирење и нове опасности.

Поп Никола је од све четворице био несумњиво најмирнији и најприбранији, бар тако је изгледало. Он је прешао седамдесету годину, али је још увек свеж и јак. Син чувеног попа Михаила кога су Турци посекли на овом истом месту, поп Никола је имао немирну младост. Бежао је неколико пута у Србију и склањао се од мржње и освете неких Турака. Својом необузданом нарави и својим држањем, он је и давао повода за мржњу и освете. Али кад су прошле немирне године, поп-Михаилов син је засео на очеву парохију, оженио се и смирио. Та су времена била давна и заборавила се. («Одавно сам и ја другу памет стекао и наши Турци откофрчили», говорио је поп Никола у шали.) Има већ педесет година како поп Никола управља својом пространом, растуреном и тешком парохијом на граници, мирно и мудро, без других већих потреса и невоља до оних које доноси живот сам по себи, са преданошћу слуге и достојанством кнеза, увек прав и једнак, са Турцима, са народом и са старешинама.

Ни пре ни после њега није било ни у једном реду и ни у једној вери човека који је уживао овако опште поштовање и имао овакав углед код свих касабалија без разлике вере, пола

и година, као овај поп кога су одувек сви звали »ђедо«. За целу касабу и за сав срез он је оличење српске цркве и свега онога што народ назива и сматра хришћанством. И више од тога, свет у њему гледа прототип свештеника и старешине уопште, онаквог какав се у овој касаби и под оваквим приликама замишља.

То је човек високог узраста и необичне телесне снаге, мале писмености, али великог срца, здрава разума, ведра и слободна духа. Његов осмејак разоружава, умирује и храбри; то је неописиви и непроцењиви осмејак снажног, благородног човека који живи у миру са самим собом и са свим око себе; његове крупне, зелене очи стегну се тада у уску загаситу пругу из које бију златне искре. И такав је остао до под старост. У свом дугом ћурку од лисичине, са великом риђом брадом која је с годинама тек прогрушана и која му покрива целе груди, са огромном камилавком на бујној коси, сплетеној позади у чврсту плетеницу и посувраћеној под камилавку, он пролази кроз чаршију, као да је свештеник ове касабе поред моста и васколиког брдовитог краја, и то не од педесетак година уназад и не по својој цркви само, него од искона, од древних времена, кад још свет није био ни подељен на садашње вере и цркве. Из дућана са обе стране улице поздрављају га чаршилије, ма које вере били. Жене се склањају и стојећи погнуте главе чекају да ђедо прође. Деца (чак и јеврејска) напуштају игру и престају са виком, а старији међу њима свечано и бојажљиво прилазе огромној и тешкој ђединој руци, да би осетили за тренутак како изнад њихових ошишаних глава и од игре зајапурених лица сипи као добра и пријатна роса његов снажни и весели глас:

– Жив био! Жив био! Жив био, синко!

Тај акт поштовања према ђеди спадао је у древни и опште признати церемонијал са којим су се рађали нараштаји касабалија.

И у поп-Николином животу била је једна сенка. Његов брак је остао без деце. То је била несумњиво тешка ствар, али се нико не сећа да је од њега или од попадије чуо реч тужбе

или видео само жалан поглед. У кући су држали увек бар по двоје деце усвојене из његове или њене родбине са села. Ту би децу хранили до удаје или женидбе па онда узимали другу.

До поп-Николе седео је Мула Ибрахим. Висок, мршав и усукан човек ретке браде и опуштених бркова, он није био много млађи од поп-Николе, имао је велику породицу и леп иметак који му је остао од оца, али је онако алкав, мршав и бојажљив, са детињски плавим и бистрим очима, лично више на неког испосника и побожног путника сиромаша него на вишеградског хоџу и кољеновића. Мула Ибрахим је имао једну ману: муцао је у говору, и то тешко и надугачко. («Треба да је човек докон па да са Мула-Ибрахимом разговара», говориле су касабалије у шали.) Али Мула Ибрахим је био надалеко познат са своје доброте и душевности. Из целог тог човека избијала је благод и ведрина, и већ при првом додиру са њим свако је заборављао његов спољни изглед и његово муцање. Он је привлачио себи све оне који су оптерећени болешћу, сиротињом или каквом било другом невољом. Из најудаљенијих села људи су долазили Мула-Ибрахиму да потраже савета. Пред његовом кућом увек је било света који га је чекао. Људи или жене који траже савета или помоћи заустављали су га често на улици. Он није одбијао никад никога, а није ни делио скупе записе и амајлије као друге хоџе. Сели би одмах ту, у први хлад или на први камен, мало по страни; човек би шапатом изнео своју муку. Мула Ибрахим би га пажљиво и саучесно саслушао, затим би он њему казао неколико добрих речи, налазећи увек најбоље могуће решење, или би посегнуо мршавом руком у дубоки џеп свога џубета и обзирући се да га ко не види, спустио му неку пару у руку. Њему ништа није било ни тешко ни одвратно ни немогуће, кад се радило о томе да се неком муслиману помогне. За то је увек имао времена и налазио новаца. Ни његово муцање није му сметало при томе, јер он је шапћући са својим верником у невољи и сам заборављао да муца. Од њега је свако одлазило ако не потпуно утешен а оно бар тренутно умирен, јер би видео да је неко његову муку осетио као своју рођену.

Окружен стално свачијом бригом и потребом не мислећи никад на себе, он је, бар тако му се чинило провео цео век здрав, срећан и имућан.

Вишеградски мудерис Хусеин ефендија био је онизак и пуначак човек, још млад, лепо одевен и добро негован. Црна, кратка брада, пажљиво подшишана, у правилном овалу око белог и руменог лица са округлим, црним очима. Добро школован, знао је доста, важио да зна много, а сам је сматрао да зна још више. Волео је да говори и да га слушају. Био је уверен да лепо говори и то га је заводило да говори много. Изражавао се пажљиво и мазно, са одмереним покретима, држећи мало уздигнуте руке, обе у истој висини, беле, нежне руке, са руменим ноктима, осенчане густим кратким и црним маљама. И говорећи, понашао се као да је пред огледалом. Он је имао највећу библиотеку у касаби, један окован и добро затворен сандук књига које му је завештао на смрти његов учитељ, чувени Арап-хоџа, и које је он не само брижљиво чувао од прашине и мољаца него их и сам ретко и штедљиво читао. Али само сазнање да он има толики број тако скупоцених књига давало му је углед код људи који не знају шта је књига и дизало цену у његовим сопственим очима. Знано се да он пише хронику најважнијих догађаја у касаби. И то му је код грађана стварало глас ученог и изузетног човека, јер се сматрало да он тиме има, на неки начин, добар глас касабе и сваког појединца у својим рукама. У ствари та хроника није била ни опширна ни опасна. За пет-шест година, откад је мудерис води, она је испунила свега четири странице једне мале свеске. Јер, већину касабалијских догађаја мудерис није сматрао довољно важним ни достојним да уђу у његову хронику, због тога је она остала тако неплодна, сува и шура као охоло уседелица.

Четврти од »законоша« био је Давид Леви, вишеградски рабин, унук оног познатог старог рабина Хаџи-Лиаче, који му је оставио у наследство своје име, положај и иметак, али ништа од свога духа и своје ведрине.

То је био млад, ситан и блед човек, мрких кадифастих очију тужна погледа. Био је неизрециво бојажљив и ћутљив.

Он је тек одскора рабин, и недавно се оженио. Да би изгледао важнији и крупнији, носио је широко и богато одело од тешке чоје, лице му је било зарасло у браду и бркове, али се испод тога одела наслућивало слабо, зимогрозно тело, а кроз црну, ретку браду назирао се болешљиви дечачки овал лица. Он је страховито патио у себи кад год би морао да изађе међу људе и учествује у разговорима и одлукама, осећајући се стално мален, слаб и недорастао.

Сад су седели на сунцу и знојили се сва четворица, обучени у стајаћа одела, узбуђени и брижни више него што су желели да покажу.

– Ама, да запалимо још по једну; имамо кад, баку му његову, није ваљда тица па да слети на ћуприју – говорио је поп Никола као човек који је одавно научио да шалом прикрива бригу и праву мисао, своју и туђу.

Сви погледаше пут Околишта, па прихватише за дуван.

Разговор је текао споро и опрезно и кретао се стално око питања дочека команданта. Све се сводило на то да је поп Никола тај који треба да га поздрави и зажели му добродошлицу. Стиснутих очних капака и састављених већа, тако да су му очи стварале ону загаситу пругу из које врцају златне искре као осмејак, поп Никола их је гледао сву тројицу дуго, ћутке и пажљиво.

Млади рабин је премирао од страха. Није имао снаге да одува дим од себе него му се дуго још ковитлао кроз бркове и браду. Мудерис није био ништа мање уплашен. Сва његова речитост и цело достојанство ученог човека напустили су га јутрос одједном. Он ни приближно није био свестан како унезверен изгледа и до које је мере устрашен, јер му високо мишљење које има о себи није допуштало да тако што поверује.

Покушавао је да одржи један од оних својих књижевних говора, уз одмерене покрете који све објашњавају, али су му лепе руке саме падале у крило и реч се мрсила и кидала. И сам се чудео где се дело његово свагдашње достојанство и непрестано се мучио узалудно га тражећи као ствар на коју је

одавно навикао, и коју је сада, кад му највише треба, негде затурио.

Мула Ибрахим је био нешто блеђи него обично, али иначе миран и присебан. Он и поп Никола би се погледали с времена на време као да се очима споразумевају. Још од младости они су добри познаници и пријатељи, колико се у тадашњим временима могло говорити о пријатељству између Турчина и Србина. Кад је поп Никола у младим годинама имао оне своје »зађевице« са вишеградским Турцима и морао да се склања и бежи, учинио му је неку услугу Мула Ибрахим, чији је отац био врло моћан у касаби. Доцније, кад су наишла мирнија времена на касабу, односи између две вере постали сношљиви а њих двојица ушли у зрело доба, они су се спријатељили и у шали звали један другог »комшија«, јер су им куће биле на два противна краја касабе. За суша, поплава, зараза или других незгода које су наилазиле, они су се налазили на заједничком послу, сваки међу својим народом. И иначе, кад год би се срели на Мејдану или на Околиштима, они би се поздравили и упитали како се нигде не здраве и не питају поп и хоџа. Тада би поп Никола често показао чибуком доле на касабу поред реке и рекао напола у шали:

– Све што доље дише и гамиже а људским гласом говори, носимо ти и ја на души.

– Вала, тако је, комшија – одговарао је Мула Ибрахим муцајући – бели носимо.

(А касабалије, који нађу реч да се свему и свачему подсмехну, кажу за људе који живе у пријатељству: »Пазе се као поп и хоџа«. И то им је већ постала узречица.)

И сад су се њих двојица добро разумели, иако нису речи проговорили. Поп Никола је знао колико је Мула-Ибрахиму тешко, а Мула Ибрахим је знао да попу није лако. И гледали су се као толико пута у животу и у толико разних прилика: као два човека који носе на души све живе двоношце у касаби, један оне који се крсте а други оне који клањају.

Уто се зачу кас. Дојурио је заптија на ситном кљусету. Задихан и уплашен, викао је још издалека као телал:

– Ето господина, ето га на бијелу коњу!

Ту се створи и мулазим, увек миран, увек једнако љубазан и једнако ћутљив.

Низ Околишта се дизала прашина.

Ови људи, рођени и одрасли у овом забаченом крају Турске, и то дотрајале Турске XIX века, нису, природно, никад имали прилике да познају праву снажну и добро организовану војску једне велике силе. Све што су они досад могли да виде биле су непотпуне, лоше храњене, рђаво одевене и неуредно плаћене јединице царског аскера или, што је још горе, насилу сакупљени босански башибозук без дисциплине и одушевљења. Сада се први пут појављивала пред њима заистинска »сила и ордија« једне царевине, победничка блештава и сигурна у себе. Оваква војска морала је да им засени очи и заустави реч у грлу. Већ на први поглед, по коњској опреми и сваком дугмету на војнику, наслућивала се иза ових упарађених хусара и јегера дубока и јака позадина, сила, ред и благостање неког другог света. Изненађење је било велико и утисак дубок.

Напред су јахала два трубача на два гојазна зеленка, затим је долазио одред хусара на вранцима.

Коњи су били истимарени и газили су као девојке, ситно и издржано. Хусари са црвеним шапкама без штита и жутиим гајтанима на грудима, све румени и препланули младићи уфитиљених брчића, изгледали су свежи и испавани као да су сад из касарне. За њима је јахала група од шест официра са пуковником на челу. На њему су били сви погледи. Његов коњ био је виши од осталих, путаљ, необично дуга и извијена врата. Подаље иза официра наилазила је чета пешадије, јегера, у зеленим униформама, са перјем на кожном чаку и белим каишима преко груди. Они су затварали видик и изгледали као шума у покрету.

Трубачи и хусари пројашаше поред свештеника и мулазима, зауставише се на пијацу и постројише са стране.

Бледи и узбуђени људи на капији стадоше напред моста, лицем према официрима који су наилазили. Један од млађих официра притера коња до пуковника и нешто му рече. Сви

успорише ход. На неколико корака пред »законошама« пуковник нагло заустави и сјаха, то исто учинише и официри иза њега, као на знак. Дотрчаше војници који прихватише коње и поведоше неколико корака уназад.

Чим је дотакао ногама земљу, пуковник се преобрази. Био је мален, неугледан, преморен, непријатан и опасан човек. Као да је он једини од њих и за све њих ратовао.

Сад се тек видело како је, за разлику од његових белоликих и утегнутих официра, једноставно одевен, запуштен и ненегован. Израз човека који се троши немилице, који сам себе једе. Лице опаљено, зарасло у браду, очи мутне и немирне, а висока капа мало накриво. Униформа згужвана и сувише широка за његово мршава тело. На ногама коњаничке чизме ниских, меких сара без сјаја. Идући раскорачено и машући корбачем, он приђе ближе. Један од официра му рапортира, указујући на поређане људе пред њим.

Пуковник их погледа кратко и оштро љутитим, црним погледом човека који је стално у тешким пословима и великим опасностима. И одмах се могло видети да он и не зна другачије да гледа.

У том тренутку проговори поп Никола мирним, дубоким гласом. Пуковник подиже главу и заустави поглед на лицу стаситог човека у црној мантији. Та широка, мирна маска библијског патријарха везала је за тренутак његову пажњу. Могло је да се не разуме или да се прећује то што говори овај старац, али његово лице није могло остати непримећено. А поп Никола је говорио течно и природно, обраћајући се више младом официру, који је требало да преведе његове речи, него самом пуковнику. У име присутних свештеника свих вера он је уверавао пуковника да су они, заједно са народом, вољни да се покоре сили која долази и да ће учинити све што је до њих да се одржи мир и ред који нова власт тражи. А они моле да војска заштити њих и њихове породице и да им омогући миран живот и поштен рад.

Поп Никола је говорио кратко и завршио нагло. Жустри пуковник није стигао да изгуби стрпљење. Али зато није саче-

као до краја превод младог официра. Одмахнувши корбачем, прекинуо га је реским и неједнаким гласом:

– Добро, добро! Заштиту ће имати сви који се буду добро владали. А већ ред и мир морају да одржавају посвуда. Другачије не могу све и да хоће.

И климнувши главом крену напред, без поздрава и погледа. Свештеници се склонише у страну. Мимо њих прође пуковник, за њим официри, па момци са коњима. Нико се није обзирао на »законоше« који остадоше сами на капији.

Сви су били разочарани. Јер, јутрос и у току минуле ноћи у којој нико од њих није много спавао, они су се по сто пута питали како ће изгледати тај тренутак кад на капији дочекају команданта царево војске.

Замишљали су га свакојако, сваки већ према својој памети и нарави, и били спремни и на најгоре. Неки од њих је већ видео себе како га одводе право у сургун, у далеку Немачку, да никад више не види ни своје куће ни касабе. Неко се сећао причања о Хајрудину, који је некад секао главе на тој истој капији. Свакојако су замишљали ствар, само не овако како се она одиграла, са овим ситним али оштрим и злоћудним официром, коме је рат постао прави живот, који, не мислећи на себе и не водећи рачуна о другима, све људе и земље око себе види само као предмет или као средство рата и борбе, и који се понаша као да за свој рачун и у своје име ратује.

Тако су стајали, згледајући се у недоумици. Њихови погледи су, већ како који, питали немо: »Остасмо ли живи и је ли заиста прошло најгоре?« »Шта нас још чека и шта да се ради?«

Мулазим и поп Никола се снађоше први. Закључише да су »законоше« извршиле своју дужност и да им сад не остаје друго до да иду својим кућама и утичу на народ да се не плаши и не бежи, али да добро пази шта ради. Остали, без крви у лицу и мисли у глави, прихватише тај закључак као што би прихватили сваки други, јер сами нису били у стању да ма шта закључе.

Мулазим, кога ништа није могло избацити из његовог мира, отишао је даље за својим пословима. Заптија је савијао шарени, дугачки ћилим коме није било суђено да прими команданта, а поред њега је стао Салко Хедо, хладан и неосетљив као Усуд. За то време »законоше« су се разилазиле, сваки на свој начин и сваки у свом правцу. Рабин је грабио ситним корацима, у жељи да што пре стигне кући и да осети топлину и заклон породичног простора у ком живе његова мати и жена. Мудерис је ишао нешто спорије, али дубоко замишљен. Сад кад је све прошло неочекивано лако и добро, иако доста грубо и непријатно, њему је изгледало потпуно јасно да и није било разлога страховању и чинило му се као да се он стварно није никад ни бојао ничега. И мислио је само какву важност може да има овај доживљај за његову хронику и колико места треба да заузме у њој. Двадесетак редака биће доста. Можда и петнаест, па чак можда и мање.

И што се више примицао кући све је више смањивао тај број. А са сваким уштеђеним ретком изгледало му је да ниподаштава и смањује све око себе, а он, мудерис, да се богати и диже сам у својим очима.

Мула Ибрахим и поп Никола су ишли заједно све до подножја Мејдана. Ћутали су обојица, изненађени и поражени изгледом и понашањем царског пуковника. Обојица су хитали да што пре стигну кући и да се виде са својим људима. Ту где су им се путеви растајали застадоше за тренутак и погледаше се ћутке. Мула Ибрахим је колутао очима и мицао уснама као да једнако жваче једну исту реч коју не може да изустити. Поп Никола, нашавши опет свој осмејак од златних искара којим је храбрио и себе и хоџу, изговори своју и хоџину мисао:

– Крвава работа ова војска, Мула-Ибрахиме!

– Пппправо кажеш, кккккрвава – муцао је Мула Ибрахим, дижући обе руке и праштајући се покретима главе и изразом лица.

А поп Никола је тешко и полагано стигао својој кући поред цркве. Дочекала га је попадија не питајући ништа. Одмах је изуо чизме, свукао мантију и скинуо камилавку са

густог и знојног сплета риђе и седе косе. Сео је на малу, приземну диванану. На дрвеној огради већ је стајала чаша воде са комадићем шећера. Пошто се освежио и запалио цигару, склопи уморно очи. Али пред унутарњим погледом севао је још увек жустри пуковник, као муња која заблесне човека и испуни му цело видно поље, тако да само њу види а ипак не може да јој разабере лик. Поп је са уздахом одухнуо дим далеко, говорећи тихо, сам себи:

– Ја, чудна поганца, баку му његову!

Из вароши се чуо бубањ а затим труба јегерског одреда, продирна и весела, са новом, необичном мелодијом.

XI

Тако се велики преокрет у животу касабе крај моста десио без других жртава осим Алихоциног страдања. Већ после неколико дана живот је кренуо поново и изгледао је у суштини непромењен. И сам Алихоца је дошао себи и отворио као и остали трговци опет свој дућан у близини моста, само што је ахмедију носио од тада спуштену мало више на десну страну, да му се не види ожиљак на рањеном уху. Оно »оловно ђуле«, које му је легло у груди кад је угледао црвен крст на руци аустријског војника и кроз сузе прочитао »царске ријечи«, није додуше ишчезло, али је постало малено као зрно са бројаница, тако да се са њим дало живети. А није он био једини који га је носио.

И тако су отпочела нова времена под окупацијом коју је свет, не могући је спречити, сматрао у души привременом. Шта све није прешло преко моста за тих неколико првих година после окупације? Жуто обојена војничка кола прелазила су мост са тутњем, у дугим низовима, и доносила храну, одећу, намештај, дотле невиђене справе и уређаје.

У прво време видела се само војска. Као вода из земље извирали су војници иза сваког угла и сваког жбуна. Пуна их је чаршија, али их има и по свима осталим крајевима касабе. Сваки час врисне нека уплашена жена, јер у авлији или у шљивику за кућом наиђе изненада на војника. У тамноодрим униформама, препланули од двомесечних маршева и ратовања, радосни што су живи, жељни одмора и уживања, размилели су се по вароши и по околини. На мосту их има у свако доба дана. Мало ко од грађана одлази на капију, јер је увек пуна војника. Ту седе, певају на разним језицима, шале се, купују воће у своје модре шапке са кожним штитом и кокардом од жутог лима у коју су усечени иницијали царевих имена ФЈИ.

Али са јесени поче да одлази војска. Постепено и неприметно бивало их је све мање и мање. Остали су само одреди жандармерије. Они су узимали станове и спремали све за сталан боравак.

У исто време почели су да стижу чиновници, ситни и крупни службеници са породицама и послугом, а за њима мајстори и вештаци за оне послове и занате којих код нас дотле није било. Било их је Чеха, Пољака, Хрвата, Мађара и Немаца.

Испочетка је изгледало као да наилазе случајно, како кога ветар донесе, и као да долазе на привремен боравак, да живе са нама мање-више животом којим се овде одувек живело, као да цивилне власти треба да продуже још за неко време окупацију коју је отпочела војска. Међутим, са сваким месецом који пролази, број тих странаца бива све већи. Али оно што највише изненађује свет у касаби и испуњава га чуђењем и неповерењем није толико ни њихов број колико њихови неразумљиви и недогледни планови, њихова неуморна радност и истрајност са којом приступају извођењу тих послова. Ови странци не мирују и не дају никоме да остане миран; изгледа да су решени да својом невидљивом али све више осетном мрежом закона, наредиба и прописа обухвате живот сам, са људима, животињама и мртвим стварима, и да измене и помере све око себе; и спољни изглед касабе и навике и нарави живих људи од колевке па до гроба. А све то раде мирно и без много речи, без силе и изазивања, тако да човек нема чему да се одупре. Ако наиђу на нераздевање или отпор они одмах застану, негде се невидљиво договоре, промене само правац и начин свога рада, и опет изведу оно што су наумили. Сваки посао који почну изгледа безазлен, чак бесмислен. Премеравају неку ледину, обележавају дрвета по шуми, прегледају нужнике и канале, загледају коњима и кравама у зубе, испитују мере и тегове, распитују за болести у народу, за број и имена воћака, за врсте оваца или перади. (Изгледа као да се играју. Тако су неразумљиви, нестварни и неозбиљни у очима света сви ти њихови послови.) Па онда све то што је вршено са толико пажње и ревности потоне негде као да је пропало заувек, без трага и гласа. Али неколико месеци, често и годину дана после тога, кад се ствар већ потпуно заборавила у народу, обелодани се одједном смисао оне наоко бесмислене и одавно заборављене мере: позивају се муктари појединих

махала у Конак и саопштава им се нова наредба о сечи шуме, о сузбијању тифуса, о начину продаје воћа и слаткиша, или о марвеним пасошима. И тако, све дан и наредба.

И са сваком наредбом ограничава се или обавезује у понечем човек појединац, а проширује, заплиће, разграђава живот вароши или села и свих његових становника заједно.

Али у кућама, и то не само турским него и српским, није се ништа мењало. Ту се живело, радило и забављало по старом начину. Хлеб се месило у наћвама, кафа пекла у оџаку, рубље парило у чабровима и прало у »лукшији« која женама нагрисе и израђави прсте; ткало се и везло на становима и ћерђефима. Стари обичаји о славама, празницима, и свадбама одржавали су се у потпуности, о новим које су странци доносили само се ту и тамо шапутало и то као о нечем невероватном и далеком. Укратко, радило се и живело као одувек и као што ће се у већини кућа још и петнаест, двадесет година после окупације радити и живети.

Али зато се спољни изглед касабе мењао видно и брзо. И онај исти свет који је у својим кућама задржао у свему стари ред и није помишљао да га мења, мирио се углавном лако са тим променама у вароши и примао их после краћег или дужег чуђења и гунђања. Наравно да је и ту, као што увек и свуда бива у сличним приликама, нов живот значио у ствари мешавину старог и новог. Стара схватања и старе вредности сударили су се са новима, мешали међу собом или живели упоредо, као да чекају ко ће кога нацивети. људи су рачунали на форинте и крајцаре, али исто тако и на гроше и паре, мерили на аршин, на оке и драмове, али и на метар, на килограме и граме, утврђивали рокове за плаћање и испоруке по новом календару, али још чешће по старим навикама: о Ђурђеви и о Митровдану. По природном закону свет се одупирао свему што је ново, али није у томе ишао до краја, јер је већини живот увек важнији и пречи од облика у коме се живи. Само у изузетним појединцима одиграла се дубља, истинска драма борбе између старог и новог. За њих је начин живота био нераздвојно и безусловно везан са животом самим.

Такав је човек био Шемсибег Бранковић из Црнче, један од најимућнијих и најугледнијих бегова у касаби. Он је имао шест синова од којих су четворица била већ ожењена.

Њихове куће су сачињавале читаво једно мало насеље окружено шљивицима и гајевима. Шемсибег је био неоспорни, ћутљиви и строги старешина те велике заједнице. Висок, погнут од година, са огромним белим, златом везеним кауком на глави он само петком силази у чаршију да клања џуму у џамији. Од првог дана окупације он се не зауставља нигде у вароши, не разговара ни са ким и не гледа око себе. У Бранковића куће не сме да уђе ниједан комадић нове ношње или обуће ни нова алатка или нова реч. Ниједном од синова не да ни у какав посао који је у вези са новом власти, унучад не пушта у школу. Од тога цела њихова заједница трпи штету; међу синовима се осећа незадовољство због старчеве тврдоглавости, али нико не сме и не уме ни једном речи, ни погледом једним да му се успротиви. Турци из чаршије, који раде и мешају се са новим светом, поздрављају Шемсибега кад пролази кроз чаршију са немим поштовањем у коме има и страха и дивљења и немирне савести. Најстарији и најбољи Турци из вароши одлазе често у Црнчу као на неки хаџилук да поседе и поразговарају са Шемсибегом. Ту су састанци оних који, решени да истрају у свом пркосу до краја, нису вољни нипошто и ни у чему да се поклоне пред стварношћу. То су, у ствари, дуга седења без много речи и без стварних закључака.

Шемсибег седи и пуши на црвеној серџади, умотан и закопчан лети као и зими, а гости око њега. Разговор је обично о некој новој неразумљивој и мрској мери окупаторских власти или о турском свету који се све више прилагођава новом реду ствари. Сви они осећају потребу да пред овим опорим и достојанственим човеком разастру своја огорчења, своје бојазни и недоумице. И сваки разговор завршава питањима: куда ово води и где ће се зауставити? Ко су и шта хоће ови странци који, изгледа, не знају шта је одмор и предах, ни мера и граница? Са каквим су све плановима дошли, откуд им толике потребе, као да све једна ниче из друге, и шта ће им све то, и

какав је то немир који их као неко проклетство непрестано гони и гура у све нове послове и предузећа којима се краја не види.

А Шемсибег их само гледа и понајвише ћути. Лице му је мрко, не што је опаљено сунцем него што изнутра тамни. Поглед тврд, али одсутан и изгубљен. Очи замућене, а око црних зеница беличасто сиви кругови, као у престарелог орла. Велика уста без видљивих усница, чврсто стегнута, полагаано се мичу као да претурају увек исту реч која се не изговара.

Па ипак, људи одлазе од њега са осећањем олакшања, ни утешени ни умирени, али дирнути и понесени његовим примером тврде и безнадне непопустљивости.

А кад Шемсибег дође идућег петка у чаршију, чека га опет нека промена на људима или зградама, које прошлог петка није било. Да не би морао да је гледа он обара очи земљи, али ту, у сасушеном уличном блату види трагове коњских копита и примећује како се поред турских округлих и пуних коњских плоча све чешће јављају савијене швапске потковице са оштрим шиљцима на крајевима. Тако му и ту, у блату на земљи, поглед чита исту немилосрдну осуду коју види свуда на лицима и стварима око себе, осуду времена које се не да зауставити.

Видећи да се више ни са очима нема куда, Шемсибег је престао да одлази уопште у чаршију. Повукао се потпуно у своју Црнчу и ту је седео као ћутљив али строг и неумољив домаћин, свима тежак а себи најтежи. И даље су га посећивали старији и угледнији Турци из касабе, као неку свету животињу. (Међу њима нарочито Алихоџа Мутевелић.) А у трећој години окупације умро је Шемсибег без боловања. Пресвиснуо је не изговоривши никад ону горку реч коју је стално ваљао у старачким устима и не ступивши више ногом у чаршију где је све пошло новим трагом.

И заиста касаба нагло мења изглед, јер странци обарају дрвета, саде нова на другим местима, исправљају путеве, просецају нове, копају канале, зидају јавне зграде. За неколико

првих година порушени су у чаршији истурени дућани који, право говорећи, нису дотад ником сметали.

Наместо старинских дућана са дрвеним ћепенцима саграђени су нови, тврдо зидани, са крововима покривеним црепом или лимом и са металним ролетнама на вратима. (Као жртва тих мера требало је да буде порушен и Алихоцин дућан, али се хоџа одлучно одупирао, парничио и на све могуће начине извлачио, док није успео да његов дућан остане онакав какав је и на месту на ком је.) Проширен је и уравнат пијац. Подигнут је нови конак, велика зграда у коју треба да се сместе суд и котарска управа. А већ војска је радила за свој рачун, још брже и безобзирније него цивилне власти. Подизали су бараке, крчили и садили, мењали изглед читавих брежуљака.

Старе касабалије не могу да се снађу и начуде. И управо кад мисле да је тој неразумљивој ревности дошао крај, странци отпочну неки нови, још неразумљивији посао. А касабалије застају и посматрају те радове али не као што деца воле да гледају радње одраслих, него напротив, као што одрасли застану за тренутак пред дечијим забавама. Јер ту сталну потребу странаца да граде и разграђују, да копају и зидају, подижу и преиначују, ту вечиту њихову тежњу да предвиде дејство природних сила, да им избегну или доскоче, то овде нико не разуме и не цени. Напротив, све касабалије, а нарочито старији људи, виде у томе нездраву појаву и рђав знак. И кад би било по њима, касаба би изгледала као све источњачке варошице. Што напрсне било би закрпљено; што се нагне, подупрето; али пре тога и мимо тога нико не би без потребе и са планом и предвиђањем стварао посао, дирао у темеље грађевина и мењао богодани изглед вароши.

Али странци су изводили даље своје радове један за другим, брзо, доследно, по непознатим и добро спремљеним плановима, на све веће изненађење и чуђење касабалија. Тако је, за наш свет потпуно неочекивано, дошао ред и на рабатни и запуштени караван-серај, који је још и такав чинио целину са мостом, исто као и пре три стотине година. Истина, то што се звало Каменити хан било је већ одавно потпуна рушевина.

Врата су била иструлела, оне чипкасте решетке од меког камена на прозорима поломљене, кров је пропао у унутрашњост зграде и из њега је растао велик багрем и гомила безименог жбуња и корова, али су спољни, зидови били још увек читави; правилни, складни правоугаоник од белог камена стајао је усправно. У очима свих касабалија, од рођења до смрти, то и није била обична рушевина него завршетак моста, саставни део касаве као и њихова рођена кућа, и никад нико ни у сну није помислио да би се могло дирнути у стари хан и да би на њему требало ма шта мењати, што време и природа саминису већ изменили. Али једног дана је дошао ред и на то. Најпре су инжењери дуго премерали око рушевине, а онда су дошли радници и надничари и почели да скидају камен по камен и да плаше и разгоне свакојаке птице и ситне зверке које су се ту гнездиле. Убрзо је зараванак изнад пијаца, поред моста, остао кус и ћелав а од хана је постала хрпа доброг, на гомилу сложеног камена. За нешто више од године дана уместо некадашњег караван-сераја од белог камена, подигнута је висока гломазна касарна на спрат, окречена бледоплавом бојом, покривена сивим лимом, са пушкарницама на угловима. На проширеном зараванку вежбали су по вас дан војнике који су, уз громку вику каплара, мученички истезали удове и падали лицем у прашину као несрећници. А увече су са многобројних прозора те ружне зграде одјекивали гласови неразумљивих војничких песама, праћени мундхармоником. Све док продиран глас војничке трубе не би својом жалосном мелодијом, од које су варошки пси завијали као према глави, погасио све те звукове и последње светлости на прозорима. Тако је нестало лепе везирове задужбине и тако је касарна, коју је народ, веран својим навикама, прозвао Каменити хан, отпочела свој живот на зараванку поред моста, у потпуном нескладу са свим што је окружавало.

Мост је остао потпуно издвојен и сам.

Истинабог, и на мосту су се дешавале ствари у којима су се сталне и непроменљиве навике домаћег света сударале са новинама које су туђинци и њихов поредак доносили, а у тим

сударима је оно што је старо и домаће било редовито осуђено на попуштање и прилагођавање.

Уколико од нашег света зависи, живот на капији наставио би да тече без промене. Примећивало се само да сада на капију долазе и Срби и Јевреји све слободније, у све већем броју и у свако доба дана, не водећи рачуна као некад, о Турцима и њиховим навикама и правима. Иначе је све ишло по старом. Преко дана су ту седеле претрглије, пословни људи који пресрећу сељанке и купују вуну, перад или јаја, а поред њих доконе бадавације који се помичу са сунцем са једног краја касабе на други. Предвече су излазили и остали грађани, људи од посла и рада, да ту поразговарају или поћуте мало, гледајући низ велику зелену реку обраслу ракитама и прошарану пешчаним спрудовима. А ноћ је била за момке и бекрије. Њима се никад па ни сада није знала граница ни у времену задржавања ни у поступцима.

У том ноћном делу живота било је, бар за прво време, промена и неспоразума. Нова власт је увела и стално осветљење вароши. Већ прве године постављени су у главним улицама и по раскрсницама, на зеленим дирекцима, фењери у којима су гореле петролеумске лампе. (Фењере је чистио, пунио и палио високи Ферхат, један сиромашак са пуном кућом деце, који је дотада послуживао у ућумату, пуцао уз рамазан из прангије и вршио сличне послове, без сталне и сигурне плате.) Тако је осветљен мост на неколико места, па и на капији. Дирек за тај фењер прикован је за ону храстову греду која је остала у зиду од некадашњег чардака. Тај фењер на капији имао је да издржи дугу борбу са мераклијским навикама оних који воле у мраку да певају, пуше или разговарају на капији, као и са разорним нагонима младића у којима се мешају и сударају севдах, чамотиња и ракија. Њих је дражила та жмиркава светлост, и толико пута су и фењер и гасна лампа осванули полупани. Много је глоба и осуда пало због тога фењера. Једно време је нарочит општински стражар чувао ту светлост. Тако су ноћни посетиоци капије имали сада и живог сведока, који им је био још непријатнији од фењера. Али време је вршило

свој утицај и нови нараштаји су се с временом навикли и измирили с тим да својим ноћним осећањима пуштају маха при слабој светлости општинског фењера, а да се не бацају сваки пут на њега каменом, штапом или првим тврдим предметом који им дође до руке.

То је било утолико лакше што се у ноћима са месечином, кад је капија била нарочито посећена, фењери нису уопште палили.

Само једанпут годишње мост је имао да поднесе велико осветлење. У предвечерје 18. августа сваке године, о царевом рођендану, власти су китиле мост венцима од лишћа и редом младих борова, а са првим мраком планули би низови фењера и ситних светлости на стотине лимених кутија од војничких конзерва, испуњених лојем и стеарином, пламсале су у дугим редовима по огради моста. Оне су осветљавале повор моста, док су се његови крајеви, као и стубови на којима почива, губили у тами, тако да је осветљени део изгледао као да лебди у простору. Али свака светлост брзо догори и свака свечаност прође. Већ сутрадан мост је опет био оно што је. Само је деци из оног нараштаја остала у очима нова и необична слика моста под краткотрајном игром светлости, жива и упечатљива, али кратка и пролазна као сан.

Поред сталног осветлења нове власти су завеле на капији и чистоћу, управо нарочит начин чистоће, који је одговарао њиховим схватањима. Коре од воћа, семе од лубеница и љуске од лешњака и ораха нису сада остајали данима по каменим плочама, док их киша не спере или ветар не однесе. Све је то сваког јутра мео и чистио нарочит општински чистач. И то, на крају, није никога сметало, јер људи се помире са чистоћом и кад није поникла из њихових навика и потреба; наравно под условом да не морају они лично да је одржавају.

Била је још једна новина коју су донела окупаторска времена и нови људи: на капију је почео, први пут откад она постоји, да долази женски свет. Чиновничке жене и кћери, њихове служавке и дадиље заустављале су се ту у разговору или долазиле о празницима да седе, заједно са својим пратио-

цима војног или цивилног реда. То није бивало често, али је ипак кварило расположење старијим људима, који су долазили да ту над водом попуше у миру и тишини свој чибук, а збуњивало и узбуђивало млађе.

Постојала је, наравно, одувек извесна веза између капије и женског света у касаби, али само утолико што су мушкарци долазили да девојкама које прелазе мост добаце понеку ласкаву реч или да своје заносе, јаде и спорове због жена, расправе или одболују ту на капији. Многи је самац ту преседео сате и дане у тихом певању («само за своју душу»), или у дуванском диму, или просто у немом посматрању брзе воде, плаћајући тако свој арач томе заносу коме сви дугујемо и од кога мало ко може да се отме. Многи је супарнички сукоб међу младићима ту расправљен и изглађен, многа љубавна сплетка смишљена. Много је о женама и љубави говорено или маштано, многа страст се родила и многа угашена. Свега тога је било, али жене, у свом лику, нису се никад задржавале ни седеле на капији, ни хришћанске ни, поготово, муслиманске. Сад се то променило.

Празником и недељом виђале су се на капији куварице, стегнуте у пасу, црвене у лицу, са прекипелим салом изнад и испод мидера од кога им дах стаје. Са њима су њихови наредници у ишчетканим униформама, са блештавим металним дугметима, са црвеним гајтанима и »шицарским« помпонима на грудима. А радним даном, предвече, ишетају чиновници и официри са својим женама, заустављају се на капији, разговарају на свом неразумљивом језику, смеју се гласно и крећу слободно.

Те доконе, слободне и насмејане жене боле су очи свима, неком мање неком више. Свет се чудео и снебивао једно време, а затим је почео да се навикава на то као што се навикао на толике друге новине, иако их није примао.

Уопште, може се рећи да су све те промене на мосту биле незнатне, површне и краткотрајне. Многобројне и замашне промене у духовима и навикама грађана и спољњем изгледу вароши као да су пролазиле мимо моста не додирујући га.

Изгледало је као да ће бели, древни мост, који је претурио преко себе три века без трага и ожиљка, остати и »под новим царем« непромењен и одолети и овој поплави новина и промена као што је увек одолевао и највећим »поводњама« и из разбеснелих маса мутне воде, које би га преплавиле, искрсавао недирнут и бео као препорођен.

XII

Тако је сада живот на капији био још живљи и шаренији.

Сада се по вас дан и још у неко доба ноћи смењивао на капији сав тај многобројни и шарени свет, наши и страни, млади и стари. Сви су они били забављени сами собом и заокупљени само мислима, ђеифовима или страстима које су их довеле на капију. Зато и нису обраћали пажњу на пролазнике који су, вођени другим мислима и својим бригама, прелазили мост оборене главе или одсутна погледа, не гледајући ни лево ни десно и не обазирјући се на оне који седе на капији.

Међу такве пролазнике свакако је спадао и газда Милан Гласинчанин са Околишта. Висок, мршав, блед и погнут човек. Цело му тело изгледа прозрочно и без тежине, а на оловним стопалима. Стога се у ходу клати и повија као рипида у дечим рукама на литији. Коса и бркови седи као у старца, очи оборене. Такав, он сада пролази овуда кораком месечара. Не примећује да се ишта на капији и у свету изменило, и сам готово непримећен од света који долази овамо да седи, машта, пева, тргује, разговара или дангуби. Старији га заборављају, младеж га се не сећа, странци га не познају. А ипак, његова је судбма у тесној вези са капијом, судећи бар по оном што се о њему још пре десетак дванаест година говорило или шапутало у касаби.

Миланов отац, газда Никола Гласинчанин, доселио се у касабу некако у време кад је буна у Србији била у највећем јеку. Купио је лепо имање на Околиштима. Стално се одржавало мишљење да је он однекуд побегао са тешким али не добро стеченим парама. Нико за то није имао доказа и свак је ту ствар само упола веровао. Али нико је није потпуно одбијао. Двапут се женио, али му се није дало у деци. Подигао је само овога сина, Милана, и њему је оставио све што је имао, јавно и скровито. И Милан је имао сина јединца, Петра. Имање би му дотекло и претекло да није имао једну, једну једину, али свемоћну страст – коцку.

Прави касабалија није по природи коцкар. Као што смо видели, њихове страсти су друге и другачије; неумерена љубав

према женама, склоност ка пићу, песми, скитњи или доконом маштању поред родне реке. А човекова способност је ограничена у свему, па и у томе. Стога се страсти у њему сукобљавају, потискују и често потпуно искључују једна другу. То не значи да у касаби није било људи оданих и томе пороку, али је стварно број коцкара био вазда мален, у поређењу са другим варошима, и у већини случајева то су били странци или доселеници. Свакако, Милан Гласинчанин је био један од њих. Од најраније младости он се сав предао коцки. Кад не би у касаби нашао друштво које му треба за игру, одлазио је чак у други кадилук, одакле се враћао или пун пара, као трговац са вашара, или празних џепова, без сата и ланца, без дуванске кутије и прстена, али у сваком случају блед и неиспаван као да је боловао.

Иначе, његово родно место био је Устамујића хан, на дну вишеградске чаршије. Ту има уска собица без прозора у којој дању гори свећа и у којој се увек нађу три-четири човека којима је коцка преча од свега. Ту, затворени, у дуванском диму и устајалом ваздуху, закрвављених очију, сувих уста и дрхтавих руку, они саставе често дан и ноћ, служећи својој страсти, као мученици. У том собичку је Милан провео добар део своје младости и оставио добар део своје снаге и свог иметка.

Није му било много више од тридесет година кад се са њим десила нагла и за већину света необјашњива промена, која га је заувек излечила од његове тешке страсти, али у исто време изменила његов живот и потпуно га преобразила.

Једне јесени, има од тада око четрнаест година, наишао у хан неки странац. Ни стар ни млад, ни ружан ни леп, средњих година и средњег стаса, ћутљив а осмејкује се само очима. Послован човек који је сав усредсређен на ствар због које је дошао. Заноћио ту и са сумраком наишао у онај собичак у коме су још од после подне били затворени коцкари. Примили су га са неповерењем, али се држао тако тихо и скромно да нису ни приметили кад је и он почео да ставља омање улоге на карту. Више је губио но добивао, мрштио се збуњено и неси-

гурном руком вадио сребрн новац из унутрашњих џепова. Пошто је изгубио доста, морали су да му дају карте да и он подели. Делио је најпре споро и опрезно па затим све живље и слободније. Играо је без узбуђења али смело и до краја. Гомила сребрног новца расла је пред њим. Играчи почеше да изостају. Један понуди златан ланац на карту, али странац то хладно одби изјављујући да само у новац игра.

Око јације игра се прекиде, јер нико није више имао готова новца при себи. Милан Гласинчанин је био последњи, али најпосле и он се морао повући. Странац се учтиво опростио и отишао у своју собу.

Сутрадан се играло поново. И опет је странац наизменце губио и добивао, увек више добивајући него губећи, тако да су и опет касабалије остале без готовине. Гледали су му на руке и у рукаве, посматрали га са свих страна, доносили нове карте и мењали места на сећији али ништа није помагало. Играли су просту и злогласну игру *ошузбир* (тридесет и један), коју су сви познавали од детињства, али начин странчевог играња нису могли да ухвате. Час је вукао на двадесет и девет, па и на тридесет, а час је остајао на двадесет и пет. Примао је сваки улог, најмањи као и највећи, прелазео је преко ситних неправилности појединих играча као да их не примећује, али је веће отклањао хладно и без много речи.

Милана Гласинчанина је мучило и дражило присуство овог странца у хану. Тих дана се иначе осећао ломан и грозничав. Зарицао се да неће више играти, па опет је долазио и губио све до последње паре и враћао се кући, пун једа и срама. четврте или пете вечери пође му за руком да се савлада и остане код куће. Био је припремио новац и обукао се, али ипак остаде при првој одлуци. Глава му је била тешка и дах немиран. Вечерао је брзо, надвоје-натроје, и не знајући шта једе. После је неколико пута излазио пред кућу, пушио, шетао и посматрао доле под собом замрлу касабу у светлој јесењој ноћи. Шетајући тако дуго, угледа одједном нејасан лик како иде друмом, скреће и застаје поред његове оградe.

– Добро вече, комшија! – викну непознати. По гласу познаде: био је странац из хана. Човек је очигледно дошао због њега и желео да разговара. Милан се примаче оградаи.

– Ти не дође вечерас у хан? – питао је странац мирно и хладно, као узгред.

– Нисам нешто оран данас. Тамо су остали играчи.

– Нема више никога. Сви се разишли прије времена. Него ајде да окренемо нас двојица.

– Доцкан је, богами, а и нема се гдје.

– Сјешћемо доље на капију. Сад ће мјесец изгријати.

– Ама није му вријеме – брани се Милан, а уста му дошла као дрвена, и речи као туђе.

Странац је стајао даље и чекао, као да и не помишља да би могло друкчије него што он каже.

И заиста, Милан откључа вратнице на башти и крену са човеком, иако се и речима и мислима и последњим напорима воље отимао тој тихој сили која га је вукла а којој се није могао отети, ма колико да га је вређала и изазивала у њему отпор и одвратност према странцу.

Спустише се брзо низ Околишта. Крупан и већ начет месец заиста се дигао иза Станишевца. Мост је изгледао бескрајан и нестваран, јер му се крајеви губе у млечној магли а стубови при дну тону у тами; једна страна сваког стуба и лука јарко је осветљена, а друга у потпуној сенци; те обасјане и тамне површине ломе се и секу у оштрим цртама тако да цео мост личи на чудну арабеску насталу у тренутној игри светлости и мрака.

На капији није било живе душе. Седоше. Странац извади карте. Милан заусти још једном да каже како је незгодно, како се не разабиру добро карте и не распознаје новац, али странац се није више обазирао на њега. Отпоче игра.

Испочетка су још говорили понеку реч, али како је игра расла, заћуташе потпуно. Само савијају цигаре и пале једну о другу. Карте пређоше неколико пута из једних руку у друге, али се на крају усталише код странца. Новац је безгласно падао на камен по коме се хватала танка роса. Наступио је

онај тренутак који је Милан добро познавао, кад странац вуче на двадесет и девет двојку и на тридесет кеца. Њему се стегло грло потпуно и замаглио поглед. А странчево лице на месечини још мирније него обично. За непун сат Милан је остао без новаца. Странац му је предложио да оде до куће и узме, а он ће га пратити. Отишли су и вратили се, и наставили игру. Милан је играо као нем и слеп; мишљу је погађао карту и знаковима казивао шта хоће. Уопште, као да су карте између њих двојице постале споредне и само као повод за очајничко рвање без предаха. Кад је опет остао без новца, странац му је наредио да иде кући и донесе, а он је остао на капији пушећи. Није сматрао за потребно да га прати, јер више није могло бити ни помисли да би Милан могао не послушати или преварити и остати код куће. И Милан је послушао, без поговора отишао и покорно се вратио. Тада се срећа нагло окренула. Милан је повратио губитак. Од узбуђења му се још више стегао онај чвор у грлу. Странац је стао да подвостручава улог, па потростручава. Игра је бивала све бржа и све оштрија. Између њих је сиктала карта и ткала пара у сребру и злату. Обојица су ћутали. Милан је само узбуђен дисао, знојећи се и хладећи, наизменце, у благој ноћи, на месечини. Играо је, делио и покривао, али не што му се игра него што мора. Осећао је да му овај странац извлачи не само новац, дукат по дукат, него и срж из костију и крв из дамара, кап по кап, и да га напуштају снага и воља са сваким новим губитком. С времена на време би погледао испод ока свог противника у игри. Очекивао је да ће угледати сатанско лице са искеженим зубима и са очима као жеравица, али напротив, пред њим је стално стајао странчев обични лик, са напетим изразом човека који ради свој свакидашњи посао, који жури да сврши што је започео, и коме и самом није лако ни пријатно.

Убрзо, Милан је опет изгубио сву готовину. Тада странац предложи да играју за мат, па за земљу и имање.

— Четири здраве мацарије мећем, а ти дората са седлом. Је л' ти право?

— Јесте.

Тако је отишао дорат а за њим још два товарна коња, па краве и телад. Као брижан и прибран трговац, странац је набрајао све по имену стоку из Миланове штале и тачно проценивао сваку главу, као да је рођен и одрастао у тој кући.

– Ево једанаест дуката за ону твоју њиву звану *салкуша*! Је ли ријеч?

– Ријеч!

Странац је делио. У пет карата Милан је имао свега двадесет и осам.

– Још? – питао је мирно странац.

– Још једну – изговори Милан једва чујним шапатам а сва крв појури ка срцу.

Странац мирно окрену карту. Била је двојка, спасоносна карта. Милан равнодушно процеди кроз зубе:

– Доста!

Грчевито је стезао и крио карте. Трудио се да лицу да што равнодушнији израз, како противник не би погодио на колико је он стао.

Тада странац поче да извлачи за себе, отворено. Кад је дошао на двадесет и седам он застаде, погледа мирно Милана у очи, али он обори поглед. Странац окрену још једну карту. Била је двојка. Уздахну кратко и једва чујно. Изгледало је да ће стати на двадесет и девет и Милану поче већ да се враћа крв у главу у предосећању победничке радости. Али тада се странац тргну, истури јаче грудни кош и забаци главу да му на месечини блеснуше чело и очи, и окрену још једну карту. Опет двојка. Изгледало је невероватно да три двојке изиђу готово једна за другом па ипак је било тако. На изврнутој карти Милан угледа своју њиву, онако поорану каква је у пролеће кад је најлепша. Заковитлаше се бразде око њега као у несвестици, али га странчев мирни глас дозво себи.

– Отуз бир! Њива је моја.

Дошле су на ред друге њиве, па обе куће, па храстов гај у Осојници. У процени су се редовно слагали. Понекад би Милан добио и приграбио дукате. Нада би блеснула као злато,

али после две-три несрећне »руке« он је остајао без новаца и улагао опет имање.

Кад је игра као бујица све однела, оба играча застadoше за тренутак, не да предахну, јер тога су се обојица, изгледа, бојала, него да размисле у што би могли даље да играју. Странац је био сабран, са изгледом брижног посленика који се одмара после прве половине посла али коме се жури да пређе на другу. Милан је укочен, сав остуденио; срце му бије у ушима и камено седиште под њим расте и тоне. Тада странац проговори оним својим једноличним, досадним гласом, мало кроз нос.

– Знаш шта је, пријатељу? Да окренемо још једном, али све за све. Ја дајем све што сам вечерас добио, а ти живот. Ако добијеш, све је опет твоје као што је и било, паре, мал и земља. Ако изгубиш, ти скачи с капије у Дрину.

И то је говорио исто онако суво и пословно као и све остало, као да се ради о најобичнијој погодби између двојице коцкара, огрезлих у игри.

Ово је дошло да се душа губи или спасава, помисли Милан и учини напор да се дигне, да се отме томе неразумљивом вртлогу који је све однео па сада ево, вуче и њега неодољивом снагом у себе, али га човек једним јединим погледом врати на његово место. И као да играју у хану, са улогом од три-четири гроша, он погну главу и пружи руку. Пресекоше обојица. У странца је четворка а у Милана десетка. На њему је било да подели. То га испуни надом. Делио је, а странац је тражио све нове карте.

– Још! Још! Још!

Пет карата је извукао човек и тек онда рекао: доста! Сад је вукао Милан. Кад је дошао до двадесет и осам, застао је један трен ока, погледао скупљене карте странчеве и његово загонетно лице. Ни наслутити се није могло на колико је стао, али је било врло вероватно, да има више од двадесет и осам; прво, јер он вечерас на ниским бројевима не остаје и друго, јер има пет карата. И сабравши последњу снагу, Милан окрену

још једну карту. Била је четворка. Дакле: тридесет и два, и *шроиа*.

Гледао је, али није могао очима да верује. Изгледало му је немогуће да се тако све одједном губи. Од ножних прста до темена нешто ватрено и шумно проструја кроз њега. Све му одједном постаде јасно: и шта је вредност живота, и шта је човек и шта његова проклета и необјашњена страст да се игра са својим и са туђим, са самим собом и са свим око себе. Све је јасно и белодано као да је свануло и као да је сањао да је играо и изгубио, али све је у исто време истинито, неопозиво и непоправљиво. Хтеде нешто да заусте, да јаукне, да позове неког у помоћ, бар уздахом једним, али није налазио ни толико снаге у себи.

Поред њега странац је чекао.

И тада, одједном, закукурика петало негде на обали, танко и гласовито, једном, па одмах и други пут. Био је тако близу да се чуло како лупа крилима. У исти мах полетеше растурене карте, као на ветру, просу се и растури новац, заљуља се цела капија из темеља. Милан затвори очи од страха и помисли да је дошао последњи час. Кад је поново отворио очи видео је да је сам. Његов противник у игри прснуо је као мехур од сапунице и са њим је нестало и карата и новца са камене плоче.

Крњ месец, наранџасте боје, пливао је у дну видика. Дизао се прохладан ветар. Шум воде у дубини постао је гласнији. Милан је опипао пажљиво камен на коме седи, настојећи да се прибере и разазна где је и шта је то са њим, затим се тешко дигао и као на туђим ногама кренуо кући на Околишта.

Јечећи и посрћући једва је стигао до пред кућу, ту је пао као рањеник, ударивши тупо телом о врата. Пробуђени укућани су га унели у постељу.

Два месеца је лежао у грозници и у бунилу. Мислили су да неће моћи остати. Поп Никола је долазио и свештао му масла. Па ипак је дошао себи и придигао се, али као други човек. То је сада био старац пре времена и особењак који живи повучено, говори мало и не дружи се с људима више него што мора. На лицу, које не познаје осмејка, сталан израз

болне, напрегнуте пажње. Гледа само своју кућу и иде за својим послом, као да никад није знао ни за друштво ни за карте.

Још док је боловао испричао је поп-Николи све што му се десило оне ноћи на капији, а доцније је казао ствар још двојници добрих пријатеља, јер је осећао да са том тајном на души не би могао живети. Свет је нешто начуо и, као да је мало оно што је уистину било, још надодао и искитио целу причу, а затим је, као што свет обично ради, скренуо пажњу на другу нечију судбину и заборавио Милана и његов доживљај. Тако ово што је остало од некадашњег Милана Гласинчанина живи, ради и креће се међу касабалијама. Млађи нараштај га зна само оваквог какав је сада и не слути да је икад био другачији. И он сам као да је све заборавио. И кад, силазећи од куће у касабу, прелази мост тешким и спорим кораком месечара, он пролази мимо капије без најмањег узбуђења, чак и без сећања. Не долази му ни у памет да би та софа са белим каменим седиштима и безбрижним светом могла имати неке везе са оним страшним местом, негде на крају земље, на коме је једне ноћи играо своју последњу игру, стављајући на варљиву карту све што има, и себе сама и свој живот на обадва света.

Уопште, Милан се често питао да ли цео онај ноћни доживљај на капији није био само сан који је он снивао док је лежао онесвешћен пред кућним вратима, само последица а не узрок његове болести. Право говорећи, и поп Никола и она двојица пријатеља којима се поверио били су више склони да целу Миланову причу сматрају тлапњом, маштанијом, која му се привидела у грозници. Јер, у ствари, нико од њих не верује да ђаво игра отузбир и изводи на капију онога кога хоће да упропасти. Али наши су доживљаји често тако замршени и тешки да није чудо што их људи правдају учешћем самог Сатане, настојећи тако да их објасне или бар учине лакше подношљивим.

Сад, како било да било, са ђаволом или без његове помоћи, на сну или у истини, сигурно је да се Милан Гласинчанин, пошто је преконоћ изгубио здравље и младост и силан новац, као чудом ослободио заувек своје страсти. И не само

то. На причу Милана Гласинчанина надовезује се прича о још једној другој судбини, а и њен конач полази од капије.

Сутрадан после оне ноћи кад је Милан Гласинчанин (у сну или на јави) играо страшну и последњу игру на капији, свануо је сунчан јесењи дан. Била је субота. Као увек суботом, на капији су се искупљали вишеградски Јевреји, трговци, са мушком децом. Докони и свечани, у атласли чакширама и чохали џемаданима, са загаситоцрвеним, плитким фесовима на глави, они су строго светковали дан господњи шетајући поред реке као да неког траже у њој. Али највише су седели на капији, водили гласне и живе разговоре на шпанском језику, изговарајући само псовке српски.

Међу првима је тога јутра стигао на капију Букус Гаон, најстарији син побожног, честитог и сиромашног берберина Аврама Гаона. Било му је шеснаест година а још није био нашао сталан посао ни одређено звање. Младић је, мимо све Гаоне, имао неки луд ветар у глави, који му никако није дао да се уразуми и смири на једном занату и који га је гонио да свуда и у свему тражи нешто више и лепше за себе. Кад је хтео да седне, погледао је да ли је чисто камено седиште. Тако је у саставку између две плоче угледао танку пругу жута сјаја. То је био блесак злата, тако драг људским очима. Погледао је боље. Није могло бити сумње: ту је запао однекуд дукат. Младић се окрену око себе, гледајући да ли га ко не посматра и тражећи нешто чиме би могао ишчакати дукат, који му се осмехивао из каменог шипила. Али одмах се сети да је субота и да би било зазор и грехота ма какав посао радити. Узбуђен и збуњен, сео је на то место и није се дизао са њега све до подне. А кад је било време ручку и кад су се сви Јевреји, стари и млади, разишли кућама, он је нашао дебљу јечмену сламку и заборављајући грех и празник опрезно изгурао дукат између плоча. Била је здрава маџарија, танка и готово без тежине као ситан, сув лист. Задоцнио је на ручак. И кад је сео за оскудну софру за којом је било њих тринаестеро (једанаестеро деце и отац и мајка), није ни слушао како га отац грди и назива дангубом и нерадником који ни на готов ручак не може на време

да стигне. У ушима му је шумело и пред очима блештало. Пред њим су се отварали дани неслућене раскоши о којој је увек маштао. Чинило му се да у џепу носи сунце.

Са тим дукатом Букус је без много размишљања отишао сутра у Устамујића хан, увукао се у онај собичак где се готово у свако доба дана и ноћи окреће карта. О томе је увек сновио, али никад није имао толико новца да би смео да уђе и окуша срећу. Сад је могао да оствари тај сан.

Ту је провео неколико болних и узбудљивих сати. Најпре су га сви дочекали са презиром и неповерењем. Кад су видели да мења маџарију, помислили су одмах да је покрао некога, али су пристали да приме и његов улог. (Јер, кад би играчи испитивали порекло свачијег новца, не би се игра могла никад ни саставити.) Али тада је настала за почетника нова мука. Кад би добивао, ударала му је крв у главу и поглед му се маглио од зноја и врелине. А кад би наишао већи губитак, чинило му се да му дах стаје и срце замире. Али после свих тих мука од којих је свака изгледала као безизлазна, те вечери је ипак изишао из хана са четири дуката у џепу. Па иако је, од узбуђења, био сав сломљен и у грозници, као да су га ватреним пружем шибали, ишао је усправно и гордо. Пред ужареним погледом отварали су му се далеки и сјајни видици који су засењивали његову породичну беду и брисали целу ову касабу из темеља. Ишао је као опијен, свечаним кораком. Први пут у животу осећао је не само блесак и звук него и тежину злата.

Још те исте јесени Букус је, иако млад и зелен, постао скитница и коцкар од заната и напустио родитељску кућу. Стари Гаон је копнео од срамоте и жалости за првенцем сином, а сва јеврејска општина је осећала ту несрећу као своју. После је напустио касабу и отишао у свет за својом злом коцкарском судбином. И никад се више, ево има четрнаест година, није чуло о њему. То је од њега учинио, каже се, »ђавољи дукат« који је нашао на капији и ишчачкао га у суботњи дан.

XIII

Наступала је четврта година окупације. Изгледало је као да се све прилично смирило и »уходало«. Ако се и не враћа неповратна »слатка тишина« турских времена, оно бар почиње да се устаљује ред по новим схватањима. Али тада се поново узмути у земљи, изненада стиже нова војска у касабу, и опет се појави стража на капији. До тога је дошло на овај начин.

Нова власт је те године почела са регрутацијом у Босни и Херцеговини. То је изазвало живу узбуну у народу, нарочито међу Турцима. Они су пре педесет година, кад је Султан увео први низам, редовну војску на европски начин одевену, вежбану и опремљену, дигли буну и водили читаве мале али крваве ратове, јер нису хтели да обуку каурско одело и међу на себе каише који су се укрштали на грудима и тако стварали мрски симбол крста. А сад су морали да обуку то исто омражено »тијесно одијело« и то још у служби туђег цара друге вере.

Још одмах прве године после окупације, кад су власти почеле да врше нумерисање домова и попис становништва, код турског света су те мере изазвале неповерење и пробудиле неодређене, али дубоке бојазни.

Као увек у таквим приликама, најугледнији и најученији међу касабалијским Турцима састали су се тада неприметно да се договоре о значењу тих мера и држању које треба према њима заузети.

Једног мајског дана нашли су се на капији, као случајно, ти »први људи« и заузели сва места на софи. Пијући мирно кафу и гледајући преда се, они су готово шапатом говорили о новим сумњивим мерама власти. Сви су били незадовољни због тих нових мера. Оне су по својој природи биле противне свима њиховим схватањима и навикама, јер је сваки од њих осећао као излишно и неразумљиво понижење то мешање власти у његове личне ствари и његов породични живот. Али нико није знао да протумачи прави смисао тога пописа ни да каже на који начин би му се требало одупрети. Међу њима је седео и Алихоџа, који је иначе ретко долазио на капију, јер га увек

болно засврби десно ухо само кад угледа оне камените басамаке који воде на софу.

Вишеградски мудерис Хусеинага, човек књижеван и причало, тумачио је, као најпозванији, шта би могло да значи ово обележавање кућа бројевима и попис деце и одраслих.

– То је каурски обичај, како ми се чини, одувијек. Има тридесетак година, ако нема и више, био је у Травнику везир Тахирпаша Стамболија. Био је потурчењак, али неискрен и мунафик, остао у души влах ко што је и био. Причали су људи да је поред себе имао звонце па кад зове кога од момака, он куца у оно звонце ко влашки поп, све док се онај не одазове. Е, тај је Тахир-паша први стао да броји куће по Травнику и да на сваку удара тахту са бројем. (Зато су га и прозвали »тахтар«.) Али народ се побуни па покупи све оне тахте са кућа, снесе их на једно место и запали. Крв је хтела због тога да падне. Али, срећом, то се чуло у Стамболу, те га дигоше са Босне. Траг му се замео! Е сад, ово је нешто на ту руку. Хоће Швабо да има тефтер од свега па и од наших глава.

Сви су гледали преда се слушајући мудериса, који је био познат по томе што је више волео да надугачко прича туђа сећања него да јасно и кратко каже своје мишљење о ономе што се данас дешава.

Као увек, Алихоџа први изгуби стрпљење.

– Није ово Шваби у вјери, мудерис ефендија него у рачуну. Не играју се они и не дангубе ни кад спавају, него гледају свој посао. То се сада још не види, али ће се видети за који мјесец или за годину. Јер, право је говорио рахметли Шемсибег Бранковић: »Швапски су лагуми на дугу фитиљу!« Ово бројење кућа и људи, како ја хесапим, или му треба за неки нов намет или мисли да купи људе на кулук или на војску. А море бити и за једно и за друго. И, ако мене питате шта треба да чинимо, ја овако мислим. Да дижемо одмах буну, ми за то војска нисмо. То и Бог види и људи знају. Али не морамо ни да послушамо све што нам се наређује. Нико не треба ни да памти њихове бројеве ни да казује године, па нека они погађају кад се ко родио. А ако баш забразде, па дирну у чељад и у

образ, да не дамо, и да се бранимо, па шта нам од Бога суђено буде.

Још су дуго разговарали о тим непријатним мерама власти, али углавном је остало на ономе што је Алихоџа рекао: на пасивном отпору. Људи су крили године или давали погрешне податке, извињавајући се својом неписменошћу. А већ за жене није смео нико ни да пита, јер би то сматрали крвавом увредом. Табле са кућним бројевима прикривали су, поред свих упутстава и претња власти, на невидљивим местима или наопачке. Или би одмах кречили кућу и, као случајно, кречом премазали и кућни број.

Видећи да је отпор дубок и искрен, иако прикривен, власти су гледале кроз прсте, избегавале строгу примену закона са свима последицама и сукобе који би у том случају неминовно настали.

Прошле су од тога времена две године. Она узнемиреност око пописа већ се била и заборавила, кад заиста отпоче регрутовање младића, без разлике на веру и сталеж. У источној Херцеговини избио је тада отворен устанак у ком су овог пута учествовали поред Турака и Срби. Вођи побуњеног народа тражили су везе са иностранством, нарочито са Турском, тврдећи да је окупаторска власт прекорачила овлашћења која су јој дана на Берлинском конгресу и да нема права да врши регрутацију у окупираним областима које су још под турским суверенитетом. У Босни није било организованог отпора, али преко Фоче и Горажда устанак је допирао до у близину вишеградског котара. Поједини одметници или мањи остаци разбијених одреда настојали су да се склоне у Санџак или у Србију, прелазећи преко вишеградског моста. Као увек у оваквим приликама, поред устанка почела је да цвета и хајдучија.

Тада се, после толико година, устали опет стража на капији. Иако је била зима и запао дубок снег, на капији су дању и ноћу стражила два жандарма. Они су заустављали непознате и сумњиве пролазнике, испитивали их и прегледавали.

Већ после две недеље у касабу је стигао одред штрајф-кора и сменио жандарме на капији. »Стреифкорпс« је организован чим је устанак у Херцеговини почео да узима озбиљније размере. То су били борбени и покретни одреди, изабрани и опремљени за акцију на тешком терену, састављени од добро плаћених добровољаца. У њима је било људи који су дошли као војници првог позива са окупационим трупима па нису хтели да се враћају, него остали да служе у штрајфкору. Било је таквих који су из жандармерије прикомандовани новом покретном одреду. И на крају, био је извештан број домаћих људи који су служили као повереници и калаузи.

Целе те зиме, која није била ни лака ни кратка, стража од двојице штрајфкора чувала је капију. Обично је био један странац и један домаћи. Они нису саградили чардак, као Турци некад, за Карађорђеове буне у Србији. Није било ни убијања ни сечења глава. Па ипак је и овога пута, као увек кад се капија затвори, било необичних догађаја, који су оставили трага у касаби. Јер, тешка времена не могу проћи без нечије несреће.

Међу штрајфкорима који су се смењивали на капији био је један млад човек, Рус из источне Галиције, по имену Грегор Федун. Тај младић у двадесет и трећој години био је циновског раста и детиње душе, снажан као медвед и стидљив као девојка. Био је на одслужењу рока кад је његов пук упућен у Босну. Учествовао је у бојевима код Маглаја и на Гласинцу. Затим је провео годину и по у разним гарнизонима источне Босне. А кад је дошло време да буде ослобођен, било му је тешко да се врати у своју галичку варош Коломеју, и у очинску кућу са много деце а мало свега осталог. Био је већ у Пешти, у свом кадру, кад је објављен позив за добровољни упис у штрајфкоре. Као војник који је упознао Босну у вишемесечним борбама Федун је примљен одмах. И он се искрено обрадовао при помисли да ће поново видети босанске пропланке и варошице у којима је проживео и тешких и веселих дана, а за које су га сада везивала сећања у којима су они тешки дани лепше и живље сјали од веселих. Топио се од милине и надимао од поноса замишљајући лица родитеља, браће и сестара кад

приме прве сребрне форинте које ће им он послати од обилне штрајфкорске плате. И поврх свега тога имао је срећу да је упућен не у источну Херцеговину, где су борбе са устаницима биле заморне, често и врло опасне, него у касабу на Дрини, где се сав посао састојао у патролирању и стражарењу.

Ту је провео зиму, често сатима тапкајући и хучући у прсте на капији, за мразних, ведрих ноћи кад камен пуца од студени и кад небо убледи над касабом и од крупних јесењих звезда постану ситне и зле свећице. Ту је дочекао и пролеће и приметио му прве знаке на капији: оно тешко и мукло пуцање леда на Дрини, које човек негде у утроби осети, и онај потмули хук неког новог ветра који по сву ноћ хуји по голим шумама стешњених планина више моста.

Младић је стражио, кад је долазила његова реда, осећајући како пролеће, које се јавља кроз земљу и воду, улази полагаано у њега, плави му и збуњује сва чула, заноси и мрси мисли. Стражио је и певушио све малоруске песме које се у његовом крају певају. Уз песму, изгледало му је са сваким пролећним даном све више као да некога чека на том изложеном и ветровитом месту.

Почетком марта месеца команда је упутила опомену одреду који чува стражу на мосту да удвостручи пажњу, јер, према поузданим обавештењима, познати хајдук Јаков Чекрлија пребацио се из Херцеговине у Босну и сад се крије негде у околини Вишеграда, одакле ће, врло вероватно, настојати да се докопа српске или турске границе. Штрајфкори који чувају мост добили су и лични опис Чекрлијин, са напоменом да је у питању хајдук који је, ситан и неугледан телом, али снажан, смео и необично лукав, већ неколико пута успео да превари патроле које су га биле опколиле, и да им измакне.

И Федун је приликом рапорта чуо опомену и примио је озбиљно као сва званична саопштења. Уистину она му је изгледала помало и претерана, јер није могао да замисли како би неко успео да прође неопажен преко оних десетак корака простора, колико износи ширина моста. Мирно и без бриге он је проводио по неколико дневних и ноћних сати на капији.

Његова је пажња била заиста удвостручена, али није била заузета појавом тога Јакова од кога није било ни трага ни гласа, него оним безбројним знацима и појавама којима се објављује пролеће на капији.

Није лако усредсредити пажњу само на један предмет кад су човеку двадесет и три године, кад му телом иду мравци од снаге и живота и кад око њега са свих страна шуми, блешти, мирише пролеће. Снег се топи у гудурама, река је брза а сива као мукло стакло, ветар који долази са северозапада доноси дах снега са планина и првих пупова из долине. Све то заноси и расејава Федун који премерава простор од једне терасе до друге или, ако стражи ноћу, наслони се на зид и певуши са ветром своје малоруске песме. А дању као и ноћу не оставља га осећање да неког чека, осећање које је и мучно и слатко и које као да налази потврде у свему што се дешава на води, земљи и небу.

Једног дана, некако у време ручка, прошла је поред страже једна турска девојчица. Била је у оним годинама кад се турске девојке још не крију, али не иду више ни потпуно откривене него се огрћу танком великом *бошчом* који им заклања цело тело, руке и косу, подбрадак и чело, али оставља још непокривен један део лица: очи, нос, уста и образе. То је оно кратко време између детињства и девојаштва, кад муслиманска девојка чедно и радосно показује драж још детињастог а већ женственог лица које ће можда већ сутра покрити фереца заувек.

Живе душе није било на капији. Са Федуном је стражио неки Стеван из Праче, један од сељака штрајфкора. Тај човек у годинама, коме ракија није мрска, дремуцкао је, седећи непрописно на каменој софи.

Федун је опрезно и бојажљиво погледао девојчицу. Око ње се савијала шарена бошча, таласајући се и трепћући на сунцу као жива, са замасима ветра и у ритму девојачког хода. Мирно и лепо лице, чврсто и уско уоквирено затегнутом тканином бошче. Очи оборене, али уздрхтале. Таква је прошла поред њега и замакла преко моста у чаршију.

Младић је живље крстарио од једне терасе до друге и погледао стално ка пијаци. Сад му се чинило да има заиста кога да чека. После пола сата – још је на мосту владало оно подневно затишје – турска девојчица вратила се из чаршије и прошла опет поред збуњеног младића. Сад је погледао мало дуже и смелије, и што је најчудније, погледала је и она њега, кратким али слободним погледом, искоса, мало насмејано, мало лукаво, али оним ведрим лукавством којим деца надмудрују једно друго у игри. И опет је одлељујала, идући полагано, а одмичући брзо, са хиљаду превоја и покрета на широкој бошчи у коју је био увијен цео њен млади а већ снажни лик. Оријенталне шаре и живе боје њене бошче још дуго су се јављале између кућа са друге обале.

Младић се тек тада пренуо. Стајао је на истом месту и у истом ставу у ком је био у тренутку кад је прошла поред њега. Тргнувши се, опипао је пушку, огледао се око себе са осећањем човека који је нешто пропустио. На варијивом мартовском сунцу дремао је Стеван. Младићу се учини да су обојица у некој кривици и да је вод војске могао поред њих проћи за ово време за које ни сам не би могао да одреди ни колико је по дужини трајања ни какво је по значењу које има за њега и за остали свет. Застидевши се, он са претераном ревношћу пробуди Стевана, и обојица наставише да страже до смене.

Целог тога дана и у часовима одмора и за време стражарења турска девојчица је прошла као привиђење безброј пута кроз његову свест. А сутрадан, опет око подне, кад је на мосту и на пијаци најмање света, она је поново стварно прешла мост. Као у некој игри којој само напола познаје правила, Федун је опет погледао то лице урамљено шареним ткивом. Све је било исто као и јуче. Само су погледи били дужи, осмејци живљи и смелији. Као да на свој начин учествује у игри, Стеван је опет дремао на каменој клупи, а после ће се, као обично, клети да није спавао и да ни ноћу, у постељи, не може да трене. На повратку, девојчица готово застаде, гледајући право у очи штрајфкору, и он јој добаци две речи, нејасне и

безначајне, осећајући при том како га ноге издају од узбуђења, и заборављајући потпуно место на коме је.

То су оне велике смелости које чинимо само у сновима. Кад се девојка опет изгубила на другој обали, младић је задрхтао од страха. Било је невероватно да се турска девојка усуди да погледа швапског војника. Таква нечувена и непозамњена ствар може да се деси само у сновима, у сновима или у пролеће на капији. Затим, он је добро знао да ништа у овој земљи и у његовом положају није тако зазорно и толико опасно као дирнути муслиманску жену. О томе су им говорили и у војсци и сада у штрајфкору. Казне су за такве смелости биле тешке. А било их је који су главом платили од самих увређених и разбеснелих Турака. Све је он то знао и најискреније желео да се држи реда и наредба, па ипак радио је противно. Несрећа несрећних људи и јесте у томе што за њих ствари које су иначе немогуће и забрањене постану, за тренутак, достишне и лаке, или бар тако изгледају, а кад се једном трајно уселе у, њихове жеље, оне се покажу опет као оно што јесу: недоступне и забрањене, са свима последицама које то има по оне који за њима ипак посегну.

И трећег дана око подне турска девојка је наишла. И као што се у сновима све подешава према човековој жељи, као јединој стварности која подређује себи све остало, Стеван је и опет дремуцкао, уверен и спреман увек да другог уверава да ни ока стиснуо није; на капији никог од пролазника. Младић је и опет проговорио, промуцао неколико речи, а девојка је успорила корак и одговорила му нешто исто тако нејасно и бојажљиво.

Та се опасна и невероватна игра наставила. Четвртог дана је девојка у пролазу, вребајући опет тренутак кад нема никог на капији, упитала шапатам успламтелог младића кад је његова идућа реда на стражи. Казао јој је да ће бити поново са првим сумраком, око акшама на капији.

– Довешћу моју стару нуну у чаршију на конак а вратићу се сама – шапнула је девојка не застајући и не окрећући главе, али гледајући га оним косим и речитим погледом. А у свакој

од тих обичних речи било је скривене радости што ће га поново видети.

Шест сати доцније Федун је опет био на капији са својим спаваћим другом. После кише, наилазио је прохладан сумрак који је њему изгледао пун обећања. Пролазници су бивали све ређи. Тада се друмом од Сојнице појавила турска девојка, увијена у своју бошчу чије је боје сутон погасио. Поред ње је ишла стара, погурена туркиња, забуљена у тешку црну ферецу. Ишла је готово побауљке, одупирући се десном руком на штап а левом на девојчину руку.

Тако су прошле поред Федуна. Девојка је успоравала корак и подешавала га према спором ходу старице коју је водила. Очи, које су биле увећане сенкама првог мрака, упрла је сада већ смело и отворено право у младићеве очи као да не може да се одвоји од њих. Кад су замакле у чаршију, младића прође језа, и он поче да шета брзим корацима од једне терасе до друге, као да жели да надокнади оно што је пропустио. Са узбуђењем које је личило на страх чекао је сада девојчин повратак. Стеван је куњао.

Шта ће ми казати у пролазу? мислио је младић. шта да јој кажем, Можда ће ме позвати да се нађемо негде ноћу, на скровитом месту? Задрхта од сласти и узбудљиве опасности која је лежала у тој помисли.

Прошао је цео сат тако у чекању, прошла је и половина другога, а девојка се није враћала. Али и у томе чекању је било сласти. А сласт је расла са мраком који је падао. Најпосле, уместо девојке указала се смена. Али овог пута нису дошла само двојица штрајфкора који треба да остану на стражи, него са њима и вахтмајстер Драженовић, лично. Строг човек са црном кратком брадом, наредио је неким злим и оштрим гласом Федуну и Стевану да чим стигну у касарну оду у спаваоницу и да је не напуштају до даље наредбе. Федуну је ударила крв у главу од помисли на нејасну кривицу.

Велика и хладна спаваоница са дванаест правилно поређаних постеља била је празна. људство је било на вечери или у вароши. Федун и Стеван су чекали збуњени и нестрпљиви,

премишљајући и узалуд нагађајући због чега их је вахтмајстер овако строго и изненадно заточио. После једног сата, кад су први војници почели да долазе на спавање, упао је намрштен каплар и позвао их гласно и оштро да пођу са њим. По свему око себе осећали су како строгост према њима расте и како све ово заједно не слуги на добро. Чим су их извели раставили су их и почели да саслушавају одвојено.

Ноћ је одмицала. Наилазили су сати кад се и последња светлост у касаби гаси, али прозори на касарни били су још једнако осветљени. С времена на време чуло се звоно на капији, звекет кључева и лупа тешких врата. Ордонанси су долазили и одлазили, журили кроз мрачну и заспалу варош, између касарне и Конака где су такође на првом спрату гореле лампе. Већ по тим спољним знацима могло се видети да се нешто необично дешава у касаби.

Кад су, око једанаест сати, увели Федуну у ритмајстерову канцеларију, њему се чинило да су дани и недеље прошле од *онога* на капији. На столу је горела метална петролејска лампа са штитом од зеленог порцелана. Поред ње је седео ритмајстер Крчмар. Руке су му биле осветљене до лаката, а горњи део трупа и глава у сенци зеленог штита. Младић је познавао то бледо и пуно, готаво женско лице, без браде, са невидљивим ситним брчићима, са тамним подочњацима који су око сивих очију стварали правилан круг. Тога крупног и мирног официра споре речи и тешких покрета бојали су се штрајфкори као ватре. Мало је било људи који су могли дуго издржати поглед тих великих сивих очију и који нису замуцкивали одговарајући на његова питања у којима је свака реч била изговорена тихо али одсечно и одвојено јасно, од првог до последњег слова, као у школи или на позорници. Мало подаље од стола стајао је вахтмајстер Драженовић. И њему је цела горња половина тела била у сенци, само руке су му биле јарко осветљене; опуштене, мањаве руке; на једној је блештала тешка бурма од злата.

Драженовић је постављао питања.

– Кажите нам како сте провели време од пет до седам сати, док сте са помоћним страјфкорским службеником Стеваном Калацаном били на стражарској служби, на капији?

Федуну удари крв у главу. Сваки човек проводи своје време како најбоље може и уме али нико при томе не помишља да ће доцније морати одговарати пред неким строгим судом и полагати рачуна о свему што је било, све до најмање појединости, до најскровитије мисли и до последњег минута. Нико, а понајмање кад су човеку двадесет и три године и кад је то време, у пролеће, проведено на капији. Шта да одговори? На стражи су та два сата прошла као увек, као и јуче и прекјуче. Али у овом тренутку он не може да се сети ничега свагдашњег и обичног што би могао да каже. Пред његовим сећањем нижу се само споредне и недозвољене ствари, које се свакоме дешавају, али које се не казују старешинама; да је Стеван, по свом обичају, дремао; да је он, Федун, измењао неколико речи са непознатом турском девојком; да је затим, са мраком који је падао, певао тихо и занесено све песме свога краја, очекујући повратак девојке и са њим нешто узбудљиво и необично. Ах, како је тешко одговарати, немогуће све казати, а незгодно прећутати! А треба се журити, јер време пролази и само повећава забуну и неприлику. И колико већ траје ово његово ћутање?

– Но? – јави се ритмајстер. Сви знају то његово »но«, јасно, глатко, моћно, као звук неког јаког, сложеног и добро подмазаног механизма.

И Федун стаде да замуцкује и да се заплиће од самог почетка као кривац.

Ноћ је пролазила, али се лампе нису гасиле ни у касарни ни у Конаку. Низала су се саслушања, записници и суочења. Саслушавани су и други који су тога дана чували стражу на капији. Пронађени су и доведени и неки од пролазника. Али било је очигледно да се круг стезао око Федуне и Стевана, а у њиховом саслушавању око старе Туркиње коју је провела једна девојчица.

Младићу је изгледало као да су се на њега сручиле оне волшебне и неразмрсиве одговорности из снова. Пред зору је суочен са Стеваном. Сељак је жмиркао лукаво и говорио извештачено, неким утањеним гласом, позивајући се стално на то да је он неписмен човек, сељак, и заклањајући се у свему за »овога господина Федуна«, како је стално називао у говору свога друга са страже.

Овако треба одговорати, мислио је у себи младић, коме су црева крчала од глади и који је дрхтао од узбуђења, иако му још није било јасно о чему је реч и у чему је управо тај његов пропуст или кривица. Али јутро је донело потпуно објашњење.

Целе те ноћи окретало се то невероватно коло уокруг, у његовој средини био је ритмајстер, хладан, неумољив; сам непомичан и нем, он није дао никоме да мирује и ћути. Својим држањем и изгледом он и није личио на човека, него на оличење дужности, на страшног свештеника правде, који је неприступачан слабостима и осећањима, обдарен неземаљском снагом, лишен и самих људских потреба за јелом, сном и одмором. А кад је свануло, Федун је изведен по други пут пред ритмајстера. У канцеларији је поред ритмајстера и Драженовића био један жандарм под оружјем и једно женско створење које се младићу учини на први мах нестварно. Лампа је била угашена. Соба, окренута северу, хладна и сумрачна. Младић је гледао са чуђењем како се замршени ноћни сан наставља и неће ни на дневној светлости да избледи и нестане.

– Је ли ово тај који је био на стражи? – питао је Драженовић жену.

Са великим напором, који му је задавао бол, Федун је тек тада погледа добро. Била је она муслиманска девојчица од синоћ, само без бошче, гологлава, са смећим тешким плетеницама које су се овлаш држале око главе. На њој су турске шарене димије, али остало одело, кошиуља, појас и јелек, било је као у српских девојака по селима на високој равни изнад касабе. Без бошче, она је изгледала старија и јача. Њено лице је било измењено, уста велика и зла, очни капци поцрвеле

нели, а очи светле и јасне као да је са њих одлетела синоћна сенка.

– Јесте – одговори жена равнодушним, тврдим гласом који је за Федима био исто толико нов и необичан колико и цео њен садашњи изглед.

Драженовић настави да је испитује о томе како је и колико пута свега прешла мост, шта је казала Федуну и шта он њој. Она је одговарала углавном тачно, али нехатно и пркосно.

– Добро, Јеленка, шта ти је рекао последњи пут кад си прешла?

– Нешто је рекао, али не знам право шта, јер нисам слушала њега, него мислила само на то како да проведем Јакова.

– На то си мислила?

– На то – одговори преко воље жена која је очигледно била преморена и није желела да каже више него што мора. Али вахтмајстер је био упоран. Гласом у коме је било претње и који је одавао навику да му се одговара без поговора, он је тражио од жене да понови све оно што је исказала на првом саслушању у Конаку.

Она се бранила, скраћивала и прескакала поједина места из ранијег исказа, али он би је увек заустављао и оштрим и вештим питањима враћао натраг.

Мало-помало излазила је на видело цела истина. Звала се Јеленка, и била је од Тасића, са Горње Лијеске. Прошле јесени дошао је у тај крај хајдук Јаков Чекрлија и ту зимовао, сакривен на једној појати више њиховог села. Из њезине куће су му носили храну и преобуку. Понајчешће је носила она. Ту су се загледали и обрекли једно другом. А кад је снег стао да се топи и кад су учестале потере штрајфкора, Јаков је решио да се по сваку цену пребаци у Србију. Дрину је у то доба године тешко прећи и да није чувана, а на мосту је стална стража. Одлучио се за мост и смислио план како да превари стражу. Она је пошла са њим, решена да му помогне, па ма и по цену живота. Спустили су се најприје до на Лијеску, а затим у неку пећину изнад Околишта. Још раније, на Гласинцу, Јаков је

набавио од неких Цигана турске женске хаљине: ферецу, димије и завитак. И онда је она, по његовим упутствима, почела да прелази мост, у време кад нема много Турака, како се нико од њих не би питао чија је та непозната девојчица, и да би се стража навикла на њу. Тако је прелазила три дана узастопце, а онда се решила да преведе и Јакова.

– А зашто си га превела баш кад је овај војник био на стражи?

– Па, зато што ми је он изгледао некако најмекши.

– Зато?

– Зато.

На вахтмајстерово наваљивање, жена је наставила. Кад је тако све већ било спремљено, Јаков се умотао у ферецу и она га је са првим мраком превела као своју стару нуну, поред страже која није ништа приметила, јер је овај млади гледао у њу, а не у старицу, а онај старији седео на софи као да дрема.

Кад су дошли на пијац, из опреза нису кренули право кроз чаршију, него споредним улицама. То их је и одало. Залутали су у вароши коју нису познавали и уместо да избију на рзавски мост и да се тако докопају друма који води из вароши ка једној и другој граници, обрели су се пред неком турском кафаном из које су управо излазили неки људи. Међу њима је био и један жандарм Турчин, родом из касабе. Њему се ова забуљена старица са девојчицом, коју дотада није никад видео, учинила сумњивом, и пошао је за њима. Пратио их је све до Рзава. Ту је пришао да их запита ко су и куда иду. Јаков, који је кроз јашмак на лицу пажљиво пратио његове покрете, сматрао је да је дошао тренутак да се бежи. Збацио је са себе ферецу, гурнуо Јеленку на жандарма тако снажно да су се обоје занели («јер он је ситан и малена раста, али јак као земља, а има срце мимо друге људе!»). Она се, како је сама мирно и стварно признавала, заплела жандарму међу ноге. Док се жандарм одвојио од Јеленке, Јаков је већ претрчао Рзав као локвицу неку, иако му је вода била до изнад колена, и изгубио се на другој страни у врбаку. Њу су после одвели у Конак,

били су је и претили јој, али она неће и нема ништа више да каже.

Узалуд се вахтмајстер трудио и заобилазним питањима и ласкањем и претњама да из девојке извуче нешто више, да сазна за друге јатаке и помоћнике, за Јаковљеве даље намере. На њу све то није имало ни најмањег утицаја. Она је о ономе о чему је хтела говорила и сувише, али о ономе што није хтела да каже није се из ње могло извући ниједна реч, поред свих Драженовићевих настојања.

– Боље је да нам кажеш сада све што знаш, него да испитују и муче Јакова кога су досада сигурно ухватили на граници.

– Кога ухватили? Њега? Ха!

И девојка погледа вахтмајстера са жаљењем као човека који не зна шта говори, а десна страна њене горње усне подиже се презриво увис. (Уопште су покрети те горње усне, која је тада изгледала као пијавица која се грчи, изражавали њена осећања гнева, презира или пркоса, кад год би та осећања постала јача од речи којима она располаже. Тај грчевити покрет давао је за тренутак целом њеном иначе лепом и правилном лицу мучан и непријатан израз.) И са неким сасвим детињастим и занесеним изразом лица, који је у потпуној супротности са оним ружним грчењем горње усне, погледа кроз прозор као што сељак гледа на њиву, кад хоће да провери утицај времена на усеве.

– Бог с вама! Ево је свануло. А од синоћ па до сада он је Босну могао да обигра свуколику, а не да пређе границу која је на сат или два хода одавде. Знам ја то. Мене можете бити и убити, за то сам и пошла ш њиме, али њега више видити нећете. На то немојте ни мислити. Ха!

И њена се горња усна згрчи и подиже на десној страни увис, а цело лице јој дође одједном много старије, искусно, дрско и ружно. А кад се та усна нагло умирила и спустила, њено лице је добило опет детињски израз љупке и несвесне смелости.

Не знајући шта да ради, Драженовић погледа у ритмајстера, који даде знак да девојку изведу. И отпоче поновно испитивање Федуново. Оно није више могло да буде ни тешко ни дугачко. Младић је признавао све и није умео да наведе ништа у своју одбрану, чак ни оно што му је сам Драженовић у својим питањима намерно наметао. Ни ритмајстерове речи у којима је била садржана неопозива и немилосрдна осуда у свој њеној тежини, али из којих је ипак избијао уздржан бол због те тежине, нису могле да покрену младића из његове узетости.

– Ја сам вас, Федуне – говорио је Крчмар немачки – сматрао озбиљним младићем, свесним својих дужности и свога животног циља, и мислио сам да ће од вас бити једног дана савршен службеник, понос нашег одреда. А ви сте заћорили у прву женску бестију која вам је испред носа прошла. Понели сте се као слабић, као човек коме се озбиљан посао не може поверити. Ја морам да вас предам суду. Али ма каква била његова пресуда, највећа казна остаће за вас да се нисте показали достојним поверења које је полагано у вас и да нисте у правом тренутку умели да останете као мушко и као војник на свом месту. Сад идите.

Чак ни те речи, тешке, одсечене, скандиране, нису могле да унесу ничег новог у младићеву свест. Све је то већ било у њему. Појава и говор оне жене, хајдукове љубазнице, Стеваново држање и цео ток кратке истраге, показали су му одједном у правој светлости његову лакомислену, безазлену и неопростиву пролећну игру на капији. Ритмајстерове речи долазиле су само као званичан печат на све то; оне су више биле потребне ритмајстеру самом, да би задовољио неке неписане али вечите захтеве закона и реда, него Федуну. Као пред призором неслућене величине, младић је стајао пред необухватним сазнањем: шта може да значи неколико тренутака заборављавања, у злом часу и на опасном месту. Да су преживљени и остали непознати, тамо на капији, ти тренуци не би значили ништа. Један од оних младићских несташлука који се доцније причају друговима за време досадних патролирања у ноћи. Али овако,

сведени на тле конкретних одговорности, значе све. Више него смрт, значе: крај свега, и то нежељен и недостојан крај. Никад више пуног и правог објашњења ни пред собом ни пред другима. Никад писама из Коломеје, ни породичних фотографија, ни поштанских упутница које је са толико поноса слао кући. Крај човека који се преварио и допустио да га преваре.

Зато није нашао ни једне речи да одговори ритмајстеру.

Надзор над Федуном није био нарочито строг. Дали су му доручак, који је појео као туђим устима, затим наредили да спреми личне ствари, да преда оружје и службене предмете, а у десет сати ће поштанским колима, у пратњи једног жандарма, кренути за Сарајево где ће бити предан гарнизонском суду.

Док је младић скидао ствари са полице изнад своје постеље, оно неколико другова који су још били у спаваоници изгубише се на прстима, затварајући опрезно и без шума врата за собом. Око њега је растао онај круг самоће и тешке тишине који се ствара увек око човека кога удари несрећа, као око болесне животиње. Он најпре скиде са клинца црну таблицу на којој је масном бојом и немачким језиком било исписано његово име, чин, број његовог одреда и јединице у којој служи, и положи је на колена, окренувши исписану страну надоле. На црној полеђини таблице младић написа парчетом креде брзо и ситно: »Све што иза мене остане да се пошаље моме оцу у Коломеју. Поздрављам све другове и молим старешине да ми опросте. Г. Федун.« Затим погледа још једном кроз прозор и сагледа онолико од света колико се у једној секунди може да види са тог скученог видика. Онда скиде своју пушку, напуни је тешким једним метком који је био сав лепљив од пушчане масти. Пошто се изуо и ножићем распарао чарапу на палцу десне ноге, леже на постељу, обгрли пушку рукама и коленима да му се врх од цеви упи дубоко у подбрадак, намести ногу тако да је она рупа на чарапи запела за обарач, и окину. Сва касарна одјекну од пуцња.

После једне велике одлуке све постаје лако и једноставно. Дошао је лекар. Извршен је комисијски увиђај, а записник о томе приложен, у препису, актима о Федуновом саслушању.

Тада се поставило питање Федунове сахране. Драженовићу је наређено да оде попу-Николи и да са њим расправи: може ли Федун бити сахрањен у гробљу, иако је сам себи одузео живот, и да ли поп пристаје да опоје покојника који је унијат по вери.

У последњој години дана поп Никола је нагло остарео и почео да слаби на ногама; зато је узео за помоћника на великој парохији поп-Јосу. То је човек ћутљив а немиран, мршав и црн као угарак. Он је последњих месеци вршио готово све послове и обреде по вароши и по селима, а поп Никола, који се већ тешко кретао, углавном само оне које је могао да свршава ту код куће или у цркви која му је поред саме куће.

По ритмајстеровом налогу Драженовић је отишао до попа-Николе. Ђедо га је примио лежећи на миндерлуку; поред њега је стајао поп Јосо. Кад је Драженовић изнео пред њега питање Федунове смрти и сахране, обојица попова су ћутала један тренутак. Видећи да поп Никола не говори, поп Јосо отпоче први, неодређено и бојажљиво; да је ствар изузетна и необична, да има запрека и у црквеним прописима и у утврђеним обичајима, и само ако се докаже да самоубица није био при здравој свести и чистој памети, онда може нешто да буде. Али тада се на свом тврдом и уском логу, покривеном једним старим и избледелим ирамом, исправи поп Никола. Његов труп доби ону статуарну снагу коју је имао увек кад пролази кроз чаршију која га поздравља с десна и с лева. Прва реч коју је проговорио обасја његово лице, широко, још румено са огромним брковима који су се спајали са брадом, са риђим, готово белим, густим и чекињастим обрвама, лице човека који је од свог постанка научио да самостално мисли и да своју мисао искрено каже и добро брани.

Без много оклевања и без крупних речи он је одговорио непосредно и попу и вахтмајстеру:

– Сад кад се несрећа трефила нема више шта да се докажује. Ко ће при чистој свијести дићи руку на себе? А ко би смио опет узети на душу да га покопа к'о никакву вјеру, неће иза плота и без свештеника? Него хајде ти, господине, жив био, и нареди да се мртвац опреми, па да ми њега што прије сахранимо. И то у гробље, јакако! Ја ћу га опојати. Па послјије, ако икад наиђе неки поп његовог закона, он нека дода и поправи ако нађе да нешто није било како треба.

А кад је Драженовић изишао, он се окрену још једном поп-Јоси, који је био постићен и изненаћен:

– Како не бих пустио у гробље крштена човјека? И што да га не опојем? Зар му је мало што је био зле среће за живота? А тамо, нека га питају за гријехове они који ће и све нас остале питати за наше.

Тако је млади човек, који је погрешно на капији, остао заувек у касаби. Сахрањен је идућег јутра, уз поп-Николино старачко појање и отпевање Димитрија, клисара.

Један по један штрајфкори су прилазили раци и бацали по грумен посне земље. Док су два гробара брзо радила, они су стајали још неколико тренутака око гроба као да чекају на неку команду, гледајући како се с друге стране реке поред саме њихове касарне, диже прав и бео стуб. То су на оној зеленој равни изнад касарне палили крваву сламу из Федунове сламњаче.

Прека судбина младог штрајфкора, коме имена нико више није знао, а који је животом платио неколико пролећних тренутака непажње и заноса на капији, спадала је међу оне догађаје за које свет у касаби има много разумевања и дуго их памти и понавља. Спомен на осетљивог младића зле среће трајао је много дуже него стража на капији.

Већ идуће јесени устанак у Херцеговини је јењао. Неколико истакнутих вођа, муслимана и Срба, избегло је у Црну Гору или у Турску. Остало је у овим крајевима још неколико хајдука, који у ствари нису ни имали праве везе са устанком због регрутације, него су хајдуковали за свој рачун. Па су и они похватани или растурени. Херцеговина се умирила. Босна

је дала регруте без отпора. Али одлазак првих регрута из касабе није био лак ни једноставан.

Из целог среза није узето више од стотињак младића, али оног дана кад су искупљени пред Конаком сељаци са својим торбама и ретки грађани са својим дрвеним сандуцима, изгледало је као да је у касабџи помор и узбуна. Многи регрути су пили немилице још од раног јутра, мешајући пића. Сељаци су у чистим, белим кошуљама. Ретки су који не пију, него седе поред својих ствари, уза зид, и дремуцају. Већина је узбудена, румена од пића и знојна од врелог дана. По четири-пет момака из истог села загрле се, саставе главе и љуљајући се тако као жива љеса, пуштају своје грубо и отегнуто ојкање, као да су сами на свету:

Ој, ђе-воој-коо! Оооој!

Много већу узбуну од самих регрута стварале су жене, мајке, сестре и родике ових младића, које су дошле из далеких села, да их испрате, да их се још једном нагледају, да се наплачу и накукају, и да им успут покуче још последњу понуду и милошту. Пијац код моста био је пун тога женског света. Седеле су скамењене, као да чекају осуду, разговарале међу собом и с времена на време брисале сузе крајем шамије. Узалуд им је и раније по селима објашњавано да младићи не иду ни у рат ни на робију, да ће у Бечу служити цара, сити, одевени и обувени, да ће се после рока од две године вратити кућама, да и младићи из свих других крајева царевине служе војску, и то по три године. Све је то пролазило мимо њих као ветар, туђе и потпуно неразумљиво. Оне су слушале само своје нагоне и само по њима су могле да се управљају. А ти древни и наслеђени нагони терали су им сузе на очи и јаук на грло, вукли их да упорно прате док год могу, и последњим погледом још онога кога воле више од свог живота, а кога непознати цар одводи у непознату земљу, на непозната искушења и послове. Узалуд су и сада залазили међу њих жандарми и чиновници из Конака и уверавали их да нема разлога толикој претераној

жалости, и саветовали да не закрчују пролаз, да не јуре за регрутима друмом и не стварају неред и забуну, јер ће се сви они здрави и живи вратити. Све је било потпуно узалудно.

Жене су их слушале, одобравале им тупо и понизно, али би одмах затим брзнуле у плач и удариле у кукњаву. Изгледало је као да воле те своје сузе и свој јаук колико и оног због кога плачу.

А кад је дошао час да се креће и кад су се младићи сврстали како треба у четворне редове и кренули преко моста, настала је гужва и јурњава у којој су и најприсебнији жандарми једва задржавали присебност. Жене су трчале и, отимајући се да свака буде поред неког свога, гурале једна другу и обарале. Њихови јауци су се мешали са дозивањима, преклињањима и последњим порукама. Неке су истрчавале чак пред поворку регрута коју су предводили четворица жандарма у реду, падале им пред ноге, тукући се у раздрљене груди и вичући:

– Преко мене! Само преко мене, ојађене!

Људи су их с муком придизали извлачећи опрезно чизме и мамузе из њихове расуте косе и завитланих сукања.

Неки од регрута су, постиђени, и сами љутитим покретима гонили жене да се враћају кућама. Али већина младића певала је или подврискивала, што је још повећавало општу вреву. Оно неколико грађана, бледи од узбуђења, певали су сложено, по варошки:

*Сарајево и Босна,
Свака мајка жалосна,
Која шаље своја сина
Цару у рејруше.*

Песма је изазвала још виши плач.

Кад су некако најпосле прешли мост, на коме се цела поворка била заглавила, и наишли сарајевским друмом, чекао их је са обе стране поређан варошки свет, који је изашао да испрати регруте и да их оплаче као да их воде на стрељање. И

ту је било много жена које су све одреда плакале, иако нису имале никог свога међу овим који одлазе. Јер, свака има понешто због чега може увек да заплаче, а најслађе се плаче поводом туђе жалости.

Али мало-помало ти редови са стране бивали су све ређи. И поједине од сеоских жена заостајале су. Најупорније су биле мајке које су оптрчавале поворку, као да им је петнаест година, прескакале јендек поред друма са једне стране на другу и настојале да заварају жандарме и остану што ближе своје детету. Видећи то, и сами младићи су се, бледи од узбуђења и неког снебивања, окретали и довикивали:

– Враћај се кући, кад ти кажем!

Али су мајке ишле још дуго, обневиделе за све осим за сина кога одводе и не слушајући ништа друго до свој рођени плач.

Па су и ти узбудљиви дани прошли. Растурио се свет по селима и смирио у касаби. А кад су почела да стижу писма и прве фотографије од регрута из Беча, све је постало лакше и сношљивије. Жене су плакале дуго и над тим писмима и фотографијама, али блаже и мирније. Штрајфкор је распуштен и напустио је касабу. На капији већ одавно нема страже, него свет седи исто онако као што је седео и пре тога.

Брзо су прошле две године. И те јесени заиста су се вратили први регрути, чисти, ошишани и добро ухрањени. Свет се окупио око њих, а они су причали о војничком животу и величини градова које су видели, мешајући при том у говору необична имена и стране изразе. Код одвођења наредног годишта било је већ мање плача и узбуне.

Уопште све је постало лакше и обичније. Дорастали су младићи који немају више јасних и живих успомена из турског времена и који су већ умногоме примили нов начин живота. Али на капији се живело по старим навикама касабе. Без обзира на нов начин одевања, нова звања и послове, ту су сви постајали опет касабалије, онакви какви су били од памтивека, у разговорима који су за њих били и остали стварна потреба срца и маште. Регрути одлазе без буне и гужве. Хајдуци се

помињу још само у причањима старијих. Штрајфкорска служба је заборављена као и она некадашња турска, кад је чардак био на капији.

XIV

Живот у касабџи поред моста бивао је све живљи, изгледао све сређенији и богатији, и хватао равномеран корак и дотле непознату равнотежу, ону равнотежу којој сваки живот, свуда и одувек тежи, а коју постиже само ретко, делимично и пролазно.

У далеким и нама непознатим градовима из којих се сада царевало и управљало и овим крајем, владало је тада – у последњој четвртини XIX века – управо једно од таквих ретких и кратких затишја у људским односима и друштвеним збивањима. Нешто од тога затишја осећало се и у овим забаченим крајевима, као што се велика тишина са мора осећа и у најудаљенијим драгама.

То су била она три деценија релативног благостања и привидног, францјозефског мира кад је многи Европљанин мислио да има непогрешну формулу за остварење столетњег сна о пуном и срећном развџку личности у општој слободи и напретку, кад је деветнаести век простирао пред очима милиона људи своје многоструке и варљиве благодети и стварао своју фатаморгану од комфора, сигурности и среће, за све и свакога, по приступачним ценама и на отплату. А у забачену босанску касабџу допирали су од свега тога живота XIX века тек изломљени одјеци, и они само у оној мери и оном облику у коме је та заостала оријенталска средина могла да их прими и на свој начин схвати и примени.

Пошто су прошле прве године неповерења, несналажења, оклевања и осећања привремености, касабџа поче да налази своје место у новом реду ствари. Народ је налазио рада, зараде и сигурности. А то је било довољно да живот, спољни живот, и овде крене »путем усавршавања и напретка«. Све остало је потискивано у ону мрачну позадину свести где живе и превиру основна осећања и неуништџва веровања појединих раса, вера и каста, и ту, привидно мртва и покопана, спремају за доцнија, далека времена неслућене промене и катастрофе, без којих народи, изгледа, не могу да буду, а ова земља поготову.

Нова власт је, после првих неспоразума и сукоба, остављала код света одређен утисак чврстоће и трајности. (Она је и сама била испуњена том илузијом, без које нема сталне ни јаке власти.) Она је била безлична, посредна и већ зато лакше подношљива од бивше турске власти. Све што је свирепо и грабежљиво у њој, било је прикривено достојанством, сјајем и освештаним формама. Свет се бојао власти, али онако као што се боји болести и смрти, а не као што стрепи од пакости, беде и насиља. Носиоци нове власти, како војни тако и цивилни, били су у већини туђи земљи и невешти народу, а сами по себи незнатни, али се на сваком кораку осећало да су ситни делови једног великог механизма и да иза сваког од њих стоје, у дугим редовима и безбројним степенима, моћнији људи и веће установе. То им је давало углед који је далеко превазилазио њихову личност и магичан утицај коме се лако подлегало. Својим звањем, које је овде изгледало велико, својом мирноћом, и својим европским навикама, они су народу, од кога су се толико разликовали, уливали поверење и респект а да нису изазивали зависти ни стварне критике, иако нису били ни пријатни ни вољени.

С друге стране, после извесног времена нису се ни ти странци могли потпуно отети утицају необичне оријенталне средине у којој су морали да живе. Њихова деца су доносила међу варошку децу стране изразе и туђа имена, и уводила испод моста нове игре и показивала нове играчке, али су исто тако брзо примала од домаће деце наше песме, узречице и заклетве и старинске игре анџаиза, клиса и шуде. Слично је било и са одраслима. И они су доносили нов ред, са необичним речима и навикама, али у исто време и сами су примали са сваким даном у говору или у начину живота понешто од староседелаца.

Истина је да је наш свет, нарочито хришћани и Јевреји, почео у одевању и опхођењу да личи све више на странце које је довела окупација, али и странци нису остајали непромењени и недирнути од средине у којој су морали да живе. Многи је од тих чиновника, жустар Мађар или надмен Пољак, са

зебњом прешао овај мост и са одвратношћу ступио у касабу у којој је у почетку одударао од свега као кап зејтина од воде у којој плива. А већ коју годину доцније он је седео сатима на капији, пушио на дебели ћилибарски цигарлук и као рођени касабалија гледао како се дим расплиће и губи под светлим небом, у непомичном ваздуху сумрака. Или је дочекивао вече са нашим газдама и беговима код акшамлука, на некој зеленој узвисини, са струком босоока пред собом, и при спором разговору без тежине и нарочитог смисла, испијао полагаано и мезетио ретко, као што умеју само људи из касаве. А било их је међу тим странцима, службеницима или занатлијама, који су се и поженили ту у касави, решени да је више не напуштају. Ни за кога од касабалија није нови живот значио остварење онога што су они у крви носили и одувек у души желели; напротив, сви су они, и муслимани и хришћани, улазили у њега са многоврским и апсолутним резервама, али те резерве су биле тајне и скривене, а живот видљив и моћан, са новим и наизглед великим могућностима. И већина се, после краћег или дужег колебања, препуштала новој струји, пословала, стицала и живела по новим схватањима и начинима, који су давали више маха и пружали више изгледа личности појединца човека.

Није нова егзистенција била ништа мање условљена и везана од старе, турске, само је била лакша и човечнија, а те везе и ти услови били су сада далеко и вешто постављени да их појединац није непосредно осећао. И зато је сваком изгледало као да је око њега одједанпут постало шире и зрачније, разноврсније и богатије. Нова држава, са својим добрим управним апаратом, успевала је да на безболан начин, без насртаја и потреса извуче из народа порезе и намете које му је турска власт отимала нерационалним, грубим методама или простом пљачком; и то да извуче исто онолико, и више, само још брже и сигурније.

Као што је у своје време за војском дошла жандармерија а за њом чиновници, тако су сада за чиновницима дошли трговци. Дошла је и сеча шуме и са њом страни предузимачи,

инжењери и радници, свакојака зарада за ситан свет, и за трговце, нове навике и промене у ношњи и говору међу народ. Подигнут је први хотел. (О њему ће још бити говора.) Ницале су канине и радње за које се дотле није знало. Поред шпанских Јевреја, сефарда, који ту живе већ стотинама година, јер су се доселили некако у исто време кад је грађен мост на Дрини, сад су придошли и галички Јевреји, ашкенази.

Као свежа крв, кроз земљу је стао да кружи новац у дотле невиђеним количинама, и што је главно, јавно, смело и отворено. На тој узбудљивој циркулацији злата, сребра и сталне хартије, свак је могао да огреје руке или бар да »напари очи«, јер је она и код најсиромашнијег човека изазивала илузију да је његова оскудица само пролазна и стога подношљивија.

И раније је било новца и богата света, али су то били само ретки људи, а и они су крили новац, као гуја ноге, а господство показивали и носили само као силу и одбрану, тешку и њима самима и свима око њих. А сада је богатство, или оно што се таквим сматрало и тако називало, било јавно и све се више испољавало у облику уживања и личних задовољстава; и зато је множина света могла да има нешто од његовог сјаја или његових отпадака.

Тако је било и у свему осталом. Сва задовољства која су се дотада крала и крила, сад су могла да се купе и јавно показују, што је повећавало и њихову привлачност и број оних који су их тражили. Оно што је раније било непостижно, далеко, скупо, брањено законима или свемоћним обзирима, сад је постајало, у много случајева, могућно и приступачно свакоме ко има или ко уме. Многе страсти, апетити и прохтеви који су се дотле крили по забаченим местима или остајали уопште незадовољени, сад су могли и смели да јавно траже пуно или бар делимично задовољење. У ствари, и у томе је било више стеге, реда и законских препрека; пороци су се кажњавали и задовољства плаћала, теже и скупље него некад, само су закони и начини били други и остављали свету, и у томе као у свему другом, илузију као да је живот одједном постао шири, раскошнији и слободнији.

Није било много више стварних задовољстава ни, поготову, више среће него некад, али је несумњиво било лакше доћи до задовољства и изгледало као да свуда има места за свачију срећу. Стара и урођена склоност Вишеграђана ка безбрижном животу и уживањима налазила је и подстрека и могућности остварења у новим навикама и новим облицима трговине и зараде придошлих странаца. Досељени пољски Јевреји, са многобројним породицама, заснивали су цео свој посао на томе. Шрајбер је држао оно што се звало »мешовита радња« или »шпечерај«, Гутенплан је отворио кантину за војску, Цалер је водио хотел, шперлингови су отворили фабрику соде и фотографски »атеље«, Цвехер јувелирску и сајцијску радњу.

После касарне, која је заменила Каменити хан, подигнут је од преосталог камена Конак и у њему смештени котарска управа и суд. После њих, највећа зграда у касаби био је Цалеров хотел. Хотел је био подигнут на обали, поред самог моста. Та десна обала реке била је подзидана старинским зидом који подржава обалу са обе стране моста и који је зидан кад и мост сам. Тако су се десно и лево од моста пружала два зараванка, као две терасе над водом. На тим лединама, које се у народу зову *мусале*, играла су се, из нараштаја у нараштај, варошка деца. Сада је леви зараванак преузела среска власт, оградила ледину, засадила на њој воћке и грмље, начинила од ње неку врсту среског расадника. А на десном зараванку подигнут је хотел. Досада је прва зграда на уласку у чаршију била Заријева механа. Она је била »на мјесту«, јер је уморан и жедан путник, улазећи преко моста у варош, морао да удари на њу. Сад је потпуно засењена од велике зграде новог хотела; ниска и стара механа изгледа сваким даном све нижа и потуљенија, као да у земљу пропада.

Званично, нови хотел је крштен именом моста поред кога је настао. Али народ назива све ствари по својој нарочитој логици и по оном стварном значењу које оне за њега имају. Над улазом Цалеровог хотела врло је брзо избледео натпис »Хотел зур Брџцке«, који је један војник, вештак по занату, написао крутим словима и посном бојом. Свет је прозвао

хотел »Лотикиним хотелом« и то му је име остало заувек. Јер, хотел је држао дебели и флегматични Јеврејин Цалер, који је имао болешљиву жену, Дебору, и две девојчице, Мину и Ирену, али стварни газда и душа предузећа била је Цалерова свастика Лотика, млада, савршено лепа жена, удовица, слободног језика и мушке одрешитости.

На горњем спрату хотела било је шест чистих и уредних соба за госте, а на доњем две сале, велика и мала. У велику салу долазио је скромнији свет, обични грађани, подофицири и занатлије. Мала сала је била одељена од велике вратима од непрозирног стакла на којима је на једном крилу писало *Extra* – а на другом *Zimmer*. Ту је било средиште друштвеног живота за чиновнике, официре и богатији домаћи свет. Код Лотике се и пило и картало и певало и играло и водили озбиљни разговори и свршавали послови, и добро јело и чисто спавало. Често се дешавало да исто друштво бегова, трговаца и чиновника омркне и осване и опет продужи да седи, док не попада од пића и сна и не обневиди од картања. (Сад се не карта више скровито и тајно у црном загушљивом собичку у Устамујића хану.) А Лотика је испраћала оне који су сувише пили или све изгубили, и дочекивала нове, трезне, и жељне пића и игре. Нико није знао и нико се није ни питао кад се та жена одмара, кад спава и једе и кад налази времена да се обуче и дотера. Јер, она је била увек ту (бар тако је изгледало), свакоме на расположењу, са свима љубазна, једнака и једнако смела и отресита. Стасита, пуна, загасито беле коже, црне косе и жарких очију, она је имала савршено сигуран начин опхођења са гостима, који су остављали обилно новац, али често били понесени пићем, насртљиви и дрски. Са свима њима она је разговарала слатко, смело, духовито, оштро, ласкаво, умирујуће. (Глас јој је храпав и неједнак, али на махове прелази у неко дубоко и мазно гукање. А говорила је погрешно, јер никад није научила добро српски, својим нарочитим сочним и сликовитим језиком у коме падежи нису никад на свом месту и род именице није никад сигуран, али који иначе по тону и смислу потпуно одговара народном начину изражавања.) Сва-

ки је од њих имао за свој новац и своју дангубу њено присуство и сталну игру својих жеља. То двоје је једино стално и сигурно. Све остало се и чинило као да јесте и било као да није. За две генерације касабалијских газдинских и беговских распикућа Лотика је била блештава, скупа и хладна фатаморгана која се играла игром њихових чула. У причи се помињу они ретки појединци који су тобоже нешто имали од ње, а и ти нису умели да кажу шта ни колико.

Није било једноставно ни лако носити се са богатим и пијаним касабалијама у којима су се често будили неслућени пустахијски нагони. Али, Лотика неуморна, вешта жена хладних чула, брзе памети и мушког срца, кротила је сваки бес, ућуткивала сваки прохтев избеумљених људи, необјашњивом игром свога савршеног тела, свога великог лукавства и своје не мање смелости, и успевала увек и код свакога да између њих и себе одржи потребан размак, који је само још више распаљивао њихове жеље и дизао њену вредност. Она се играла са разулареним људима у њиховим најгрубљим и најопаснијим тренуцима пијанства и беса, као тореро са биком, јер је брзо упознала тај свет и лако пронашла кључ за њихове наоко сложене прохтеве и све слабе стране ових свирепих и чулних сентименталаца. Она им је нудила све, обећавала много а давала мало или боље рећи ништа, јер њихове су жеље већ саме по себи такве природе да се не могу ничим зајазити и на крају морају са малим задовољити. Са својим гостима, у већини поступала је као са болесницима, људима који имају повремене наступе и помрачења. На крају, може се казати да је, поред свога заната, који наравно није ни леп ни много частан, била разумна жена милостивог срца и добре нарави, која је умела и да утеши и да помогне онога који је у пићу потрошио више него што треба или на картама изгубио више него што је смео. Она их је све залуђивала, јер су луди рођени, варала, јер су желели да буду преварени, и, на крају, узимала им само оно што су и иначе били решени да баце и изгубе. Истина, зарађивала је много, пазила на своју пару и тако већ првих година нагомилала читав иметак, али је исто тако умела да

великодушно и без речи »отпише дуг« или заборави губитак. Просјачке и болеснике је даривала, а са много обзира и пажње, неприметно и ненаметљиво помагала посмале богате породице, сирочад и удовице из бољих кућа, сву ону »стидну сиротињу« која не уме да замоли и снебива се да прими милостињу. И то је чинила са истом умешношћу са којом је водила хотел и држала на одстојању пијане, похотљиве и насртљиве госте, узимајући им све што може, не дајући им ништа и не одбијајући их никад трајно и потпуно.

Људи који су познавали свет и знали историју помишљали су често да је за ову жену штета што јој је судбина доделила тако узак и тако низак круг рада. Да није ово што јесте и на месту на коме је, ко зна шта би била и шта би дала ова мудра и човечна жена која не мисли на себе и која, грабежљива а несебична, лепа и заводљива а чедна и хладна, води један паланачки хотел и празни џепове касабалијским севдалијама. Можда би била једна од оних чувених жена о којима историја говори и које управљају судбином великих породица, дворова или држава, окрећући увек све ствари набоље.

У то време, око 1885. године, кад је Лотика била у пуној снази, било је богаташких синова који су дане и ноћи проводили у хотелу, у оној нарочитој соби са вратима од млечног непрозирног стакла. Ту би предвече, поред пећи, задремали, сањиви и мамурни још од прошле ноћи, заборављајући од сна и умора где су и зашто ту седе и кога чекају. Искоришћујући то затишје, Лотика се повлачила у једну малу собицу на првом спрату која је била намењена за млађе, али од које је она направила своју »канцеларију« и у коју није никог пуштала. Та уска соба била је претрпана свакојаким намештајем, фотографијама и предметима од злата, сребра и кристала. Ту је била, скривена иза завесе, зелена челична Лотикина каса и њен мали писаћи сто који се није видео од хартија, позивки, признаница, рачуна, немачких новина, исечака о стању курса на берзама и листа о вучењу лутрија.

У том уском, претрпаном и загушљивом собичку чији је једини прозорак, мањи од осталих у кући, гледао изблиза и

право на први, најужи лук моста, Лотика је проводила своје слободне часове и живела онај други скровити део свога живота који је припадао њој.

Ту је Лотика, у часовима украдене слободе, читала берзанске извештаје и проучавала проспекте, сређивала своје рачуне, одговарала на писма банака, доносила одлуке, давала налоге, распоређивала уложеним новцем и слала нове улоге. Ту је била онима доле и целом свету непозната Лотикиног рада, невидљиви и прави део њеног живота. Ту је она одбацивала насмејану маску, а њено лице је постајало тврдо и поглед оштар и таман. Из ове собе је она водила преписку са својом многобројном родбином Апфелмајера у Тарнову, поудатим сестрама, пожењеном браћом и разним родицама и рођацима, све пуком јеврејском сиротињом из источне Галиције, растуреном по Галицији, Аустрији и Мађарској. Управљала је судбином целог туцета јеврејских породица, улазила у њихове животе до у најситније појединости, одређивала удаје и женидбе, упућивала децу на школе или занате, слала болесне на лечење, опомињала и карала нерадине и расипне а хвалила чуварне и предузимљиве. Решавала је њихове породичне спорове, саветовала у случајевима неслоге и недоумице; упућивала све на разумнији, бољи и достојнији начин живота и у исто време омогућавала им и олакшавала такав живот. Јер, за сваким њеним писмом ишла је поштанска упутница са сумом новаца која ће омогућити да се њен савет послуша и њена препорука оствари, да се нека духовна или телесна потреба задовољи или недаћа отклони. (У том подизању целе породице и извођењу на пут сваког појединог члана, она је налазила своје једино право задовољство и накнаду за све терете и сва одрицања овог живота. Са сваким од женских или мушких чланова породице Апфелмајера који би се издигао бар за један степен на друштвеној лествици, дизала се и Лотика и у томе налазила и награду за свој тешки рад и снаге за даље напоре.)

А понекад се дешавало да је долазила одоздо из *Extra-Zimmera* тако преморена или згађена да није имала снаге ни

да пише, ни да чита писма и рачуне, него је просто одлазила до малог прозора да се надише свежег ваздуха са реке, другог ваздуха него што је онај доле. Поглед јој је тада падао на моћни и витки каменити лук, који је затварао цео видик, и на брзу воду под њим. Под сунцем, у сумрацима, на зимској месечини или благој светлости звезда, он је био увек исти. Његове две стране савијале су се једна ка другој, састајале у оштром врху, и подржавале се узајамно у савршеној и непоколебљивој равнотежи. Са годинама то је постао њен једини и присни видик, неми сведок коме се ова Јеврејка са два лица обраћала у тренуцима кад је тражила одмора и свежине и кад би у својим пословним и породичним бригама, које је увек решавала сама, дошла на мртву тачку и безизлазно место.

Али ти тренуци одмора нису никад трајали дуго, јер редовно се дешавало да је у том прекине вика одоздо из кафане. То или нови гости траже њено присуство, или разбуђен и отржењен пијанац виче, захтева да му се да ново пиће, да се пале лампе, да дође музика, и дозива Лотику. Она би тада остављала своје скровиште и, закључавши пажљиво нарочитим кључем врата, силазила доле да дочека госта или да својим осмејком и својим нарочитим речником умири пијанца, као пробуђено дете, и да га посади за сто за којим ће поново отпочети ноћна седељка, пиће, разговор, песма, и трошак.

Јер, тамо доле, у њеном одсуству, све је покварено. Гости су се позавађали. Један бег из Црнче, млад, блед, укочена погледа, просипа свако пиће које му донесу, налази ману свему и тражи кавге са укућанима или гостима. Са малим прекидима он већ данима пије у хотелу, уздише за Лотиком, али толико пије и тако уздише да је јасно да га на то гони неки дубљи, много већи и њему самом непознати јад него што је његова неуслишана љубав и безразложна љубомора према лепој Јеврејци из Тарнова.

Лотика му прилази без страха, лако и природно.

– Шта је, Ејуб? Ти, брига моја, шта вичеш?

– Ће си? Хоћу да знам ће си! – муца пијанац сниженим гласом и трепћући гледа у њу као у привиђење. – Овдје мени дају неке отрове да пијем. Трују ме, трују, а не знају да ја... ако ја...

– Сједи, сједи миран – стишава га жена, играјући својим белим рукама, које миришу, сасвим близу пред његовим лицем – сједи, за тебе ја нађем од 'тица млијеко, ако треба; ја тражим пиће за тебе.

И дозива келнера и наређује му нешто немачки.

– Немој да ми говориш што не разумијем, ни траманђаш: фирцен-фуфцен, јер ја... ти знаш мене.

– Знам, знам, Ејуб; не знам боље од тебе, а тебе...

– Хм! С ким си била, говори!

И разговор пијаног човека и трезне жене наставља се без краја и конца, без смисла и исхода поред флаше неког скупог вина и поред две чаше; једне, Лотикине, која је увек пуна, и друге. Ејубове, која се непрестано пуни и празни.

И док млади беговски нехљобовић плете и трабуња одебљалим језиком о љубави, о смрти, о дерту без лека, и сличним стварима, које Лотика зна напамет, јер сваки овдашњи пијанац говори то исто, и сличним речима, она устаје, прилази другим столовима за којима седе остали гости који се редовно предвече сакупљају у хотелу.

За једним столом су младе газде који тек почињу да излазе и пију, касабалијски снобови којима је досадна и сувише проста Заријева механа, а који се још снебивају у овом хотелу. За другим су чиновници, странци, са понеким официром, који је за тај дан напустио официрску касину и спустио се до цивилног хотела јер намерава да тражи од Лотике хитан зајам. За трећим су инжењери који граде шумску пругу за извоз дрвета.

Сасвим у ћошку седе и рачунају нешто газда Павле Ранковић, један од млађих али богатијих газда, и неки Аустријанац, предузимач на прузи. Газда Павле је у турском оделу и црвеном фесу, који не скида у кафани, ситних очију које изгледају као два светла, црна и коса прореза у крупном бле-

дом лицу, а које могу да се необично рашире и дођу велике, сјајне и ђаволски насмејане, у изузетним, ретким тренуцима радости и тријумфа. Предузимач је у сивом оделу спортског кроја, са високим жутим ципелама »на шнир«, које сежу чак до колена. Предузимач пише златном писаљком на сребрном ланцу, а газда Павле једним дебелим кратким плајвазом, који је још пре пет година заборавио у његовом дућану неки дрводеља, војни мајстор, кад је куповао клинце и багламе. Они закључују погодбу за исхрану радника на пружи. Потпуно утонули у посао, множе, деле и сабирају; нижу бројеве, једне видљиве, на хартији, којима треба да убеди и преваре један другога, а друге невидљиве, у глави, којима напрегнуто и брзо рачунају, сваки за себе, скривене изгледе и добитак.

За свакога од тих гостију Лотика налази прикладну реч, богат осмејак или само неми поглед, пун разумевања. Па се опет враћа младом бегу, који почиње поново да бива немиран и насртљив.

А у току ноћи, за време пијанке, са свима њеним бурним, севдалијским, плачевним или grubим фразама, које она добро познаје, наћи ће се опет час затишја у коме ће моћи да се врати у своју собу и, при млечној светлости порцуланске лампе, продужи свој одмор или своју преписку, док доле опет не настане каква сцена, и док је не одазову.

А сутра је други дан, други или исти беговски пијани и ћудљив расипник, а за Лотику иста брига коју ваља бринути насмејана лица и исти посао који изгледа увек као лака, раскалашна игра.

Изгледа неразумљиво и необјашњиво како се Лотика сналазила и одржавала у тој множини и разноврности послова који су јој испуњавали дан и ноћ и који су од ње тражили више лукавства него што га има једна жена и више снаге него што може да развије један мушкарац. Па ипак, она је стизала да посвршава све, не жалећи се никад, не објашњавајући ником ништа, не говорећи никад код једног посла о ономе који је пре тога свршила или о другом који је чека. И поред свега тога она у расподели свога времена налази свакодневно бар по један

сат за Алибега Пашића. Он је једини човек за кога се у касаби сматра да је успео да задобије Лотикину наклоност, стварно, и независно од сваког рачуна. Али то је уједно и најповученији и најћутљивији човек у касаби. Најстарији од четири брата Пашића, он се није женио (у касаби се мислило да је и то због Лотике), није улазио у послове ни учествовао у јавном животу касабе. Он се не опија и не скита са својим вршњацима. Увек је истог расположења, једнако милокрван и једнако уздржљив према свима, без разлике. Тих је и повучен, али не бежи ни од друштва ни од разговора, а ипак нико се не сећа неког његовог мишљења нити се игде понавља нешто што је он рекао. Довољан је сам себи и потпуно задовољан оним што је и што значи у очима других људи. Сам нема потребе да буде или да изгледа ма шта друго до оно што јесте, а нико од њега не очекује и не тражи ништа друго. То је један од оних људи што носе своје господство као неко тешко и племенито звање које им потпуно испуњава живот; урођено, велико и достојанствено господство које има своје оправдање само у себи и које се не може ни објаснити ни порицати, ни подражавати.

Са гостима из велике сале Лотика нема много посла. То је ствар келнерице Малчике и »цалкелнера« Густава. Малчика је целој вароши позната отресита Мађарица, која изгледа као жена неког укротитеља звераци, а Густав је риђ, омален чешки Немац, пргаве нарави, закрвављених очију, раскречених ногу и дустабан. Они познају све госте и све варошане уопште, знају какав је који платиша и какве је нарави у пијанству, знају кога треба хладно примити, кога срдечно дочекати, а кога не треба уопште пуштати, »јер није за хотела«. Они воде бригу о томе да се пије много и плаћа уредно, али да се све свршава глатко и лепо, јер је Лотикино начело: »Nur kein Skandal!« Ако се понекад, изузетно деси да неко подивља неочекивано у пићу или, пошто се већ опио у другим, нижим кафанама, уђе силом у хотел, тада се појављује момак Милан, висок, плећат и кошчат Личанин дивовске снаге, човек који мало говори а ради све послове. Он је увек прописно одевен као хотелски момак (јер на све то Лотика пази). Увек је без капута, у смеђем

прслуку и белој кошуљи, опасан дугачком кецељом од зелене чоје, зими и лети засуканих рукава до лаката, да му се виде огромне подлактице, рутаве и црне као две велике четке. Уфитиљени брчићи и црна коса, крута од војничке миришљаве помаде. Милан је онај који сваки скандал гуши у самом заметку.

Постоји једна одавно утврђена и освештана тактика за ту непријатну и нежељену операцију. Густав заговара рабијатног и пијаног госта док му Милан не приђе одостраг, онда се цалкелнер одједном уклони у страну, а Личанин подухвати пијанца с леђа, једном руком за појас а другом за јаку, и то тако вешто и тако брзо да нико никад није могао видети у чему је »Миланов гриф«. Тада и најснажнији касабалијски бекрија лети као лутка од крпа и сламе ка вратима, која је Малчика већ отворила у правом тренутку, па кроз врата право на улицу. Густав баца у исти мах за њим његову капу, штап или што му остане од ствари, а Милан се пропиње и целом тежином тела спушта бучно металну ролетну на вратима. Све се то сврши у трен ока, споразумно и глатко, и док се гости тргну већ је нежељени посетилац на улици и може, ако је баш сасвим избезумљен, само још да удари који пут ножем или каменом у ролетну, као што показују трагови на њој, али то већ није скандал у хотелу него на улици, а то је ствар полиције која је и иначе увек поред хотела. Никад се Милану не деси, као другун кафецијама, да му гост кога избацује вуче за собом и руши столове и столице или да заглави ногама и рукама врата, па после не може ни пар волова да га извуче. Никад Милан не уноси у тај посао неку претерану ревност и злу ћуд, борбену страст или личну сујету; зато и свршава ствар тако савршено добро и брзо. Минут после избацивања, он је већ на свом послу у кухињи или келнерају, као да ништа није било. А Густав само прође, као случајно, кроз *Extra Zimmer* и погледавши Лотику, која седи за неким столом са бољим гостима, склопи кратко оба ока одједном, што значи да је нешто било, али да је ствар уређена. Тада и Лотика, не прекидајући свој разговор

брзо и неприметно са оба ока одједном: то значи: У реду, хвала, и пазите до краја!

Остаје само још питање онога што је попио или полупао избачени гост; ту суму Лотика отпише Густаву код обрачуна дневног пазара, који се врши касно у ноћи иза једног црвеног паравана.

XV

Има више начина на које онај немирни и онако вешто избачен гост, ако не буде одведен одмах испред хотела у затвор, може да се прибере и окрепи од непријатности које су му се десиле. Може да оте тура на капију и да се ту освежи хладовином коју доноси ветар са воде и са околних брда. А може да пређе и у Заријеву механу, која је само мало подаље, на општинском пијацу, и да ту слободно и несметано шкрипи зубима, прети, и псује невидљиву руку која га је онако мучки и неодољиво избацила из хотела.

Ту, после првог сумрака, кад се разилазе домаћини и људи од рада који долазе само да попију своју »гиду« и да поразговарају са себи равнима, нема и не може да буде скандала, јер свак пије колико хоће и колико има да плати, и свак ради и говори што му срце жели. Јер ту се не тражи од гостију да троше и да се опијају, а да се понашају као трезни. На крају, ако неко пређе баш сваку меру, ту је тешки, ћутљиви Зарије који својим мргодним и зловољним лицем разоружава и обесхрабрује и најбешње пијанице и свађалице. Он их умирује својим покретом тешке руке и дубоким гласом:

– Ајде, баци то! Прођи се ћорава посла!

Па и у тој древној механи где нема засебних одељења ни келнера, јер послужује увек понеко момче из Санцака, у сеоском оделу, сад се чудно мешају нове навике са старима.

Повучени у најдаље углове, ћуте познати и окорели ракијашаши. Они воле сенку и тишину, где седе над ракијом као над светињом, а мрзе вреву и немир. Сагорелог стомака, запаљене јетре, поремећених живаца, наобријани и запуштени, равнодушни према свему на свету, тешки сами себи, седе тако и пију, и пијући чекају да им у свести најпоследне плане она чаробна светлост којом пиће обасјава оне који му се потпуно предају, рад које се слатко страда, пропада и умире, а која се, нажалост, годинама јавља све ређе и светли све слабије.

Разговорнији су и гласнији почетници, понајвише газдински синови, младићи у опасним годинама који чине прве кораке на рђавом путу, одужујући тако арач који сви они пла-

ћају пороцима пића и нерада, ко за краће ко за дуже време. Али већина од њих не остаје дуго на том путу, него се враћа с њега, оснива породицу и предаје се стицању и раду, грађанском животу угушених порока и осредњих страсти. А само незнатна мањина проклетих и предодређених продужује тим путем заувек, и изабравши уместо живота алкохол, најкраћу и најварљивију илузију у овом кратком и варљивом животу, за њега живе и на њему сагарају, све док и они не постану мрки, тупи и подбули као они што седе у сенци по угловима.

Откако су настала ова нова времена живота без стеге и обзира, живље трговине и боље зараде, поред Сумбе Циганина, који својом зурлом прати све касабалијске теревенке већ тридесетак година, сада долази у механу често и Франц Фурлан са својим хармоникама. Он је мршав и риђ човек, са златном минђушом у десном уху, дрводеља по занату, али сувише велики љубитељ музике и вина. Њега воле да слушају војници и страни радници.

Често се деси да наиђе гуслар, обично Црногорац неки, испоснички мршав, сиротињски одевен, а правог држања и светла погледа, изгладнео а стидљив, горд а упућен на милостињу. Он седи неко време у ћошку, упадљиво повучен, не поручује ништа, гледа преда се и прави се невешт и равнодушан, па ипак се види да има других и другачијих мисли и намера него што му изглед казује. У њему се невидљиво рву многа супротна и непомирљива осећања, а нарочито величина онога што носи у души са бедом и слабошћу онога што може да изрази и покаже пред другима. Због тога је увек помало збуњен и несигуран пред светом. Он поносно и стрпљиво чека да неко затражи песму, па и онда са снебивањем вади гусле из торбе, хуче у њих, гледа да му није одвукло гудало, удешава струну, и при свему томе очигледно жели да што мање привуче пажњу на те своје техничке припреме. Кад први пут пређе гудалом преко струне, то је још дрхтав звук, пун неравни као излокан друм. Али како који пут превуче тако и сам, затворених уста, кроз нос, почиње тихо да прати звук гусала, да га својим гласом допуњује и поравнава. И кад се тако оба гласа

потпуно слију у жалан, једномеран звук, који тка загаситу основу за песму, онда се овај сиромаш, као чаролијом, мења; нестаје мучног снебивања; све се унутрашње противности мире и гасе, све се спољне тешкоће заборављају. Гуслар нагло подигне главу, као човек који избацује маску скромности, немајући више потребе да крије ко је и шта је, и отпочне неочекивано јаким гласом, управо покликне уводне стихове:

*Процвиљео сиџан босиоче:
Тиха росо, шџо не њадаш на ме?*

Гости, који су се дотле такође правили невешти и разговарали, одједном сви умукну. При тим првим стиховима њих све редом, и Турке и хришћане, прође један исти дрхтај неодређене жудње и жеђи за истом росом, која живи у песми као и у свим њима, без разлике. Али кад одмах затим гуслар продужи тише:

То не био сиџан босиоче...

и дижући вео са свога поређења почне да набраја турске или српске стварне жеље и судбине које се крију иза фигура о роси и босиоку, код слушалаца се одмах деле осећања и разлике супротним путевима, већ према томе шта је ко и шта у себи носи, жели и верује. Па ипак, по неком неписаном правилу, сви они мирно слушају песму до краја и, стрпљиви и уздржљиви, не одају ничим своје расположење; само гледају у чашицу пред собом, где на сјајној површини ракије назире жељене победе, гледају бојеве и јунаке и славу и сјај којих у свету нигде нема.

Најживље је у механи кад се деси да се запију варошки млађи газде и газдински синови. Тада имају посла и Сумбо и Франц Фурлан и Ђоркан и Шаха Циганка.

Шаха је зрикава Циганка, дрска мушкобања, која пије са сваким ко може да плаћа, али се никад не опија. Без ње и њених смелих шала не може се замислити ниједна теревенка.

Људи који се са њима веселе смењују се, али Ђоркан, Сумбо и Шаха су увек исти. Они живе од свирке, шале и ракије. Њихов је рад у туђој дангуби и зарада у туђем расипању, а њихов прави живот у ноћи, управо у оним необичним часовима кад здрави и срећни људи спавају, кад ракија и дотле спутавани нагони стварају бурна и сјајна расположења и неочекиване заносе, који су увек исти а увек изгледају нови и ненадмашни. Они су ћутљиви и плаћени сведоци пред којима свако срне да се покаже онакав какав је, то јест »крвав испод коже«, а да не мора после ни да се каје ни да се стиди; са њима и пред њима је допуштено све оно што би пред светом било зазорно а у рођеној кући грешно и немогућно. Под њиховим именом и на њихов рачун могу сви ови имућни, угледни очеви и синови добрих породица да буду за тренутак онакви какви ни пред ким не би смели да се покажу, а какви у себи јесу, бар на махове и бар једним делом свога бића. Њих могу свирепи да извргавају подсмеху или туку, бојажљиви да псују, дарезљиви да даривају; сујетни купују њихова ласкања, суморни и ћудљиви њихове шале и настраности, развратници њихове смелости или услуге. Они су вечита и непризнавана потреба касабалијског света чији је духовни живот стегнут и извитоперен. Они су нешто као уметници у једној средини у којој је уметност непозната. Таквих људи и жена, певача, шалција, особењака и лакрдијаша има увек у касабима. Кад једно од њих дотраје и умре, замени га други, јер поред познатих и чувених развијају се и дорастају нови, који ће прикраћивати време и увесељавати живот новим нараштајима. Али много ће времена проћи док се јави овакав као што је Салко Ђоркан.

Кад је после аустријске окупације дошао у касабу први циркус, Ђоркан се загледао у девојку која је играла на жици, и због ње починио толико глупости и испада да је био затворен и батинан, а обесне газде, које су га залућивале и нагониле на то, платиле високе глобе.

Отада је прошло неколико година, све се навикао на многе ствари и долазак страних свирача, пеливана и мађионичара не изазива више онакве опште и заразне узбуне као што

је било са првим циркусом, али Ђорканова љубав према играчици помиње се још.

Одавно се он овако троши служећи дању свима и за сваки посао а ноћу газдама и беговима за разбибригу и цумбус при пићу. И то из нараштаја у нараштај. Кад се једни истутње и повуку, пожене и смире, пристижу други млађи који ваља да своје проведу. Сад је већ изнурен и прерано остарео; много је више у механи него на послу, и живи не толико од зараде колико од милостиње и газдинског пића и мезета.

За кишних, јесењих ноћи тону у досади људи сакупљени у овој Заријевој механи. За једним столом седи неколико газда. Мисао је спора и све навраћа на тужне и непријатне ствари; реч тешка, звучи празно и раздражљиво; лица хладна, одсутна и неповерљива. Ни ракија не може да оживи и подигне расположење. На клупи, у углу механе, дрема Ђоркан, притискује га сан и влажна топлота и прва ракија; данас је окисао до коже, носећи неке ствари чак на Околишта.

Тада неко од оних суморних гостију за газдинским столом помену као случајно играчицу из циркуса и Ђорканову некадашњу несрећну љубав. Погледаше сви у ћошак, али Ђоркан је непомичан и прави се и даље да дрема. Нека говоре што год хоће; он је тврдо решио, и то управо јутрос, у једном тешком мамурлуку, да на њихова боцкања и подругивања не одговара и да не допусти да се са њим тера онако бездушна шала као што су синоћ радиле газде у овој истој механи.

– Ја мислим да се они и сада дописују – каже један.

– Види ти, курвића, ђе он писмено љубав води с једном, а друга му овдје сједи уз кољено! – додаује други.

Ђоркан се усиљава да остане непомичан, али га тај разговор о њему дира и узбуђује, као да му сунце голица лице, једно око хоће силом да се отвори, а сви мишићи се развлаче у срећан осмејак. Не може да издржи непомичност и ћутање. Најпре одмахује као нехатно и равнодушно руком, па онда се ипак јави:

– Прошло, прошло је то.

– А, прошло, је ли? Е, људи, чудна хаина овога Ђоркана. Једна вене тамо у туђем свијету због њега а друга излуђе за њим овђе. Прошло оно, па ће проћи ово, па ће доћи треће. Ће ће ти душа, јадан не био, кад тако заносиш памет једној за другом?

Ђоркан је већ на ногама и прилази њиховом столу. Заборавио је и сан и умор и своју јутрошњу одлуку да се не да завести на разговор. Са руком на срцу, уверава газде да он није крив, да није баш такав љубавник и заводник каквим они хоће да га прикажу. Одело је на њему још мокро, а лице и покисло и прљаво, јер његов јевтин црвени фес пушта боју, али преливено осмејком тронутог блаженства. Он седа поред газдинског стола:

– Рум за Ђоркана – виче Санто Папо, пун и живолозан Јеврејин, син Менте а унук Морде Папе угледних гвожђарских трговаца.

Јер, у последње време Ђоркан пије, кад год може, рум уместо ракије. То ново пиће као да је створено за овакве као што је он; јаче је, брже по дејству, и пријатно другачије од ракије. Оно долази у малим флашама од два деци, на етикети је слика младе мулаткиње сочних усана и жарких очију, са широким сламним шеширом на глави, са великим златним минђушама у ушима, а испод ње црвен натпис *Jamaica*. (Та егзотика за Бошњаке у последњем стадију алкохолизма, непосредно пре делиријума, фабрикује се у Славонском Броду код фирме Eisler, Sirowatka & Comp.) Кад угледа слику мулаткиње, Ђоркан већ осећа ватру и мирис новог пића, и одмах помисли да за ово благо земаљско не би никад знао да је умро само пре годину дана. »А колико је такве љепоте у свијету!« Разнежи се при тој помисли и зато увек застане неколико тренутака, замишљен, кад отвори флашу рума. А после задовољства које има од те мисли долази сласт од пића самог.

И сад он држи уску флашу пред лицем, као да јој нечујно тепа. А онај који је отпочео и успео да га наведе на разговор пита га строго:

– Шта мислиш ти, болан, са оном дјевојком; да је узимаш или да се играш са њом као и са осталима?

Реч је о некој Паши, из Душча. То је најлепша девојка у касаби, сирота без оца, везиља као што јој је и мајка.

На многобројним теферичима и пијанкама прошлога лета момци су много говорили и певали о Паши и њеној неприступачној лепоти. Постепено и неприметно уз њих се одушевљавао и Ђоркан, ни сам не зна како ни зашто. Тако су почели да збијају шалу са њим. Једног петка повели су га на ашиковање у махалу, где се иза капија и мушебака могао чути пригушен кикот и шапат невидљивих девојака. Из једне авлије у којој је била и Паша са другарицама бачен је струк калопера пред Ђоркана. Он је застао збуњен, да не би згазио цвет, не усуђујући се да га подигне. Момци који су га водили почели су да га тапшу по плећима и да му честитају што је међу њима толикима Паша изабрала управо њега и указала му тобоже пажњу коју још нико од ње није доживео.

Те ноћи се пило на Мезалину, поред реке, под орасима, све до зоре. Ђоркан је седео поред ватре, устурен и свечан, час занесен и распеван, час брижан и замишљен. За ту ноћ нису му дали да послужије ни да ради око кафе или јела.

– Знаш ли ти, болан, шта казује струк калопера, бачен из дјевојачке руке? – говорио му је један од њих. – Каже да ти Паша поручује: »Ја венем за тобом ко овај откинути лист, а ти нит' ме просиш за себе нит' ме пушташ за другога.« То казује.

И сви му говоре о Паши, белој, чедној, јединици, која се превија као дозрела лоза преко авлијског зида и чека руку која ће је узабрати, а тај кога чека то је главом он, Ђоркан.

Газде се тобоже љуте и гласно вајкају: откуд на њега да баци око? Други га бране. А Ђоркан пије. Час поверује у то чудо, час га одбија као немогућност. У разговору, брани се од газдинских шала, доказује да то није за њега, да је сиромаш, остарео и неугледан, али у тренуцима ћутања и сам машта о Паши, о њеној лепоти и срећи коју она даје, без обзира да ли је за њега могућа или није. А у тој великој летној ноћи, коју ракија и песма и распламсала ватра на трави чине бескрајном,

све је могућно; ништа није стварно, али ништа није невероватно ни потпуно искључено. Маскаре се и спрдају с њим газде, зна он то; не могу господа да живе без смеха, морају неког да задиркују и с неким џумбус да терају, то је Одувек било тако и то је и сада. Али ако је све то и шала, није шала његов сан о дивној жени и недостижној љубави о којој је увек маштао и машта и данас, нису шала ове песме у којима је љубав исто тако стварна и нестварна, и жена исто тако блиска и недостижна као у његовој машти. За газде је све па и то шала, али за њега је истина и светиња коју носи одувек у себи и која постоји стварно и несумњиво, и то независно од газдинске забаве, од пића и песме, независно од свега, па и од Паше саме.

Све он то добро зна и све опет лако заборавља. Јер у њему се душа топи и памет разлива као вода.

Тако је Ђоркан, три године после своје велике љубави и бруке са Швабицом која игра на жици, пао у нову и моћну мађију љубави и тако су докони и богати људи пронашли нову игру, довољно и свирепу и узбудљиву да их засмејава месецима и годинама.

То је било у половини лета. Прошла је јесен и наступила зима а игра са Ђоркановом љубави према лепој Паши испуњава вечери и скраћује дане људима из чаршије. Ђоркана не зову другачије до ђувегијом и ашиком. Дању, док мамуран и неиспаван свршава ситне и крупне послове по дућанима, послује и разноси ствари, Ђоркан се и чуди и љути што га тако зову и само стреса раменима, али чим падне ноћ, запале се лампе у Заријевој механи, неко викне: »Рум за Ђоркана!«, неко запева тихо и као случајно:

*Акшам ѿелди, сунце зајде:
На швом лицу више не сја.*

Све се тада одједном измени. Нема више терета, ни отресања раменима, нема ни касабе ни механе ни Ђоркана самог оваквог какав је, прозебао, необријан, умотан у крпе и остатке туђег одела. Постоји само неки високи доклат, светао

од сунца које залази, са лозом и девојком која гледа и чека на кога ће да баци струк калопера. Постоји, истина, и грохотан смех око њега и свакојакe примедбе и груба шегачења, али све је то далеко, као у магли, а онај који пева сасвим је близу њега, ту поред уха:

*Да ми се је о'ријаши
На сунашцу крај шебе!*

И он се греје на том сунцу, које је зашло, како се никад није огрејао на оном стварном што над касабом свакодневно излази и залази.

– Рум за Ђоркана!

Тако су пролазиле зимске ноћи. Поткрај те зиме деси се Пашина удаја. Сирота везиља из Душча, са својом лепотом и својих непуних деветнаест година, удавала се за Хаџи-Омера из Града, богатог и угледног човека од педесет и пет година, и то као иноча.

Хаџи Омер је већ преко тридесет година ожењен. Жена му је из велике породице, чувена са своје умешности и памети. Њихово имање за Градом, то је читав један заселак, напредан и пун свега, њихови тврди дућани у вароши, сигуран и велик приход. И све то није толико заслуга мирног и непокретног Хаџи-Омера, који само пројаше по два пута дневно из Града у варош и натраг, колико окретне и умне, увек насмејане Хаџи-Омеровице. За све турске жене у касаби и околини њено је мишљење главна мера и последња реч у многим питањима.

То је по свему, најугледнија и најбоља породица, али ово двоје већ остарелих људи немају деце. Дуго их је држала нада. Хаџи Омер је и на Ђабу ишао, жена му је делила сиротињи и текијама, године су пролазиле, све им је расло и напредовало, али у ономе што је главно није било благослова. Мудро и лепо су сносили своју злу срећу и Хаџи Омер и његова паметна ханума, али наде на пород више није могло бити. Жена је била у четрдесет и петој години.

У питању је било велико наследство које треба да остане иза Хаџи-Омера. Тим питањем су се бавили не само његови и женини многобројни рођаци него помало и цела варош. Једни су желели да тај брак остане до краја без деце, а други су опет сматрали да је штета да такав човек умре без наследника и да му имање разделе и развуку неки рођаци, и зато су га наговарали да узме другу, млађу жену, док је још време и док има изгледа на потомство. У том питању су се варошки Турци делили на два табора. Питање је решила сама Хаџи-Омерова жена, нероткиња. Отворено, одлучно и искрено, као што је све радила, она је рекла своме неодлучном мужу:

– Све нам је дао драги Бог, хвала му и слава, и слогу и здравље и богатство, али нам није дао оно што има сваки сиромас: да видимо свој евлад и да знамо на коме све ово иза нас остаје. Таква је моја зла судбина. Али ако ја, по божјој вољи, морам да је сносим, не мораш ти. Видим да је чаршија устала да те жени и да брине нашу бригу. Ех, кад ће те они женити, онда волим да те оженим ја, јер нико ти није бољи пријатељ од мене.

И жена му изнесе свој план: како нема никаква изгледа више да би њих двоје могли имати деце, потребно је да он, поред ње, доведе другу жену, млађу, са којом ће још моћи имати порода. Закон му даје право на то. А она ће, наравно, и даље остати у кући, као »стара хаџиница«, и пазити да се све сврши у реду.

Хаџи Омер се опирао и тврдио дуго да он бољег друга од ње не тражи, да њему друга и млађа жена не треба, али је Хаџи-Омеровица не само остала при својој замисли него му је и саопштила коју му је жену изабрала. Кад већ мора да се жени да би имао дете, најбоље је да узме здраву, младу и лепу сироту девојку, која ће му дати здрав пород и док је жива захваљивати својој срећној судбини. Њен избор је пао на лепу Пашу, кћер оне везиље из Душча.

И тако се и свршило. По вољи своје старије жене и са њеном помоћи, Хаџи Омер се оженио лепом Пашом. А једнаест месеци доцније Паша је родила здраво мушко дете.

Тиме је питање Хаџи-Омеровог наследника било решено, уништене многе рођачке наде и чаршији зачепљена уста. Паша је била срећна, а »стара хаџиница« задовољна, и живеле су у Хаџи-Омеровој кући сложено као мајка и кћи.

Тај срећан свршетак питања Хаџи-Омеровог наследника био је почетак Ђорканових великих страдања. Те зиме је главна забава доконих људи у Заријевој механи била Ђорканова туга због Пашине удаје. Несрећни љубавник је пио као никад дотад; газде су га чашћавале и за свој новац сваки је могао да се смеје до суза. Обешењаци су му достављали измишљене поруке од Паше, уверавали га да она плаче дан и ноћ, да вене за њим, не казујући ником прави узрок свога јада. А Ђоркан је лудовао, певао, плакао, одговарао озбиљно и опширно на сва питања, вајкао се на своју судбину, која га је створила овако неугледним и сирوماхом.

– Добро, Ђоркане, за колико си ти година млађи од Хаџи-Омера? – започињао је неки од газда разговор.

– Шта ја знам? И шта ми вриједи што сам млађи? – одговара горко Ђоркан.

– Ех, да је по срцу и по младости, не би Хаџи Омер имао што има и не би овај наш Ђоркан сједио ђе сједи – упада неко са стране.

А Ђоркану не треба много па да га трону и разнеже. Точе му рум за румом и уверавају га да он не само да је млађи и лепши и »по срцу« далеко ближи Паши, него да он није, на крају крајева, ни такав сирوماх као што се мисли и као што то изгледа. Ти докони људи смислили су у дугим ноћима, поред ракије, читаву причу: како је његов отац, непознати турски официр, кога никад није видео, оставио негде у Анадолу велика имања своје незаконитом сину у Вишеграду, као једином наследнику, али како су неки тамошњи рођаци омели извршење тога тестамена; како би сада само требало да се Ђоркан појави тамо негде у далекој и богатој вароши Бруси и да разбије сплетке и преваре тих лажних наследника и узме оно што му припада. Тада би он могао за своје мекиње да купи и Хаџи-Омера и све његово тобожње богатство.

Ђоркан их слуша, пије и само уздише. Боли га све то, али и мило му је да се овако осећа и држи као човек кога су преварили и покрали и овде у касаби и тамо негде у далекој, лепшој земљи одакле је његов непознати отац. А ови око њега спремају тобоже његово путовање у Брусу. Шале су дуге, бездушне и до ситница израђене. Једне ноћи доносе готов тобожњи пасош за његово путовање, изводе Ђоркана наспред механе и ту га окрећу, загледају, и уносе у пасош његов лични опис, уз грубе шале и грохотан смех. Други пут срачунавају колико би му новаца требало за пут до Брусе, како ће путовати и где коначити. И у томе им опет прође добар део дуге ноћи.

Док је трезвен, Ђоркан се брани; и верује и не верује у све што му говоре; више не верује него што верује. Управо, док је трезан он не верује ништа, али чим је пијан, понаша се као да верује. Јер кад га понесе алкохол, онда се више не пита шта је истина а шта шала и лаж. Истина је да он већ после друге флашице рума осети мирисни ветар отуд од далеке, недостиживе Брусе, и види, *лејо види*, њене зелене баште и беле грађевине. Стварност је да је он преварен, несрећан од рођења у свему, у породици, у имању, у љубави; да му је учињено криво, толико криво да су и бог и људи његови дужници. Извесно је да он није ово што изгледа и каквим га људи сматрају. И са сваком чашом све га више мучи потреба да то каже овима око себе, иако и сам осећа како је тешко доказивати једну истину која је у њему јасна и очигледна, али против које говори све што је на њему и око њега. Па ипак, већ после прве чашице рума, он то објашњава сваком, по сву ноћ, искиданим речима, гротескним покретима, кроз пијане сузе. И што он више и живље објашњава, ови око њега све се више смеју и шегаче. Смеју се толико и тако слатко да им се надимају слабине и пуцају вилице од тог смеха који је заразан, неутољив, и слађи од сваког јела и пића. Смејући се заборављају чамотињу зимске ноћи, и поред Ђоркана, и сами пију без мере.

– Убиј се! – каже му Мехага Сарач, који својим хладним и привидно озбиљним начином уме најбоље да изазове и раздражи Ђоркана. – Кад ти ниси био кадар да отмеш Пашу од

оног ђутурума Хаџи-Омера, онда не треба да живиш. Убиј се, Ђоркане, то ти је мој савет.

– Ех, »убиј се, убиј се« – вајка се Ђоркан. – Мислиш ти да ја нисам на то помишљао? Сто пута сам полазио да са капије скочим у Дрину и сто пута ме нешто враћало.

– Шта те враћало? Страх те враћао. Пун тур, Ђоркане!

– Е, није! Није страх, тако ми бога, није страх.

У општој граји и смеху, Ђоркан скаче, бије се у груди, кида комадић од хлеба који је пред њим и уноси га непомичном и хладном Мехаги у лице.

– Видиш ли ово? Е, овога ми хљеба и нимета, није страх, него ...

Ту неко одједном запјева, танко и изненада:

На њвом лицу више не сја.

И сви прихватају песму и заглушују Мехагу, који виче према Ђоркану:

– У-биј-се!

И тако певајући падају и сами у занос у који су хтели да натерају овога сиромаша, док се на крају све не претвори у потпуно луду теревенку.

Једне фебруарске ноћи су тако осванули, махнитајући заједно са својом жртвом, Ђорканом, и сами жртве свога лудовања. Било се већ разданило кад су сви заједно изишли из механе и онако врући, вилени и забреклих дамара од пића, отишли на мост, који је био готово пуст и сав покривен пољедицом.

Са великом грајом и грохотним смехом, не базирујући се на ретке ране пролазнике, кладили су се: ко сме да пређе мост, али по уској каменој огради, блештавој од танког леда.

– Смије Ђоркан – виче неко од пијанаца.

– Не смије! Какав Ђоркан!

– Ко не смије? Ја? Смијем ја, болан, што жив човјек не смије – викао је Ђоркан бијући се громко у прса.

- Не смијеш! Чик стисни!
- Смијем, валахи!
- Смије Ђоркан! Смије!
- Не смије! Лаже!

Тако су се надвикивали и разметали пијани људи, иако су се и на овако широком мосту једва на ногама држали, јер су сви тетурали, посртали и хватали се један за другог.

Нису ни приметили кад се Ђоркан успео на камену ограду. Наједном су видех да лебди изнад њих, и онако пијан и распасан, настоји да се одржи и да корача по плочама на зиду.

Камена ограда је широка свега три педља. Ђоркан се поводи час лево час десно. Лево је мост и на мосту, ту испод његових ногу, гомила пијаних људи која га у стопу прати и довикује му неке речи које он једва разуме, и то као неразумљив шум. А десно празнина, и у тој празнини, доле негде дубоко, шуми невидљива река; са ње се пуши густа пара и као бео дим диже у студено јутро.

Ретки пролазници су застајали, и уплашени, раширених очију, гледали пијаног човека, који уместо по мосту иде по његовој уској и клизавој огради, наднесен над дубином, машући очајно рукама да би одржао равнотежу. И од пијаног друштва неки, мало трезнији и присебнији, застадоше као пробуђени, и бледи од страха посматрају опасну игру. Други су, не схватајући опасности, ишли поред ограде и својим поцицима и даље пратили пијаног човека који, нишући се и поводећи поиграва над дубином.

Својим опасним положајем Ђоркан се одједном издвоји и сад је као неко џиновско чудовиште високо изнад њих. Први кораци су опрезни и троми. Његове тешке кундуре сваки час се оклизну по плочама, превученим поледицом. Чини му се да ноге беже испод њега, да га дубина под њим неодољиво привлачи, да се мора отиснути и пасти, да већ пада. Али тај необични положај и близина велике опасности давали су му нову снагу и дотле непознате моћи. Борећи се да одржи равнотежу, све је живље поскакивао и све се више ломио у пасу и у коле-

нима. Уместо да корача, он је, ни сам не зна како, почео да игра, ситно, безбрижно, као да је на широкој зеленој пољани а не на уском ћенару и поледици. И одједном је постао лак и вешт, као што човек бива понекад у сновима. Његово здепасто и изнурено тело сада је без тежине. Пијани Ћоркан је поигравао и лебдео над провалијом као крилат. Осећао је како из његовог тела, заједно са музиком по којој игра, тече весела снага која даје сигурност и равнотежу. Игра га је носила куд га ход не би никад пронео. И не помишљајући више на опасност и могућност пада, цупкао је с ноге на ногу и певао, раширених руку као да се сам прати уз шаркију.

– Тиридам, тиридам тиридиридиридиридидам, тиридам ... хај, хај, хај, хај!

Пева Ћоркан и сам себи даје такт по коме сигурно и поигравајући прелази свој опасни пут. Ноге савија у коленима, а главу нагиње час лево час десно.

– Тиридам, тиридам... хајхај!

У том изузетном и опасном положају, узвишен изнад свих, он није више онај веселник Ћоркан из чаршије и механе; није ни то под њим клизава и уска камена ограда познатог моста на коме је хиљаду пута жвакао свој сомун и, мислећи о слаткој смрти у таласима, заспао у хладовини на капији. Не, то је то далеко и неостварљиво путовање о коме му сваке вечери у механи говоре, са грубим задиркивањем и подсмехом, и на које се сад, ево, најпосле кренуо. То је она светла жељена стаза великих подвига, а тамо на далеком њеном крају, тамо је царски град Бруса са истинским богатством и законитим наслеђем, а тамо је негде и сунце које је зашло, и лепа Паша са мушким дететом, његова жена са његовим сином.

Тако је, играјући у заносу, обишао и онај истурени део ограде који окружује софу, а затим и другу половину моста. Кад је стигао до краја, скочио је на друм и гледао збуњено око себе, зачуђен да се све свршило опет на тврдом и добро познатом вишеградском путу. Друштво које га је дотле пратило са повицима храбрења и шалама, дочекало га је одмах. Притрчали су и они који су, уплашени, били застали. Стали су да га

грле, тапшу по раменима и по избледелом фесу. Викали су сви у један глас.

– Аферим, Ђоркане, пиле од сокола!

– Аферим, газијо!

– Рум за Ђоркана! – дерао се Санто Папо промуклим гласом, са шпанским изговором, мислећи да је у механи и ширећи руке као да га разапињу.

У тој општој гужви и вреви неко је већ предложио да се не растају и не одлазе кућама, него да наставе даље да пију, у славу Ђоркановог подвига.

Деца која су тада била у осмој или деветој години и тога јутра хитала преко замрзлог моста ка својој удаљеној школи, застајала су и гледала необичан приказ. Од чуђења су им била отворена мала уста из којих се вила бела пара. Онако ситни, умотани, са таблицама и књигама под пазухом, они нису могли да схвате ову игру одраслих људи, али им је за цео живот, заједно са линијом њиховог родног моста, остала у очима слика добро познатог Ђоркана, који преображен и лак, поигравајући смело и радосно, као мађијом ношен, хода онуда ка куда је забрањено и куд нико не иде.

XVI

Прошло је двадесетак година од како су прва аустријска, жуто обојена војна кола прешла мост. Двадесет година под окупацијом, то је дуг низ дана и месеци. Сваки тај дан и месец, узет за себе, изгледа несигуран и привремен, али сви заједно сачињавају сразмерно најдужи период мира и материјалног напретка што га је касаба икад запамтила, главни део живота оног нараштаја који је у тренутку окупације улазио у године пунолетства.

То су биле те године привидног благостања и сигурне, па ма и мале зараде, кад су мајке, говорећи о свом сину, додавале: »Да је жив и здрав и да му Бог да лак хљеб!«; кад је и жена оног високог Ферхата, вечитог сиромаша, који пали општинске фењере по сокацима и прима за то двадесет форинти месеч-

но, говорила са поносом: »Шућур драгом Богу кад је и мој Ферхат ајлукчија.«

Тако су текле и последње године XIX века, године без узбуђења и крупних догађаја, као што тече мирна и разливена река пред неизвесним ушћем. По њима судећи изгледало је као да нестаје трагичних акцената у животу европских народа, па и у касаби поред моста. А уколико би се понекад и јавили негде у свету, они или нису допирали до нас или су нама овде били далеки и неразумљиви.

Тако је једног летњег дана, после толико времена, искрсно опет на капији бео, службен оглас. Био је кратак, овог пута оперважен јаком црном пругом, и јављао је да је Њено Величанство царица Јелисавета погинула у женеви, као жртва одвратног атентата, од руке италијанског анархисте Лукенија. Оглас је даље садржавао гнушање и дубоку жалост свих народа велике Аустро-Угарске Монархије и позивао их да се у поданичкој верности још чвршће окупе око престола и да тако буду најбоља утеха владоцу кога је судбина тако тешко погодила.

Плакат је био прилепљен испод беле плоче са натписом, као некад проглас генерала Филиповића о окупацији земље, и свет га је читао с узбуђењем, јер је била реч о царици, жени, али без правог разумевања и дубљег учешћа.

Неколико вечери није било песме ни гласног весеља на капији, јер је сама власт тако наредила.

У касаби је био само један човек кога је ова вешт тешко погађала. То је био Пјетро Сола, једини Италијан у вароши, предузимач и зидар, каменорезац и сликар; укратко сваштар и вештак наше касабе. Мајстор Перо, како га је звала цела касаба, дошао је још уз окупацију, настанио се овде, оженивши се неком Станом, сиротом девојком не баш најбољег гласа. Била је риђа, снажна, двапут већа од њега, и важила је као жена оштра језика и тешке руке, са којом је боље не упуштати се у свађу. А мајстор Перо био је ситан, погнут, доброћудан човек, плавих, кротких очију и оборених бркова. Лепо је радио и добро зарађивао. С временом је постао прави касабалија,

само језик и изговор није могао никад да савлада, као ни Лотика. Због његових златних руку и добре ћуди сви су га у касаби волели, а његова атлетски снажна жена водила га је кроз живот строго и матерински, као дете.

Кад је, враћајући се с посла, сив од камене прашине и умрљан бојама, мајстор Перо прочитао оглас на капији, он је набио шешир на очи и грчевито стиснуо своју танку лулу коју је увек држао у зубима. И кога год је срео од угледнијих и озбиљнијих људи, доказивао му је да он, иако је Италијан, нема ничег заједничког са овим Лукенијем и његовим одвратним злочиним. Људи су га слушали, умиривали га и уверавали да му верују, да нису, уосталом, никад ни помислили нешто тако о њему, али он је и даље сваком објашњавао да га је стид што је жив и да он пиле у животу није заклао, а камоли да човека убије, и то жену једну, и тако високу личност. Најпосле, та његова бојазан претворила се у праву манију. Касабалије су почеле да се подсмевају мајстор-Периној бризи и ревности, и његовим излишним уверавањима да нема везе са убицама и анархистима. А касабалијски дечаци су одмах пронашли свирепу игру. Скривени иза ограда, викали су за мајстор-Пером: »Лукени!« Сиромах човек се бранио од тих повика као од невидљивих осица, набијао шешир на очи и бежао кући да се изјада и исплаче у широком крилу своје жене.

– Стид ме, стид ме – јецао је ситни човек – у оци ником не могу да погледам.

– Ајде, будалашу, чега те стид? Што је Талијан убио царицу? Нек се стиди талијански краљ! А ко си ти и шта си да се ти стидиш?

– Ето, стидим се сто сам зив – жалио се мајстор Перо жени која га је дрмусала и настојала да му улије снагу и одлучност и да га научи како ће да прође кроз чаршију слободно уздигнуте главе и не обарајући поглед ни пред ким.

За то време на капији су седели старији људи и непомична лица и оборена погледа слушали новинске вести са појединостима о убиству аустријске царице. Те вести су биле само повод за опште разговоре о судбинама крунисаних глава и

великих људи. Једном кругу угледних, љубопитљивих и неуких Турака чаршилија објашњава вишеградски мудерис Хусеин ефендија шта су и ко су ти анархисти.

Мудерис је исто онако свечан и крут, чист и негован какав је био некад, пре двадесет година, кад је на овој капији дочекивао прве Швабе, заједно са Мула-Ибрахимом и поп-Николом, који одавно већ почивају сваки на свом гробљу. Брада му је већ седа, али исто онако пажљиво подрезана и заобљена; цело лице мирно и глатко, јер људи круте памети и тврда срца споро старе. Високо мишљење које је увек имао о самом себи још је порасло за ових двадесет година. Узгред буди речено, онај сандук књига, на коме почива добрим делом мудерисов глас учена човека, још је неисцрпен и непочитан, а његова хроника наше касабе порасла је у ових двадесет година свега још за четири даље странице, јер мудерис што бива старији то све више цени себе и своју хронику, а све мање догађаје око себе.

Он сада говори тихим гласом и споро, као да чита неки нејасан рукопис, а достојанствено, свечано и строго, узимајући судбину каурске царице само као повод и не мешајући је ниуколико са правим смислом свога тумачења. По његовом тумачењу (а оно и није његово, јер га је он нашао у добрим, старим књигама које је наследио од свог некадашњег учитеља, чувеног Арап-хоџе), тога што се сада назива анархистима било је одувек и биће док је света и века. Тако је људски живот удешен – и сам Бог једини тако је хтео – да уз сваки драм добра иду два драма зла, да на овој земљи не може бити доброте без мржње ни величине без зависти, као што нема ни најмањег предмета без сенке. То нарочито важи за изузетно велике, побожне и славне људе. Уз сваког од њих расте, упоредо са њиховом славом, и њихов крвник и вреба прилику, па некад је ухвати пре а некад после.

– Ето, овај наш земљак Мехмедпаша, који је одавно рајски становник – каже мудерис и показује на камену плочу изнад плаката – који је три султана служио и био мудрији од Асафа, који је и овај камен на коме сједимо својом снагом и

својом побожношћу подиго, и он је од тога ножа погинуо. Поред све своје силе и мудрости, од те декике није могао побјећи. Они којима је велики везир сметао у њиховим плановима, а то је била велика и јака странка, нашли су начина да наоружају и подговоре једног суманутог дервиша да га убије, и то баш кад је ишао џуму да клања. Са излизаном дервишком хрком на леђима и бројаницама у рукама, дервиш је препријечио пут везировој пратњи и притворно и понизно затражио садаку, а кад је везир хтио да се маши за џеп и да му удијели, он га је пробо. И тако је Мехмед-паша погинуо као шехит.

Људи слушају и одбијајући димове гледају час камену плочу са тарихом, час бели плакат опточен црном линијом. Слушају пажљиво, иако сваки не разуме баш потпуно и сваку реч из мудерисовог тумачења. Али, гледајући за димом својих цигара, у даљину, мимо тариха и плаката, наслућују тамо негде у свету неки други и другачији живот, живот великих успона и дубоких падова, у коме се величина меша са трагиком, и који на неки начин држи равнотежу овом њиховом мирном и једноличном живовању на капији.

Па су и ти дани прошли. На капији се вратио стари ред, са гласним, обичним разговорима, шалама и песмама. Разговори о анархистима су престали. А онај плакат о смрти те свету слабо познате и туђе царице мењао се под утицајем сунца, кише и прашине, док га најпосле није ветар искидао и све комад по комад разнео низ воду и по јалији.

Још неко време неваљали дечаци су викали за мајстор-Пером: »Лукени!«, не знајући ни сами шта то значи ни зашто то раде, него просто по оној дечијој потреби да траже и муче слаба и осетљива створења. Викали су, па и престали, јер су нашли другу забаву. А томе је допринела мало и Стана с Мејдана тиме што је душмански испребијала два најгрлатија дечака.

А после месец-два нико више није спомињао царичину смрт ни анархисте. Тај живот поткрај stoleћа, који је изгледао укроћен и припитомљен заувек, прикривао је својим широким и једноличним током све, и код људи остављао осећање да се

отвара век мирне радиности све тамо до у далеку неку и недогледну будућност.

Она непрестана и незауствавна активност на коју је туђинска управа изгледала осуђена и са којом се наш свет тако тешко мирио, иако је управо њој имао да захвали и своју зараду и своје благостање, изменила је за двадесетак година много штошта у спољашњем изгледу касабе, у ношњи и навикама грађана. Било је природно да се она неће зауставити ни код старинског моста са вечито истим ликом.

Наступала је година 1900, крај тога срећног столећа и почетак новог, које по схватању и осећању многих треба да буде још срећније, кад су дошли нови инжењери и почели да обилазе мост. Свет је већ био навикао на њих; и деца су знала шта то значи кад ти људи у кожним капутима, са спољним џепом пуним разнобојних писаљки, стану да круже око неког брега или неке грађевине. Ту има да се нешто руши, гради, прокопава или мења. Само, нико није могао да се досети шта би могли да раде са мостом, који је за све живо у касабџи представљао ствар вечиту и непроменљиву, као што су земља коју газе и небо над њима. Обилазили су дакле инжењери, премеравали и белажили, па и отишли, и ствар се заборавила. Али су половином лета, кад је вода најнижа, одједном дошли предузимачи и радници и почели у близини моста да подижу привремене баракџе за оставу алата. Тек што се пронео глас да ће мост бити оправљен, а већ су по стубовима испреплетене скеле и на мосту самом постављене дизалице на чекрџи; помоћу њих су се радници на покретној скели, као на неком уском, дрвеном балкону, спуштали низ стубове, дизали уз њих, и заустављали на местима где је било пукотина или где су из саставака израсли чуперџи траве.

Свака рупиџа је испуњена, трава почупана и птиџа гнезда одстрањена. Кад су свршили са тим почео је рад на оправџи подлоканих темеља моста. Зајажена је и одвраћена вода тако да се видело поцрнело, изједено камење и понека хростова греда, излизана али скамењена у води у коју су је положили пре три стотине и тридесет година. Неуморне дизалице

спуштале су цемент и шљунак, сандук за сандуком, и три средња стуба, која су била највише изложена оштрој матици реке и највише подлокана, попуњена су у темељима као кварни зуби у корену.

Тога лета није било седења на капији ни уобичајеног живота око моста. Све је било закрчено коњима и колима на којима се догонио цемент и песак. Свуда су одјекивала довикивања радника и наредбе палира. На капији самој начињена је дрвена остава од дасака.

Посматрају касабалије радове на великом мосту, чуде се и снебивају, неки каже понешто шаљиво, неки одмахне само руком и иде даље, а свима се чини да странци раде и ово, као и све остало, само зато што морају нешто да раде, што им то треба, што не могу друкчије. Нико то не каже тако, али сви осећају.

Сви они који су навикли да своје време проводе на капији сад седе пред Лотикиним хотелом, Заријевом механом или на ћепенцима оних дућана који су у близини моста. Ту испијају кафе и причају, чекајући да се ослободи капија и да прође овај насртај на мост, као што се чека крај пљуска или друге непогоде.

На Алихоџином дућану који је ту, стешњен између Каменитог хана и Заријеве механе, тако да се са њега види мост у косој перспективи, седе већ рано изјутра двојица Турака, два чаршијска беспослењака, и разговарају о свему и свачему, понајвише о мосту.

Алихоџа их слуша ћутке и мрзовољно, гледајући замишљено мост на коме врве радници као мрави.

За ових двадесетак година он се три пута женио. Сада има жену много млађу од себе, и пакосне чаршилије говоре да је због тога увек до подне зловољан. Од те три жене има четрнаесторо живе деце. Од њих му кућа бруји и тутњи по вас дан, а у чаршији се шале да хоџа не зна сву своју децу ни по имену. Измислили су чак и причу, како га је једно од многобројне његове деце срело на сокаку и пришло му руци, а хоџа га

помиловао по глави и рекао: »Жив био, жив био! А чији си ти?«

Наоко хоџа се није много изменио. Само је пунији и није више онако црвен у лицу. Не креће се више онако жустро и нешто спорије иде кући оном узбрдицом уз мејдан, јер га већ од неког времена срце гуши, чак и у сну. Одлазио је због тога и код среског лекара Др Маровског, јединог од дошљака кога он признаје и поштује. Од доктора је добио неке капљице, које не лече болест, али помажу човеку да је сноси, од њега је научио и латинско име своје болести: *angina pectoris*.

Он је један од ретких варошких муслимана који није прихватио ништа од новина и промена које су странци донели, ни у ношњи, ни у схватањима, ни у говору, ни у начину трговине и пословања. Са истом оном оштрином и упорношћу са којом је некад иступао против безизгледног отпора, он је годинама устајао против свега што је швапско и страно а што је све више хватало маха око њега. Због тога је некада долазио у сукобе са људима и плаћао глобе код полицијске власти. Сад је помало заморен и разочаран. У суштини, он је по нарави исти какав је био кад је оно са Караманлијом водио преговоре на капији: човек своје главе и одвојеног мишљења, увек и у свему. Само што се његова пословична уочљивост претвара у јеткост и његова борбеност у мрачно огорчење коме ни најсмелије речи нису довољне као израз и које се гари и смирује само у тишини и самоћи.

С временом, хоџа све више пада у неку смирену замишљеност у којој му нико није потребан и у којој су му, напротив, сви људи тешки и на сметњи, и доконе чаршилије и муштерије, и његова млада жена, и онај буљук деце од кога му кућа одјекује. Још пре сунца бежи од куће у дућан и отвара пре свих осталих трговаца. Ту клања сабах. Ту му доносе и ручак. А кад му преко дана досаде разговори, пролазници и послови, он притвори ћепенак и повуче се у један мали собичак позади дућана, који он зове *шабуш*. То је скривита просторија, уска, ниска и мрачна; хоџа је испуни готово целу, кад се увуче у њу. Ту је мала сећија на коју може да седне подвијених ногу,

неколико рафова са празним кутијама, старим теговима и свакојаким ситницама за које у дућану нема места. Из те мрачне, тесне просторије хоџа слуша кроз танки дућански зид шум живота у чаршији, коњски бат, вику продавца. И све то допире до њега као са другог света. Чује и поједине пролазнике који застају пред његовим притвореним дућаном и праве пакосне примедбе и шале на његов рачун. Али он их слуша мирно, јер за њега су ти људи покојници који се још нису смирили; чује их и заборавља у истом тренутку. Јер он је, склоњен међу тих неколико дасака, потпуно заштићен својим мислима од свега што може да донесе овај живот који се, по његовом схватању, одавно покварио и кренуо странпутицом. Ту хоџа налази себе и своју мисао о судбини света и ходу људских ствари, и у исто време заборавља све остало: чаршију, бриге о дуговима и рђавим кметовима, своју сувише младу жену, чија се младост и лепота нагло претварају у глупу, паклену џандрљивост, а онај целеп деце који би и царској хазни био тежак а на који он помишља само са ужасом.

Кад се ту прибере и одмори, хоџа опет спушта ћепенак и отвара дућан као да се вратио однекуд.

Тако и сада слуша празан разговор ове двојице комшија.

– Видиш ти што је земан и божје давање; и камен нагризе; све'дно, вала ко кундура чарапу. Али не да Швабо, него одмах крпи што је напрсло – филозофира први, један познат нерадник из чаршије, и срче Али-хоџину кафу.

– Ајде, јадан, док је Дрина Дрина и ћуприја би била ћуприја; и да је дарнули нису, трајала би колико јој је писано. Само џаба оволики трошак и бијузур – каже други гост, који се бави истим послом као и први.

Надугачко би они отегли своју докону распру да их Али-хоџа не прекиде.

– А ја вама кажем да не ваља што дирају у ћуприју; и неће издобрити ово поправљање, видјећете; као што је данас поправљају, тако ће је сутра рушити. Мени је рахметли Мула Ибрахим казиво да је он налазио у књигама да је велика грехота дирати у живу воду, одвраћати је и мењати јој тијек, па

макар само за дан или за сат. Ама не зна Швабо да је жив док не куцка и не чепрка око нечег. У око би дирнули! Земљу би преврнули да могу.

Први од двојице доконих људи доказује да на крају крајева није згорег што Швабе оправљају ћуприју. Свакако, ако јој не продуже век, од тога јој неће бити ништа.

– А откуд ти знаш да јој неће ништа бити? – упада му хоџа љутито у реч. – Ко ти то каже? Знаш ли ти да ријеч једна руши градове, а камоли оволики ршум. На ријечи је саздан сав овај божји дуњалук. Ти да си писмен и илумли, као што ниси, ти би знао да ово није грађевина као што су друге, него од оних што се за божју љубав и божјом вољом подижу; једно вријеме и једни људи је граде, а друга времена и другачији људи руше. Ти знаш шта су старији људи причали, какав је био Каменити хан; није га било у царевини; па ко њега поруши? Да је било по грађи и мајсторији, хиљаду би година трајао; па опет се истопио као да је од воска, а сад на оном месту на ком је хан био крмад рокћу и швапска борија извија.

– Ама, ја као велим, као рачунам... – брани се онај.

– Рђаво рачунаш – прекида га хоџа. – Да је по таквој памети као што је твоја, нити би се шта градило ни рушило. Не иде то у твоју главу. Само, ја вам кажем да све ово не ваља и не слуги на добро, ни по ћуприју, ни по касабу, ни по нас који све то очима гледамо.

– Тако је, тако. Зна хоџа боље шта је ћуприја – упада онај други гост, подсећајући пакосно на некадашње Алихоџино страдање на капији.

– И немој мислит' да не знам – каже хоџа убеђено и почиње, већ сасвим умирен, да прича једну од оних својих прича којима се људи и подсмевају и воле да их слушају и по неколико пута.

– Некад је мој рахметли отац слушао од шех Дедије и мени као дјетету причао: откуд ћуприја на овом свијету и како је прва ћуприја постала. Кад је Алах целешануху, бива, створио овај свијет, земља је била равна и глатка ко најљепша саватли тепсија. То је било криво шејтану који је завидио чов-

јеку на том божјем дару. И док је земља била још онаква каква је испод божје руке изишла, мокра и мехка ко непечена ћаса, он се прикради и ноктима изгреби лице божје земље, колико је год могао више и дубље. Тако су, како прича казује, постале дубоке ријеке и провалије што одвајају крај од краја и дијеле људе једне од других и сметају им да путују по земљи коју им је Бог дао као башчу за њихову храну и издржавање. Жао би Алаху кад виђе шта онај проклетник уради, али како није могао да се враћа на посао који је шејтан својом руком опоганио, он посла своје *мелеће* да помогну и олакшају људима. Кад мелећи виђеше како јадни људи не могу да пређу оне халуге и дубине ни да свршавају своје послове, него се муче и узалуд гледају и довикују с једне обале на другу, они изнад тих мјеста раширише крила и свијет стаде да прелази преко њихових крила. Тако људи научише од божјих мелећа како се граде ћуприје. Е зато је, послвије чесме, највећи севап саградити ћуприју и највећа грехота дирати у њу, јер свака ћуприја, од оног брвна преко планинског потока па до ове Мехмедпашине грађевине, има свога мелећа који је чува и држи, док јој је од Бога суђено да стоји.

– Их, јараби, јараби! – чуде се учтиво она двојица.

Тако они прекраћују време у разговору, док дан пролази и радња напредује тамо на мосту, са кога до њих допире шкрипа колица и лупа машине која меша цемент и песак.

Као увек, хоџа је и у овој препирци задржао последњу реч јер нико није хтео ни могао да се са њим прегони до краја, а понајмање ова два докона и празноглава човека, који пију његову кафу и знају да треба и сутра да проведу један део свог дугог дана и на његовом дућану.

Тако је Алихоџа говорио свакоме ко би послом или у пролазу свратио на његов ћепенак. Сви су га слушали са подсмешљивим љубопитством и привидном пажњом, али нико у касаби није делио његово мишљење ни имао разумевања за његов песимизам ни његове зле слутње које ни он сам није умео да објасни и поткрепи доказима. Уосталом, сви су одавно навикли да хоџу сматрају јогуницом и особењаком, који сада,

под утицајем зрелих година, тешких прилика и младе жене, све црно види и свему даје нарочито и злослутно значење.

Свет у касаби био је, у већини, равнодушан према овим пословима на мосту као и према свему осталом што странци већ годинама раде по вароши и око ње. Многи су зарађивали вукући песак, дрво или храну за раднике. Једино су деца била разочарана кад се видело да радници, преко дрвених скела, улазе кроз онај црни отвор на средњем стубу, у »собу« у којој по општем дечјем веровању живи Арапин. Из те просторије радници су износили и просипали у реку безбројне кошеве птичјег ђубрета. И то је било све. Арапин се није појавио. И дечаци су узалуд задоцњавали у школу, чекајући сатима на обали кад ће црни човек изићи из свога мрака и првог радника који наиђе ударити у прса, тако снажно да у великом луку одлети са своје помичне скеле доле у реку. Кивни што се то није десило, неки су од малишана покушали да причају као да се десило, али то није звучало убедљиво. Дечаци су их исмејали. Ни заклетве нису помагале.

Тек што је посао око оправке моста био свршен, почели су радови на водоводу. Касаба је досада имала дрвене чесме од којих су само две на Мејдану биле чиста изворска вода; све остале, доле у низини, биле су у вези са речном водом из Дрине или из Рзава и мутиле су се чим се која од две реке замути, а пресахнуле би за време летњих врућина, кад реке опадну. Сад су инжењери пронашли да је та варошка вода нездрава. Нова вода је доведена чак са планине, изнад Каберника, са оне стране Дрине, тако да је водовод морао бити проведен преко моста у варош.

И опет је на мосту настала врева и лупа. Дизане су плоче и копано лежиште за водоводне цеви. Гореле су ватре на којима је куван катран и топљено олово. Распредала се кудеља. Свет је опет гледао радове, са неповерењем и љубопитством као и све раније. Алихоџа се мрштио од дима који је допирао преко пијаца до његовог дућана и презриво говорио о новој »поганој« води која иде кроз гвоздене чункове, тако да није ни за пиће ни за авдест и коју ни коњи не би пили да још

има коња старе добре пасмине, каквих је некад било. Подсмевао се Лотики која је увела воду у хотел. И свакоме ко је хтео да га слуша доказивао да је и водовод само једно од знамења за непредвиђена зла која ће пре или после наићи на касабу.

Међутим, у лето следеће године водовод је спроведен као што су остварени и довршени сви ранији радови. Чиста и обилна вода, која није више зависила ни од суше ни од поплава, текла је на новим гвозденим чесмама. Многи су увели воду у авлију, неки и у кућу.

Још исте јесени почело је грађење жељезничке пруге. То је био много дужи и важнији посао. Истина, он на први поглед није имао везе са мостом. Али то је било само привидно.

То је та пруга уског колосека која се у новинским чланцима и званичној преписци звала »источна железница«. Она треба да веже Сарајево са границом Србије, код Вардишта, и границом турског Новопазарског Санџака, код Увца. Та пруга пролази кроз саму касабу, која је најважнија станица на њој.

У свету се много писало и говорило о политичком и стратегијском значају те пруге, о предстојећој анексији Босне и Херцеговине, о даљим циљевима Аустро-Угарске, преко Санџака ка Солуну, и о свима замршеним проблемима који се постављају у вези са тим. Али овде, у касаби, све се још појављивало под посве безазленим, чак привлачним видом. Нови предузимачи, нове гомиле радника, нови извори зараде за многе.

Овога пута све је било навелико. Четири године трајало је грађење пруге од 166 километара, на којој је било око стотину мостова и вијадуката, око 130 тунела, и која је државу стала 74 милиона круна. Свет је изговарао тај велики број милиона и при томе гледао негде неодређено у даљину, као да се узалуд напреже да тамо сагледа то брдо новца који се измиче сваком рачуну и прегледу. »Седамдесет и четири милиона!« изговарао је многи касабалија самосвесно и зналачки, као да су их њему на длан бројали. Јер, чак и у овој забаченој касаби, где је живот у две трећине својих појава био још

потпуно источњачки, људи су почели да робују бројкама и да верују у статистику. »Седамдесет и четири милиона«. »Нешто мање од пола милиона, управо 445.782,12 круна, по километру«. Тако је свет испирао уста великим бројкама, али од тога није био ни богатији ни паметнији.

За време грађења пруге, свет је први пут осетио да то није више она лака, сигурна и безбрижна зарада из првих година после окупације. Већ неколико последњих година скачу цене роби и свакодневним потребама. Скачу, а никад се не враћају, него после краћег или дужег времена скачу поново. Истина, има и зараде, и наднице су високе, али су увек бар за двадесет од сто ниже од стварних потреба. То је нека луда и подмукла игра, која све већем броју људи све чешће загорчава живот, али против које се не може ништа, јер долази однекуд из далека, из истих оних недокучљивих и непознатих извора из којих су долазиле и благодети првих година. И многе газде, које су се обогатиле одмах после окупације, пре петнаестак-двадесет година, сада су сиромаси, и синови им за туђ рачун раде. Истина, има нових људи који су стекли, али и у њиховим рукама поиграва новац као жива, као нека враџбина после које човек може лако да се нађе празних руку и црна образа. Све се више показује да зарада и лакши живот који она доноси имају своје наличје, да су и новац и онај ко га има само улог у некој великој ћудљивој игри којој нико не зна сва правила и не може да предвиди исход. И не слутећи, сви ми у тој игри играмо, неко са мањим неко са већим улогом, али сви са сталним ризиком.

У лето четврте године прошао је кроз касабу први воз, окићен зеленилом и заставама. Било је велико народно весеље. Радницима је служен ручак са буретима пива. Инжењери су се фотографисали око прве локомотиве. Вожња је тога дана била бесплатна. (»Један дан цаба, а цијелог вјека за паре«, ругао се Алихоца онима који су искористили тај први воз.)

Тек сада кад је железница остварена и прорадила, видело се шта то значи за мост, његову улогу у животу касабе и његову судбину уопште. Пруга је ишла низ Дрину, оном стр-

мином испод Мејдана, усечена у брег, опасивала варош и спуштала се у равницу код последњих кућа, на обали Рзава. Ту је била станица. Цео саобраћај за људе и робу, са Сарајевом и преко њега са осталим западним светом, остао је сада на десној обали Дрине. Лева обала, и са њом мост, потпуно су умртвљени. Преко моста је прелазио само још свет из села са леве обале Дрине; сељаци са својим малим, претовареним коњима и воловским колима, или коњске запреге које вуку дрво из удаљених шума на железничку станицу.

Друм који се од моста пењао преко Лијеске на Семећ и отуд водио преко Гласинца и Романије за Сарајево, и који је некад одјекивао од кочијашког певања и од бронза на кирицијским коњима, почео је да зараста у траву и ону ситну, зелену маховину која прати лагано умирање појединих путева и грађевина. Није се више путовало ни испраћало преко моста, није се на крају опраштало, узјаживало, ни испијала, онако с коња, ракија »за походњу«.

Кириције, коњи, наткривене арабе и старомодни мали фијакери којима се некад путовало у Сарајево остали су без посла. Путовање није трајало два пуна дана, са конаком у Рогатици, као досада, него свега четири сата. И то су били они бројеви од којих свету памет стаје, али свет говори о њима и даље, без памети, са узбуђењем, рачунајући све добитке и уштеде које брзина доноси. Као чудо су гледани први грађани који су истог дана отишли у Сарајево, свршили неки посао и увече се враћали кући.

Изузетак је чинио Алихоџа, неверљив, својеглав, уочљив и »мимо свијет« у томе као увек и у свему осталом. Онима који су се хвалили брзином којом сада свршавају послове и рачунали колико се уштеди времена, напора и новца, он је зловољно одговарао да није важно колико човек времена уштеди, него шта с тим уштеђеним временом ради; ако га на злу употреби, онда би било боље да га нема. Доказивао је да није главно питање да ли човек брзо иде, него куд иде и по каквом послу, и да, према томе, брзина не значи увек и преимућство.

– Ако идеш у цехенем, боље ти је да идеш полако – говорио је јетко једном младом трговчићу; – ти си будала кад мислиш да је Швабо паре трошио и машину провео само зато да би ти могао брже путовати и послове свршавати. Ти видиш само да се возиш, а не питаш се шта машина одвлачи и довлачи осим тебе и таквих као што си ти. Али то у твоју главу не може стати. Возај се ти, жив био, возај куд год хоћеш, ама све се бојим да ће ти то возање једног дана на нос ударити. Доћи ће вријеме па ће те Швабо возити и тамо гдје ти није мило и гдје никад помислио ниси да идеш.

И кад год би чуо писак локомотиве, која попреко пролази оном стрмином изнад Каменитог хана, Али-хоџа би намрштио чело, усне би му заиграле неразумљивим шапатам и, гледајући са свога ћепенка камени мост у вечно истој косој перспективи, он би продужио да испреда своју стару мисао: да су највеће грађевине засноване на једној речи, и мир и опстанак читавих вароши и њихових становника, може бити, на једном писку. Или да бар тако немоћном човеку, који много памти и нагло стари, изгледа.

Али у томе, као и свему осталом, Алихоџа је био усамљен, као особењак и заврзлама-човек. Истина, и сељаци су се тешко привикавали на жељезницу. Служили су се њоме, али нису могли да се сроде с њом и да јој ухвате ћуд и навику. У рану зору они се спуштају с брда, са сунцем стигну у касабу и већ код првих дућана узбуђено питају сваког кога сретну:

– Је ли отишла машина?

– Да си ти жив и здрав, рођаче, отишла је одавно – лажу бездушно доконе дућанџије са ћепенака.

– Ама, бога ти?

– Сутра ће друга.

Све то питају не заустављајући се, журећи и даље и навикујући на жене и децу, који заостају.

Тако стигну трком на станицу. Ту их неко од особља умири и каже им да су преварени и да има још три добра сата до поласка воза. Тада одахну, поседају уза зид станичне зграде, распрте торбе, доручкују, разговарају или куњају, али су ста-

лно на опрезу и чим нека теретна локомотива негде писне, они поскачу и почну да прте своје растурене ствари вичући:

– Устајте! Оде машина!

Службеник на перону их грди и гура напоље:

– Ама, јесам ли вам рекао да има више од три сата до поласка воза? Куд сте насрнули? Јесте ли ви паметни?

Они се враћају на своје старо место, седају поново, али их сумња и неверица не напуштају. И код првог писка или само сумњивог шума они ће поново поскакати на ноге и навалити на перон, да поново буду враћени да стрпљиво чекају и пажљиво ослушкују. Јер, ма колико да им се говори и доказује, у дну свести они ту »машину« не могу другачије да схвате до као неку брзу, загонетну и подмуклу швапску ујдурму, која неопрезном човеку измакне док он оком трепне и која само то и гледа: како да превари сељака путника и да оде без њега.

Само, све су то биле ситнице, и те сељачке неспретности и Алихоцина мрштења и гунђања. Свет је са њима терао шалу а у исто време брзо се навикавао на железницу као и на све остало што је новије, лакше и пријатније. Одлазио је и сада на мост и седео на капији, као што се одувек радило, прелазио га у својим свакодневним пословима, али је путовао правцем и начином на који су га упућивала нова времена. И брзо и лако се помирио са мишљу да пут преко моста не води више у свет и да мост није оно што је некад био: веза Истока са Западом. Боље речено, свет није, у својој већини, ни мислио на то.

А мост је и даље стајао, онакав какав је одувек био, са својом вечитом младошћу савршене замисли и добрих и великих људских дела која не знају шта је старење ни промена и која, бар тако изгледа, не деле судбину пролазних ствари овога света.

XVII

Али ту поред моста, у касаби са којом га је судбина везала, дозревали су плодови нових времена. Дошла је година 1908. и са њом велико узнемирење и нека мукла претња која од тада више није престајала да притискује касабу.

У ствари, почело је то много раније; некако са грађењем пруге и са првим годинама новог столећа. Упоредо са дизањем цена и са оном несхватљивом али осетном игром скакања и падања хартија, дивиденди и новца, почело је све више да се говори о политици.

Дотада су се људи у касаби бавили искључиво оним што им је близо и познато, својом зарадом, својим разонодама, углавном само питањима своје породице и своје махале, вароши или верске заједнице, али увек непосредно и ограничено, не гледајући много напред ни сувише назад. Сад су се пак све више појављивала у разговорима питања која леже негде даље, изван тога круга. У Сарајеву су осниване верске и националне странке и организације, српске и муслиманске, а одмах затим оснивани су њихови пододбори у касаби. У касабу су стизали нови листови који су покретани у Сарајеву. Осниване су читаонице и певачка друштва. Прво српска па муслиманска и, на крају, и јеврејска. Ђаци из гимназија и студенти са универзитета у Бечу и Прагу стизали су кућама о распусту и доносили нове књиге, брошуре и нов начин изражавања. Својим примером они су показивали млађим касабалијама да језик не мора бити стално за зубима и реч увек заостајати далеко иза мисли као што су старији стално веровали и тврдили. Искрсла су имена нових организација, верских и националних, на ширим основама, са смелијим циљевима, затим и радничких. Први пут се тада у касаби чула реч »штрајк«. Младе калфе су се уозбиљиле. Увече, на капији, они су водили између себе другима неразумљиве разговоре и измењивали мале брошуре без корица, са насловима »Шта је социјализам?«, »Осам сати рада, осам сати одмора, осам наобразбе«, »Циљеви и путеви свјетског пролетаријата«.

Сељацима је говорено о аграрном питању, о кметовском односу, о беглучким земљама. Сељаци су слушали гледајући мало у страну, мичући једва приметно брковима и мрштећи чело, као да се труде да све то запамте и да о томе после размишљају насамо или разговарају са својима.

Било је доста грађана који су и даље опрезно ћутали или сузбијали такве новине и те смелости мисли и језика. Али их је било још више, нарочито међу млађима, сиромашнијима и доконијима, који су све то примали као радосне наговести које одговарају њиховим дотад ућутканим и сузбијаним унутарњим потребама и уносе у њихов живот оно нешто велико и узбудљиво што му је дотле недостајало. При читању говора и чланака, протеста и меморандума верских или страначких организација, сваки од њих је имао осећање да се нешто развезује у њему, да му се видик шири, мисли ослобађају и снаге везују са другим, удаљеним људима и снагама на које дотада није мислио. Сад су и један на другог почели да гледају са неке тачке са које се досада нису никад посматрали. Укратко, чинило им се, и у томе, да живот постаје пространији, богатији, да се границе недопуштеног и немогућег померају и да се отварају изгледи и могућности каквих досада није било, и за онога ко их досада није имао. У ствари, нису они ни сада ничег новог имали ни шта боље видели, али су могли да баце поглед изнад своје касабалијске садашњице, да имају узбудљиву илузију ширине и снаге. Њихове навике се нису мењале, начин живота и облици међусобног општења били су исти, само што су у древни ритуал доконог седења уз кафу, дуван и ракију улазиле идејне препирке, смеле речи и нов начин разговора. људи су почели да се деле и окупљају, одбијају и привлаче по новим мерилима и на новим основама, а снагом старих страсти и древних нагона.

Сад су почели догађаји и споља да налазе одјека у касоби. Дошла је промена на престолу у Србији, 1903. године, а затим промена режима у Турској. Касаба, која је на самој граници Србије и недалеко од турске границе, а дубоким везама везана за једну или другу од ове две земље, осетила је те про-

мене, преживљавала их и тумачила, иако се о њима није јавно говорило ни отворено казивало све што се мисли и осећа.

У касаби је почео да се осећа живљи рад и притисак власти; најпре цивилних а затим и војних. И то у посве новом облику: раније се гледало шта ко ради и како се влада, а сад се распитивало шта ко мисли и како се изражава. Све се више повећавао број жандарма по околним селима уз границу. У команду места стигао је нарочит обавештајни официр, Личанин. Полиција је хапсила и кажњавала глобом младиће због неопрезних изјава или забрањених српских песама. Протеривани су сумњиви странци. И међу самим грађанима долазило је до свађе и туче због разлика у мишљењима.

Са увођењем железничке везе није само путовање постало краће и превоз робе лакши; некако у исто време и догађаји су убрзали свој ток. људи у касаби нису то ни примећивали, јер је убрзање било постепено и јер су сви били њиме обухваћени. Свет се навикавао на узбуђења; узбудљиве вести нису више биле реткост и изузеци, него свагдања храна и права потреба. Целокупни живот се некуд устремио, нагло убрзао као што поточна вода убрзава свој ток непосредно пре него што се преломи, обори низ стрме стене и претвори у слап.

Биле су прошле свега четири године од проласка првог воза кроз касабу, кад је пред подне једног октобарског дана прилепљен на капији, испод саме плоче са турским натписом, велик бео плакат. Прилепио га је служитељ *Кошарској урега*, Драго. Најпре су се искупила деца и докони људи, а затим су почели да стижу и остали. Писмени су читали наглас, сричући и застајкујући код страних израза и необичних кованица. Остали су слушали ћутећи и оборених очију, и пошто би чули и мало постојали, одлазили би, не дижући погледа са земље, прелазећи дланом преко бркова и браде као да бришу реч коју умало што нису изговорили.

Кад је клањао подне, дошао је и Алихоџа, пошто је само соху препречио на дућанским вратима, у знак да је дућан затворен. Овога пута проглас није био и на турском језику и хоџа

није умео да га чита. Једно момче читало је наглас, потпуно механички, као у школи:

ПРОГЛАС
на народ Босне и Херцеговине

»Ми Фрањо Јосић I, Цар Аустријски, Краљ чешки итд. и Ајо-ајосћолски Краљ Угарски, сјановницима Босне и Херцеговине:

»Како је оно прије једној по-покољења Наша војска прекорачила границе Вашијех земаља...«

Алихоџа осети како га забриде десно ухо испод беле ахмедије, и као да је јуче било, изиђе му пред очи свађа са Караманлијом, оно насиље које је тада над њим извршено, па црвен крст како плива у сузама, док њега швапски војник пажљиво откива, па бео плакат са ондашњим прогласом на народ.

Момче је читало даље:

»... дано Вам је ув-ув-јерење да нијесу дошли као душмани, нећо као Ваши пријатељи с чврстом вољом да уклоне сва зла која су Вашу до-дом-домовину годинама шешко пришискала.

»Ова ријеч, дана Вам у оном оз-озбиљном шре-нуш-нуш-ку...«

Сви заграјаше на невештог читача који се, збуњен и поцрвенео, изгуби међу светом, а на његово место дође неки непознат човек у кожном капуту, као да је чекао на то, и стаде да чита брзо и течно, као молитву коју зна одавно напамет:

»Ова ријеч, дана Вам у оном озбиљном шренушћу, пошћено је одишћа одржана. Наша влада се увијек озбиљно шрудила да, у миру и законитости марљиво радећи, Вашу домовину приведе срећнијој будућности.

»И Ми, на Нашу велику радост, смијемо слободно рећи: сјеме што је бачено у бразде подриваној тла, бољом је никли и сјерано. И Ви исти морате то као благодаћ осјећати: да су намјесто силе и зулума ступили ред и сигурност, да се рад и животи налазе у сталном развоју, да се ошлемањујући ушлицај умножене образованости показао и да се под заштитом уређене управе може свака година своја рада веселити.

»Свију нас је озбиљна дужност да овиме путем неуморно напријед корачамо.

»Имајући то међу пред очима држимо да је дошло вријеме да становницима обију земаља укажемо нов доказ наше вјере у њихову политичку зрелост. Да би Босну и Херцеговину подијели на виши степен политичкој животи, одлучили смо Се подијелити објема земаља конституционалне уставне – које ће одговарати њиховим приликама и заједничким интересима – и створити на тај начин законску основу за представничтво њихових жеља и користи.

»Нека се слуша и Ваша ријеч, кад се унапријед узодлучује о стварима Ваше домовине, која ће као и досада имати своју засебну управу.

»Но први је неопходни услов за уважање ове земаљске уставности: одређење јасна и несумњива правна положаја обију земаља. С тога разлога, а и држећи на памети оне везе које су у старијим временима постојале између Нашијех дичнијех Предака на утарском престољу и ових земаља, прошежемо Ми права Наше суверености на Босну и Херцеговину и хоћемо да се и на ове земље примјењује ред наследства, који вриједи за Нашу кућу.

»Тако ће становници обију земаља постати учесници у свијем онијем доброчинствима, што их може пружити трајно учвршћење њихове досадање везе. Нови ће поредак бити јамство да ће култура и благодинање у Вашој домовини наћи сигурно ошћење.

»Босанци и Херцеговци!

»Међу многијем бритама, које Наш престо окружују неће унапријед бити посљедња она за Ваше материјално и духовно добро. Виша мисао једнакоја права свију пред законом: судјеловање при доношењу закона и у ујрави земље; једнака заштити свију вјероисповијести, језика и националне својствености – сва ова висока добра уживаћете у јуној мјери.

»Слобода појединца и добро цјелине биће звијезда водиља Наше владе за оба двије земље...«

Мало отворених уста и нагнуте главе, Алихоџа је слушао те у већини необичне или непознате речи, а и оне које му саме по себи нису стране долазе му у овом склопу некако чудне и неразумљиве: »Сјеме... бачено у бразде подриваног тла«, »неопходни услов за уважање ове земаљске уставности: опредјељење јасна и несумњива правног положаја...«, »Звијезда водиља Наше владе ...« Да, то су опет те »царске ријечи!« А код сваке поједине од њих пред унутарњим погледом хоџиним час се отвори неки далек, необичан и опасан видик, час се спусти нека завеса, црна и оловна, пред самим зеницама. Тако наизменце; или не види ништа или види нешто што не разуме и што не слути на добро. – У овом животу ништа није искључено и свако је чудо могућно. Ево где човек може пажљиво да слуша, а да ништа понаособ не разабире, и да све заједно потпуно схвати и правилно разуме! То семе, та звезда, те бриге престола, све би то могло бити и на страном неком језику, а хоџа би ипак, чини му се, разумео шта се њима хоће да каже и жели да постигне. Ово се цареви, ево већ тридесет година довикују преко земаља и градова и преко глава својих народа. А тешка је свака реч у сваком прогласу сваког цара. Земље се кидају, главе лете од њих. Тако се то каже »семе ... звезда... бриге престола« да се не би морало назвати правим именом и казати што јесте: да и земље и покрајине, а са њима и живи људи и њихова насеља, иду од руке до руке као ситна пара, да правоверан и добронамеран човек не налази на земљи мира, ни онолико колико му за његов кратки век треба, да се његово

стање и имање мења независно од њега и противно његовим жељама и најбољим намерама.

Слуша Алихоџа и све му долази као да су то оне исте речи од пре тридесет година, иста оловна тежина у грудима, иста порука да је њихово свршено, да је »турска свијећа догорела«, само што то мора да им се понавља, јер неће да схвате ни увиде, него се сами завааравају и праве невешти.

»Ви ћеште се зашто погосијурно показати достојни повјерења, које се у Вас полаже, да ће племенићи склад између владара и народа, тај најдрагоцјенији залој свега државној најпредка, Наш заједнички рад увијек прашићи.

»Дано у Нашем краљевском главном и пресшоном праду Будим-Пешићи.

Фрањо Јосић, с. р.«

Тако је завршио читање човек у кожном капуту и одједном се неочекивано и јако продрао:

– Живило Његово Величанство наш Цар!

– Живиооо! – викну онај дугачки Ферхат што пали општинске фењере, као поручен.

Сви се остали у истом тренутку ћутке разиђоше.

Још није добро ни пала ноћ тога дана кад је велики бели проглас поцепан и бачен у Дрину. Сутрадан је ухапшено неколико српских младића под сумњом да су они то учинили, а на капији је поново прилепљен бели плакат и поред њега постављен општински стражар.

Чим једна влада осети потребу да својим грађанима обећава путем плаката мир и благостање, треба бити на опрезу и очекивати обрнуто од тога. Већ крајем октобра стала је да стиже војска, и то не само возовима него и старим, напуштеним путем. Као пре тридесет година, спуштала се стрмим друмом од Сарајева и преко моста улазила у касабу, са оруђима и комором. Било их је свих родова и оружја, осим коњице. Све су касарне биле пуне. Логоровало се под шаторима. Непрестано су стизале нове јединице, задржавале се по неколико

дана у вароши, а затим су распоређиване по селима уздуж границе према Србији. Војници су били у већини резервисти, разних народности, са доста новца. Куповали су своје ситне потребе по дућанима и воће и шећерлеме по ћошковима. Цене су скакале. Сена и зоби нестаде потпуно. На бреговима око вароши почеше да граде утврђења. И на самом мосту поче чудан посао. На средини, одмах кад се пређе капија, идући из вароши на леву обалу Дрине, почеше нарочито одевени радници да буше у једном стубу неку јаму у величини једног четворног метра. Место на коме се радило било је прекривено зеленим шатором испод кога се чуло стално куцање које се спуштало све дубље. Ископани камен бацан је одмах преко ограде у реку. Ма колико да се посао крио, у касаби се знало да се то мост минира, то јест да се копа дубок отвор кроз један стуб моста, све до дна, и да ће у његов темељ бити положен експлозив за случај да дође до рата и да буде потребно разарање моста. У избушени отвор су спуштане дугачке железне мердевине и кад је све било готово, на отвор је постављен поклопац од железа. А већ после неколико дана та железна плоча изједначила се са камењем и прашином и преко ње су ишла кола, газили коњи и хитали пешаци за послом и не помишљајући на мину и експлозив. Само би се дечаци који иду у школу заустављали на том месту, куцкали љубопитљиво у та железна врата, нагађали шта се крије иза њих, маштали о неком новом Арапину који је скривен у мосту, препирали се о томе шта су експлозиви, како је њихово дејство и да ли се уопште може оволика грађевина разорити.

Од одраслих једини је Алихоџа Мутевелић обилазио и загледао мрко и подозриво и онај зелени шатор, док се радило, и гвоздени капак који је после тога остао на мосту. Слушао је шта се говори и шапуће: да је у том стубу избушена рупа као бунар и у њу постављен експлозив и да је везан електричном жицом са обалом, тако да командант може у свако доба дана или ноћи разорити мост посред среде, као да је од шећера а не од камена. Слушао је хоџа, вртео главом, размишљао о томе и дању, кад би се повукао у свој табут, и ноћу у постељи,

кад је време спавању; час је веровао, час одбијао такву могућност као сувише луду и безбожну, али је стално о томе бригнуо, тако да су му и на сан излазили његови стари, некадашњи мутевелије Мехмед-пашина вакуфа и питали га строго: шта је то, и какав је то поса са ћупријом. Сам је претурао ту бригу по глави. Није хтео никога у чаршији да пита, сматрајући да паметан човек већ одавно нема с ким да се посаветује ни људски поразговори у овој касаби, јер су сви људи или изгубили образ и памет или и сами збуњени и огорчени, овако као и он.

Па ипак, једног дана пружила му се прилика да се и о томе обавести. Један од бегова Бранковића из Црнче, Мухамед, служио је војску у Бечу, остао тамо као Лангедиенер, и дотерао до фелдвелбела. (То је био унук оног шемсибега који се после окупације затворио у своју Црнци и пресвиснуо од јада, и који се и данас помиње међу старим Турцима као недостижан пример моралне величине и доследности.) Мухамедбег је те године дошао на одсуство. Био је риђ, висок и пун човек, у беспрекорној модрој униформи, са жутиим гајтанима, црвеним кићанкама, на сребрним звездицама под вратом, као бехар белим кожним рукавицама на рукама и црвеним фесом на глави. Углађен, насмејан, беспрекорно чист и дотеран, шетао је по чаршији, куцкао својом дугом сабљом дискретно по калдрми, и свакоме се јављао љубазно и сигурно, као човек који једе царски хлеб и нити сумња у себе нити има шта да се прибојава од других.

Кад је тај Мухамедбег дошао и хоци на дућан, упитао се са њим за здравље и сео да попије кафу, искористио је Алихоџа прилику да од њега као од царског човека који живи далеко од касабе потражи објашњење за бригу која га мори. Казао му је у чему је ствар, шта се радило на мосту и шта се у касаби говори, и запитао га да ли је могућно и то чудо: да се с планом спрема рушење једне задужбине од опште користи, као што је ова.

Чим је чуо о чему је говор, фелдвелбел се нагло уозбиљи. Нестало широког осмејка и његово риђе, избријано лице доби неки дрвен израз као да је на паради, у тренутку кад се

командује: мирно! Поћута мало, као у неприлици, и онда неким стишаним гласом одговори.

– Има од тога свега понешто. Али, ако хоћеш право да ти кажем, најбоље је не распитивати и не говорити о томе, јер то спада у ратне припреме, службене тајне, и тако даље, и тако даље.

Хоџа је мрзео све нове изразе, а нарочито то »итакодаље«. Није само стога што му је парало уши, него што је јасно осећао да сама та реч у говору странаца стоји уместо прећутане истине, као и да све оно што је испред ње речено не значи ништа.

– Ама, немој ти мени, бог ти дао, то њихово: »... и даље и даље«, него ти мени кажи и протумачи, ако можеш, шта се то ради са ћупријом. То не може бити тајна. И каква ти је то тајна коју знају и деца из мектеба? – упада хоџа љутито. – И шта има, бог те веселио, ћуприја са њиховим ратовањем?

– Има, Алихоџа, још како има – каже Бранковић, сад опет насмејан.

И објашњава му љубазно и онако мало с висока као што се говори деци, како је све то предвиђено у правилима службе, како постоје за то пионири и понтонири, како у царској војсци сваки зна само свој посао и нема ништа да брине ни да се меша у туђу »бранжу«.

Слуша га хоџа, и слуша и гледа, али слабо разуме и не може дуго да издржи.

– Ама, све је то лијепо, добар си човјече, али знају ли они да је ово везиров хаир, да је за душу и за божји хатор грађено и да је харам и камен са њега одбити?

Фелдвелбел само рашири руке, слеже раменима, стиште усне и склопи очи, тако да му лице доби неки лукав и учтив израз, непомичан, слеп, глух, какав људи могу да стекну само дугогодишњим радом у древним и трулим администрацијама, у којима се дискреција одавно изродила у бездушност а послушност у кукавичлук. Лист беле, неисписане хартије још је речит према немом опрезу тога лица. А одмах затим царски човек отвори очи, опусти руке, изглади лице, и узе на себе свој

стални изглед оне сигурне, насмејане ведрине у којој се бечка доброћудност и турска учтивост састају и мешају као две воде. И променивши разговор, и хвалећи бираним речима хоџино здравље и његов младеначки изглед, опрости се са истом оном неисцрпном љубазношћу са којом је и пришао. А хоџа остаде збуњен и поколебан у себи, али ништа мање брижан него што је био раније. Изгубљен у тим брижним мислима, он је гледао са ћепенка у блештаву лепоту првог мартовског дана. Према њему је, у косој перспективи, стајао вечити и вечито једнаки мост; кроз његове беле лукове назирала се зелена, обасјана и немирна површина Дрине, тако да је изгледао као необичан ћердан у две боје, који трепти на сунцу.

XVIII

Та затегнутост која се у свету звала »анексиона криза« а која је овде бацила своју злогуку сенку и на мост и на касабу поред њега, нагло је попустила. Тамо негде у преписци и преговорима између заинтересираних престоница нађено је за њу мирно решење.

Граница, та одувек лако запаљива граница, није овога пута планула. Војска која је у оноликом броју испунила варош и села по граници, почела је са првим пролетњим данима да се повлачи и смањује. Али, као што је увек бивало, промене које је та криза изазвала остале су и после ње. Стални гарнизон у вароши много је већи него што је био раније. Мост је и даље миниран. На то више нико и не мисли, осим Алихоџе Мутевелића. Оно земљиште на левом зараванку поред моста, изнад старинског зида, на коме се налази среска башта, преузеле су сада војне власти. Средином баште посечене су воћке и на том месту саграђена лепа кућа на спрат. То је нова официрска касина, јер је дотадашња, једна приземна мала зграда, горе на Бикавцу, постала тесна за повећан број официра. Тако је сада са десне стране моста био Лотикин хотел а са леве официрска касина, две беле, готово једнаке зграде; између њих пијац, окружен дућанима, а изнад пијаца на малој узвишини велика касарна коју народ зове Каменити хан, у сећању на Мехмедпашин караван-серај, који је некад био на том месту па нестало без трага.

Цене које су прошле јесени скочиле, услед присуства толико војске, остале су непромењене, са много више изгледа на даље дизање него на враћање на старо. Те године отворене су две банке, српска и муслиманска. Свет се служи меницом, као леком. Сад се свак лакше задужује. Али што год више има новца, више га треба. Само онима који троше без рачуна, више него што привређују, изгледа живот још некако лак и леп. Али трговци и људи од посла забринуте су. Кредитни рокови за плаћање робе бивају све краћи. Добра и сигурна муштерија бива реда. Све је већи број артикала који су по цени изнад куповне снаге већине света. Пазарује се намало и

све се више траже јевтиније врсте робе. Обилније купују још само несигурне платише. Једини сигуран и добар посао јесу лиферације за војску или неку државну установу, али то не може свакоме да запане. И државни порези и општински намети бивају све већи и многобројнији; строгост при утери-вању расте. Из даљине се осећа нездраво љуљање на берзама. Добици који настају од тога иду у невидљиве руке, а штете се протежу до у најудаљеније крајеве монархије и распоређују по ситној трговини, све до прекупца и потрошача.

И опште расположење духова у касаби није ни ведрије ни мирније. Оно нагло попуштање затегнутости није донело истинско смирење духова ни код Срба ни код муслимана у касаби; оставило је само скривено разочарање код једних а талог неповерења и страха од будућности код других. Ишчекивање великих догађаја почиње поново да расте, без видљива разлога и непосредног повода. Нада се народ нечему и страхује од нечега (управо, једни су који се надају а други који страхују), и све прима и посматра само под тим видом и с тим у вези. Просте, срце се узнемирило у човеку, и у оном неуком и најпростијем, нарочито код млађег света, и никоме није довољан његов једнолични живот, какав је дотле вукао годинама. Свак жели више, тражи боље, или стрепи од горег. Старији људи још жале за оном »слатком тишином« која је у турско време сматрана као крајњи циљ и најсавршенији облик јавног и приватног живота, и која је владала још и у првим деценијама аустријске власти. Али таквих је мало. Сав остали свет тражи гласан, узбудљив и немиран живот. Хоће доживљај или одјек туђих доживљаја, или бар шаренило, хуку и узбуђење, који дају илузију доживљаја. А то мења не само стање у духовима него и сам спољни изглед вароши, чак и онај дрвени и устаљени живот на капији, живот тихих разговора и мирног размишљања, ведрих шала и севдалијских певања, између воде, неба и планина, почиње да се мења.

Кафеџија набавио грамофон, гломазну дрвену кутију са великом лименом трубом у облику светло-модрог цвета. Његов син мења плоче и игле и навија непрестано ту грлату

справу од које трешти капија и одјекује на обе обале. А морао је да га набави, да не би заостао за осталим светом, јер грамофон се чује не само по друштвима и читаоницама него и по најскромнијим кафаницама у којима се некад седело под липом, на трави или на светлом доксату, и разговарало сниженим гласом и са мало речи. Свуда грамофони стружу и креште турске маршеве, српске родољубиве песме или арије из бечких оперета, већ према гостима за које свирају. Јер, где нема хуке, сјаја и покрета, тамо свет не иде и не пазарује.

Новине се читају похлепно и много али површно и надочват: сваки тражи само оне које на првој страни доносе сензационалне натписе, исписане крупним словима. Ситно штампане и сабијене чланке мало ко чита. Све што се дешава, праћено је шумом и блеском крупних речи. Млађи свет не сматра да је живео тога дана, ако му увече, пре спавања, не звоне уши и не блеште очи од онога што је преко дана чуо и видео.

На капију долазе варошке аге и ефендије, озбиљни и наоко равнодушни, да чују новинске вести о турско-италијанском рату у Триполису. Лакомо слушају шта се пише по новинама о младом и јуначком турском мајору Енвербегу, који бије Италијане и брани султанову земљу као да је потомак Соколовића или Ћуприлића. Мрште се на гласну музику грамофона, која их смета у мислима, и неприметно али дубоко и искрено стрепе за судбину далеке турске покрајине у Африци.

Деси се да у то време, враћајући се са посла, прође преко моста онај Петар Талијан, мајстор Перо, у свом платненом оделу белом од камене прашине и умазаном бојама и терпентином. Остарео је и још више погнут, скроман и бојажљив. Као и приликом Лукенијевог атентата на царицу, по некој њему неразумљивој логици, и опет је он крив за нешто што су негде у свету урадили његови земљаци Италијани са којима он већ одавно нема никакве везе. Тада неко од турских младића викне:

– 'Оћеш, курво, Триполис? Ево ти, на!

И вичући одмерају за њим »од шаке до лакта« и чине друге непристојне покрете.

А мајстор Перо, онако уморан и погурен, са алатом под пазухом, набије само шешир јаче на очи, стисне грчевито лулу зубима, и похита својој кући уз Мејдан.

Ту га чека његова Стана, и она већ остарела и попустила у снази, али још оштра и грлата жена. Он јој се горко жали на турску момчад која говори што не треба и траже од њега Триполис за који он до неки дан није знао ни да постоји. А Стана, као Стана, неће да га схвати и пожали, него још тврди да је сам крив и да је и заслужио да му довикују којешта.

– Ти да си мушко, ко што ниси, распалио би га тим длијетом или чекићем по ћиверици, па не би балијама више на ум пало да те задијевају, него би скакали на ноге кад ти прођеш преко ћуприје.

– Ех, Стана, Стана – каже доброћудно и малко жалосно мајстор Перо – како може цојек цојека цекицем по циверици?

Тако су текле све те године у ситним и крупним узбуђењима и у сталној потреби за њима. И тако је дошла јесен 1912. године, а затим 1913. година, са балканским ратовима и српским победама. А по неком чудном изузетку, управо то што је било од толике важности по судбину моста и касабе и свега што је живело у њој, дошло је ћутке, готово неопозице.

Румени на почетку и на крају, а златни у средини, октобарски дани су прошли над касабом која је очекивала брање кукуруза и нову ракију. Још је лепо могло да се седи на подневном сунцу на капији. Време је, изгледа, зауставило дах над касабом. И управо тада се десило.

Пре него што су писмени људи могли да се разаберу у противречним новинским вестима, рат између Турске и четири балканске државе већ је избио и кренуо својим древним путевима преко Балкана. А пре него што је свет право схватио смисао и замашај рата, он је стварно завршен победама српског и хришћанског оружја. И све се то свршило далеко одавде, без огњева по граници, без јеке топова и без одсечених глава на капији. Као што је био случај у новцу и у трговини, и у

овим најкрупнијим стварима све се дешава на даљину и несхватљиво брзо. Тамо негде далеко у свету игра се коцка или бије бој и тамо се решава и судбина свакога од нас.

Али ако је спољни изглед касабе био миран и непромењен, у духовима су ти догађаји изазвали читаве олује највећих заноса и најдубљих потиштености. Јер, као све што се дешавало у свету последњих година, и то је у касаби примљено са потпуно супротним осећањима код Срба и код муслимана; једино по снази и дубини њихова су осећања била можда једнака. Догађаји су превазишли све наде једних, а сва страховања других изгледала су оправдана. Жеље које су стотинама година летеле пред спорим ходом историје, сад нису више могле да је прате и стижу у њеном фантастичном лету на путу најсмелијих остварења.

Све што је касаба могла да види и непосредно осети од тога судбоносног рата, одиграло се стреловито брзо и необично једноставно.

На Увцу, где граница између Аустро-Угарске и Турске иде речицом Увац и где дрвени мост дели аустријску жандармску касарну од турске карауле, прешао је турски официр, заједно са малом посадом, на аустријску страну. Ту је театрално преломио своју сабљу о ограду на мосту и предао се аустријским жандармима. У том тренутку с брда је силазила сива српска пешадија. Она је заменила несавремени аскер дуж целе границе између Босне и Санџака. Нестало је тромеђе између Аустрије, Турске и Србије. Турска граница, која је још јуче била на петнаестак километара од касабе, повукла се одједном за више од хиљаду километара, чак негде тамо иза Једрена.

Толике и тако крупне промене, извршене у тако кратком времену, потресле су касабу у темељима.

За мост на Дрини ова је промена била пресудна. Железничка веза са Сарајевом умртвила је, као што смо видели, све његове везе са Западом, а сад је напречац престала и веза са Истоком. Управо, тај Исток, који га је и створио и који је до јуче још био ту, истина продрман и начет, али сталан и стваран као небо и земља, сад је ишчезао као привиђење, и сад мост

заиста не везује друго до два дела касабе и оно двадесетак села са једне и са друге стране Дрине.

Велики камени мост, који је по замисли и побожној одлуци везира из Соколовића требало да спаја, као један од беоцуга империје, два дела царевине, и да »за бољу љубав« олакшава прелаз од Запада на Исток, и обрнуто, био је сада стварно одсечен и од Истока и од Запада и препуштен себи као насукани бродови и напуштене богомоље. За три пуна века он је издржао и нацивео све и, непромењен, верно служио своме задатку, али су се људске потребе окренуле и ствари у свету промениле: сад је његов задатак њега изневерио. По његовој величини, трајности и лепоти, војске би могле преко њега да прелазе и каравани да се нижу још столећима, али ето, вечном и непредвидљивом игром људских односа везирова задужбина се нашла одједном одбачена и као враџбином стављена изван главне струје живота. Садашња улога моста није се подударала никако са његовим вечно младим изгледом и џиновским а складним сразмерама. Али он је стајао још исти онакав каквог га је видео велики везир пред унутарњим погледом склопљених очију и каквог га је остварио његов неимар: моћан, леп и трајан, изнад свих промена.

Све оно што је дремало у људима, древно као овај мост и немо и непомично као он, сад је одједном оживело и почело да утиче на свакодневни живот, опште расположење и личну судбину сваког појединца.

Први летњи дани 1913. године, кишовити и млаки. На капији седе дању потиштени варошки муслимани, старији људи, по десетак њих око једног, млађег, који им чита новине, тумачи стране изразе и необична имена и објашњава географију. Сви мирно пуше и непоколебљиво гледају преда се, али се не да потпуно сакрити да су брижни и потресени. Прикривајући узбуђење, нагињу се над географском картом на којој је означена будућа подела Балканског Полуострва. Гледају у хартију и не виде ништа у тим кривудаваим линијама, али знају и схватају све, јер они носе своју географију у крви и биолошки осећају слику света.

– Ко ме би допао Ушћуп? – пита један старац, привидно равнодушно, младића који чита.

– Србији.

– Ух!

– А чији је Селаник?

– Грчки.

– Ух! Ух!

– А Једрене? – пита други тихо.

– Бугарско, белћим.

– Ух! Ух! Ух!...

Нису то гласна ни жалови та отхукивања, као код жена и слабића, него мукли и дубоки уздаси, који се губе заједно са дуванским димом кроз густе бркове у летњем ваздуху. Многи од тих старца је прешао седамдесету годину. У њиховом детињству турска власт се пружала од Лике и Кордуна па до Стамбола, а од Стамбола све до неодређених пустињских граница далеког и непроходног Арабистана. (А »турска власт« то је велика, недељива и неуништива заједница Мухамедове вере, сав онај део земног шара »где езан учи«.) Они то добро памте, али памте и то како се после, у току њиховог живота, турска власт повлачила из Србије у Босну, па из Босне у Санџак. И сада, ево су доживјели да је та власт као нека фантастична морска осека одједном отпласнула и повукла се негде у недоглед, а они су остали овде, као водено биље на копну, преварени и угрожени, препуштени себи и својој злој судбини. Све је божје давање, и све је то, несумњиво, обухваћено одредбама божјег промисла, али је тешко човеку да схвати све ово; дах му стаје и свест се мути, а једнако осећа како испод њега подмукло извлаче земљу, као ћилим, и како границе које би требало да су трајне и чврсте постају течне и променљиве, померају се, удаљују, и губе, као ћудљиви пролетњи потоци.

Са таквим сећањима и мислима седе старци на капији и слушају слабо и расејано шта пишу о свему томе новине. Слушају ћутке, иако им речи којима се у новинама говори о царевима и државама изгледају дрске, луде и неумесне и цео начин писања као нешто безбожно, противно вечним закони-

ма и логици живота, нешто што »неће издобрити« и са чим се частан и разуман човек не може помирити. Над њиховим главама вије се дувански дим. Небом високо броне бели, искидани облаци кишовитог лета а земљом брзе и широке сенке.

А ноћу, до у касне сате, седе на тој истој капији младићи из српских кућа и певају гласно и пркосно песму о српском топу, а нити их ко глоби ни кажњава. Међу њима често се примећују студенти и ђаци средњих школа. То су већином бледи и мршави младићи, са дугом косом и црним, плитким шеширом широког обода. Они долазе ове јесени врло често, иако је школска година већ отпочела. Дођу возом од Сарајева, са препорукама и лозинкама, омркну овде на капији, али не освану сутрадан у касаби, јер их вишеградски младићи пребацују утврђеним каналима у Србију.

А са летњим месецима, кад наступи време школског распуста, оживе варош и капија од ђака и студената, који су родом одавде и који долазе кућама. Они тада утичу на цео живот у касаби.

Крајем јуна месеца стижу у групи сарајевски гимназисти, а у првој половини јула месеца, један по један, правници, медицинари, филозофи са универзитета из Беча, Прага, Граца и Загреба. Са њиховим доласком мења се и сам спољни изглед касабе. По чаршији и на капији виде се њихови млади ликови, измењени и страни, и одударају држањем, говором и оделом од устаљених навика и вечно исте ношње касабалијског света. На њима су одела угаситих боја и последњег кроја. То је онај »Глоцкенфагон« који у целој Средњој Европи важи као последња реч моде и врхунац доброг укуса. На главама носе шешире од меке панамске сламе, са обореним ободом и са врпцом у шест разних дискретних боја. На ногама американске ципеле широке и са јако уздигнутим капицама. Већина има штап од бамбуса необичне дебљине. У рупици капута метална значка Сокола или неког студентског удружења.

Студенти донесу у исто време и нове речи и пошалице, нове песме, нове игре са зимушњих балова, а нарочито нове књиге и брошуре, српске, чешке и немачке.

И раније за првих двадесетак година аустријске окупације, бивало је да младићи из касабе одлазе на студије, али нити су били у оволиком броју ни надахнути овим духом. Неколицина је за та прва два деценија свршила учитељску школу у Сарајеву, а двојица, тројица право или филозофију у Бечу, али све су то били ретки изузеци, скромни младићи који су тихо и неприметно полагали своје испите, а по свршеним студијама губили се у сивој и непрегледној војсци државне бирократије. Али од неког времена број студената из касабе нагло се увећао. Уз помоћ националних просветних друштава сада већ одлазе на универзитете и сељачки синови и деца ситних занатлија. Још више се променио дух и карактер самих студената.

То више нису они некадашњи студенти из првих година после окупације, кротки и безазлени младићи, предани сваки својим студијама у најужем смислу речи. А нису ни обични касабалијски мераклије ни некадашњи момци, будуће газде и еснафлије, који су у одређено доба живота трошили сувишак снаге и младости на капији и за које се у породици говорило: »О жени га да не пјева!« То су нови људи, који се школују и васпитавају по разним градовима и државама и под различитим утицајима. Из великих градова, са универзитета и гимназија на којима уче, ти младићи долазе засењени осећањем горде смелости којим прво и непотпуно знање испуњава младог човека, и понесени идејама о праву народа на слободу и човека појединца на уживање и достојанство. Са сваким летњим распустом они доносе слободоумна схватања друштвених и верских питања и занос оживелог национализма, који је у последње време, нарочито после српских победа у балканским ратовима, порастао до општег веровања, а код многих младића до фанатичне жеље за делом и личним жртвовањем.

Капија је главно место њихових састанака. Ту се испуњају после вечере. И у мраку, под звездама или на месечини, у мирној ноћи, над хучном реком, одјекују њихове песме, шале, гласни разговори и бескрајне препирке, нове, смеле, наивне, искрене и безобзирне.

Са ђацима су ту редовно и њихови другови из детињства који су заједно с њима учили овде основну школу па после остали у касаби као шегрти, трговачки помоћници, ситни писари у општини или неком предузећу. Њих има две врсте. Једни су задовољни својом судбином и животом касабе у којој ће остати да век векују. Они са љубопитством и симпатијом гледају своје школоване другове, диве им се, не поредећи се никад са њима; и без најмање суревњивости учествују у њиховом развиту и успону. Други су непомирени са животом у касаби на који су стицајем прилика осуђени, жељни нечег што сматрају вишим и бољим а што им се измакло и што им са сваким даном постаје све даље и недостижније. Иако и даље другују са својим друговима студентима, ти младићи обично се одвајају од ових својих школованих вршњака, било својом грубом иронијом, било непријатним ћутањем. Они не могу као једнаки да учествују у свима њиховим разговорима. Зато мучени стално осећањем своје недораслости, они час претерано и неискрено подвлаче у говору своју простоту и неукост, у поређењу са срећнијим друговима, час се опет јетко свему подсмевају са висине свога незнања. И у једном и у другом случају, завист одише из њих као готово видна и осетна снага. Али младост још лако подноси присуство и најгорих нагона и живи и креће се слободно и безбрижно између њих.

Било је и биће звезданих ноћи над касабом, и раскошних сазвежђа и месечина, али није било и богзна да ли ће још бити таквих младића који у таквим разговорима са таквим мислима и осећањима бдију на капији. То је нараштај побуњених анђела, у оном кратком тренутку док још имају и сву моћ и сва права анђела и пламену гордост побуњеника. Ови синови сељака, трговаца или занатлија из забачене босанске касабе добили су од судбине, без свога нарочитог напора, отворен излаз у свет и велику илузију слободе. Са својим урођеним касабалијским особинама они су одлазили у тај свет, бирали мање-више сами, према својим склоностима, тренутним расположењима или ћудима случаја, предмет својих студија, врсту својих забава и круг својих познанстава и пријатеља. У

већини они нису могли ни умели да обухвате и заграбе много од онога што су успевали да виде, али није било ниједнога који није имао осећање да може да захвати где год хоће и да је све што пригрли његово. Живот (та реч је долазила врло често у њиховим разговорима, као и у књижевности и политици тога времена, где се писала са великим почетним словом), живот је стајао пред њима као објект, као поприште за њихова ослобођена чула, за њихова умна љубопитства и осећајне подвиге, који нису познавали граница. Сви су путеви пред њима, отворени, пукли до у бескрај; на већину од тих путева неће они никад ни ногом ступити, па ипак опојна сласт живота била је у томе што су могли (бар у теорији) слободно да бирају који хоће и смели да посрћу од једног до другог. Све оно што су други људи, друге расе, у другим земљама и временима, постигли и стекли у низу нараштаја, у току вековних напора, по цену живота, или одрицања и жртава, већих и скупљих од живота, све је то лежало пред њима као случајно наследство и опасан дар судбине. Изгледало је фантастично и невероватно, па ипак је било истинито: они су могли да чине са својом младошћу шта хоће, у једном свету где су закони друштвеног и личног морала, све тамо до далеке границе криминала, били управо тих година у пуној кризи, слободно тумачени, примани или одбацивани од сваке скупине људи и сваког појединца; они су могли да мисле како хоће, да суде о свему, слободно и неограничено; они су смели да говоре шта хоће, и за многе од њих те речи су биле исто што и дела, оне су задовољавале њихове атавистичке потребе за јунаштом и славом, силовитошћу и разарањем, а нису повлачиле за собом обавезу на делање ни неку видљиву одговорност због изреченог. Најдаровитији међу њима презирали су оно што је требало да уче и потцењивали оно што могу да ураде, а поносили се оним што не знају и заносили оним што је изван њихове моћи. Тешко је замислити опаснији начин да се уђе у живот и сигурнији пут ка изузетним делима и ка потпуном слому. Само најбољи и најјачи међу њима бацали су се заиста са фанатизмом факира у акцију и ту сагарали као мушице, да би од својих вршњака

одмах били слављени као мученици и светитељи (јер нема нараштаја који нема своје светитеље) и подизани на пједестал недостижних узора.

Сваки људски нараштај има своју илузију у односу према цивилизацији; једни верују да учествују у њеном распаљивању, а други да су сведоци њеног гашења. У ствари, она увек и пламса и тиња и гасне, већ према томе са кога места и под којим углом је посматрамо. Овај нараштај, који сада претреса филозофска, друштвена и политичка питања на капији, под звездама, изнад воде, само је богатији илузијама; иначе у свему сличан другима. И он има осећање и да пали прве ватре једне нове цивилизације и да гаси последње пламенове друге, која догорева. Оно што би се за њих нарочито могло казати, то је: да није било одавно покољења које је више и смелије маштало и говорило о животу, уживању, и слободи, а које је мање имало од живота, горе страдало, теже робовало и више гинуло него што ће страдати, робовати и гинути ово. Али за тих летњих дана 1913. године све је то било још у смелим али неодређеним наговештајима. Све је изгледало као узбудљива и нова игра на овом древном мосту који се на месечини јулских ноћи беласао чист, млад и непроменљив, а савршено леп и јак, јачи од свега што време може да донесе и људи да смисле и учине.

XIX

Како једна топла ноћ у месецу августу личи на другу, тако су и разговори ових касабалијских ђака и студената увек исти или слични.

Одмах после брзе и слатке вечере (јер дан је прошао у купању и сунчању), један по један стижу на капију. Јанко Стиковић, син једног абације са Мејдана, који студира већ четири семестра природне науке у Грацу. То је мршав младић са оштрим профилом и глатком црном косом, сујетан, осетљив, незадовољан самим собом, али још више свим око себе. Чита много и пише чланке, под већ познатим псевдонимом, у револуционарним омладинским листовима који излазе у Прагу и Загребу. Али он пише и песме и објављује их под једним другим псевдонимом. Спремио је већ збирку, коју треба да изда »Зора« (»Издавачко предузеће за националистичке едиције«). Осим тога он је добар говорник и ватрен дебатар на ђачким састанцима. Велимир Стевановић, здрав и крупан младић, под својче без одређеног порекла; ироничан, реалан, штедљив и марљив; завршава медицину у Прагу. Јаков Херак, син доброћудног и популарног вишеградског писмоноше, црн, ситан, правник, оштрог погледа и брзе речи, социјалиста, полемичан дух који се стиди свога доброг срца и крије свако осећање. Ранко Михаиловић, ћутљив и доброћудан младић, који студира право у Загребу, помишља већ сада на чиновничку каријеру и слабо и млако учествује у другарским препиркама и разговорима о љубави, политици, и погледима на живот и друштвено уређење. Он је, по мајци, праунук оног проте Михаила чија је глава, са цигаретом у устима, била натакнута на колац и изложена на овој истој капији.

Ту је и неколико сарајевских гимназиста који лакомо слушају старије другове и њихова причања о животу у великим градовима, и маштом, коју шибају дечачка сујета и притајене жеље, замишљају све као још много веће и лепше него што јесте и што може да буде. Ту је и Никола Гласинчанин, блед и крут младић који је због сиромаштва, танког здравља и слабог успеха морао да напусти гимназију, после четвртог разреда,

да се врати у касабу и прими место писара код немачке фирме која извози дрво. Он је из пропале газдинске породице са Околишта. Његов деда Милан Гласинчанин умро је некако убрзо после окупације, у сарајевској лудници, пошто је у младости прокоцкао већи део иметка. Одавно је умро и отац му, газда Петар, болешљив човек без воље, снаге и угледа. Сад овај Никола проводи по цео дан на обали реке, поред радника који ваљају и сплаве тешке борове балване, бележи кубике мереног дрвета, а после их у канцеларији сабира и уноси у спискове. Тај једнолични посао, међу ситним људима, без полета и ширег видика, он осећа као муку и понижење, а одсуство сваког изгледа да би могао или променити свој друштвени положај или напредовати у њему, створило је од осетљивог младића прерано зрелог, жучног и ћутљивог човека. Он чита много у слободним часовима али га та душевна храна не снажи и не подиже јер све то прозукне у њему. Његова зла судбина, самоћа и патња отвориле су му очи и изоштриле дух за многе ствари, али и најлепше мисли и најдрагоценија знања могу само да га још више обесхрабре и огорче, јер му још јаче осветљавају његов неуспех и његов безизгледан живот у касаби.

Ту је, најпосле, и Владо Марић, бравар по занимању, весељак и добричина, кога његови другови са високих школа воле и призивају, колико због његовог јаког и лепог баритона толико због његове простосрдачности и доброте. Тај снажни младић са »шлосерским«
качком на глави спада међу оне скромне људе који су довољни сами себи, ни са ким се не мере и не упоређују, захвално и мирно примају оно што им живот пружа и једноставно дају од себе све што имају и могу.

Ту су и две варошке учитељице, Зорка и Загорка, обе родом из касабе. За њихову наклоност отимају се сви ови младићи и пред њима и око њих играју љубавну игру, наивну, замршену, блештаву, мучну. Пред њима се воде дискусије, као турнири пред дамама ранијих столећа; због њих се, после седи на капији и пуши у мраку и самоћи, или пева са друштвом које је дотле негде пило; због њих су међу друговима потајне мрж-

ње, невешто скриване љубоморе, и отворени сукоби. Око десет сати оне одлазе. Младићи остају још дуго, али расположење на капији опада, борбена речитост попушта.

Стиковић, који обично води главну реч, вечерас ћути и пуши. Он је поремећен и незадовољан у себи, али крије то као што крије увек сва своја истинска осећања, и никад не успева да их потпуно сакрије. Он је данас после подне имао први састанак са учитељицом Зорком, занимљивом девојком пуних облика тела, бледа лица и жарких очију. Они су, на Стиковићево велико наваљивање, остварили оно што је у касаби најтеже: да се младић и девојка састану на скровитом месту а да то нико не види и не сазна. Нашли су се у њеној школи која је сада, преко распуста, потпуно пуста. Он је ушао из једне улице, кроз башту, а она из друге, на главни улаз. Нашли су се у једној полумрачној, прашној просторији у којој су све до плафона биле наслагане ђачке клупе. Тако је љубавна страст често присиљена да тражи забачена и ружна места. Нису могли ни да седну ни да легну. Били су обоје збуњени и неспретни. И сувише жељни и плаховити, они су се грлили и савијали на једној од оних истрошених клупа које је она тако добро познавала, не гледајући и не примећујући ништа око себе. Први се отрезнио он. И грубо, без прелаза, као што раде млади људи, стао је да поправља одело на себи и да се прашта. Она се расплакала. Разочарање је било обострано. Кад је колико толико умирио девојку, изишао је, готово побегао, на споредни улаз.

Код куће је затекао поштара који му је донео омладински часопис са његовим чланком »Балкан, Србија и Босна и Херцеговина«. Поновно читање свога чланка одвратило му је мисли од малопређашњег доживљаја. Али и у томе је налазио узроке незадовољству. У чланку је било штампарских грешака, неке реченице су му изгледале смешне; сада, кад се ништа више није дало променити, чинило му се да би се многе ствари могле казати лепше, јасније а сажетије.

А вечерас, ево, цело вече седе на капији и пред том истом Зорком дискутују о његовом чланку. Његов главни противник је говорљиви и борбени Херак, који све посматра и

критикује са ортодоксног социјалистичког гледишта. Остали учествују у дебати само с времена на време. А две учитељице ћуте и спремају невидљив венац победнику. Стиковић се слабо брани; прво, што сада одједном и сам види многе слабости и нелогичности у своме чланку, иако то нипошто не би пред другима признао; друго, што га мучи сећање на данашње послеподне у прашној и спарној школској соби, на сцене које му сада долазе и смешне и ружне а које су биле дуго предмет његових најврелијих жеља и најживљих настојања око лепе учитељице. (Она сада седи ту у летњем мраку и посматра га својим сјајним очима.) Осећа се као дужник и као кривац и много би дао да данас није био у школи и да она сада није овде. У таквом расположењу овај му Херак долази као нека насртљива зоља од које се тешко одбранити. Чини му се да мора да одговара не само за свој чланак него и за оно што се данас после подне у школи догодило. А највише би волео да може сада да је сам, далеко негде одавде и да може мирно да мисли о нечем што није ни чланак ни девојка. Али самољубље га је терало да се брани. Стиковић је цитирао Цвијића и Штро-смајера, а Херак Кауцког и Бебела.

– Ви мећете кола пред руду – викао је Херак, анализирајући Стиковићев чланак. – Не може се са балканским сељак-ом, који је огрезао у сиромаштву и свакој биједи, нигдје и ни у ком случају оснивати трајна и добра државна формација. Само претходно економско ослобођење експлоатисаних класа, сељака и радника, дакле огромне већине народа, може створити реалне услове за формирање самосталних држава. То је природан процес и пут којим треба ићи, а нипошто обрнуто. Стога се и национално ослобођење и уједињење морају извршити у духу социјалног ослобођења и препорода. Иначе, десиће се да ће сељак, радник и ситан грађанин унијети и у нове државне формације, као смртоносну заразу, свој пауперизам и своју ропску ћуд, а малобројни експлоататори свој паразитски, реакционарни менталитет и све своје антисоцијалне нагоне. А од тога не може да буде ни трајне државе ни добродруштва.

– Све је то туђинска, књишка мудрост, драги мој – одговарао је Стиковић – која ишчезава пред живим замахом пробуђених националних снага, у првом реду код Срба, а затим и код Хрвата и Словенаца, које све теже ка једном циљу. Ствари се не развијају према предвиђањима њемачких теоретичара, али зато иду у потпуној сагласности са дубоким смислом наше историје и нашег расног позвања. Од Карађорђевог позива: »Сваки свога убијте субашу!« рјешавају се социјална питања на Балкану путем националних ослободилачких покрета и ратова. И све иде савршено логично: од мањег ка већем, од регионалног и племенског ка националном и државотворном. Зар нису наше побједи на Куманову и Брегалници у исто вријеме највеће побједи напредне мисли и социјалне правде?

– То ћемо још видјети – упада Херак.

– Ко не види сада, тај неће никад видјети. Ми вјерујемо...

– Ви вјерујете, а ми не вјерујемо ништа, него желимо да се увјеримо стварним доказима и чињеницама – одговарао је Херак.

– Зар нестанак Турака и слабљење Аустро-Угарске, као први степен ка њеном уништењу, нису у ствари побједи малих, демократских народа и поробљених класа, у њиховој тежњи да заузму своје мјесто под сунцем? – настављао је Стиковић своју мисао.

– Кад би остварења националистичких тежња доносила и остварење социјалне правде, онда у државама Западне Европе, које су већином оствариле све своје националне идеале и у том погледу задовољене, не би требало да буде више ни великих социјалних проблема, ни покрета ни сукоба. А ми видимо да није тако. Напротив.

– А ја ти и опет кажем – одговара мало уморно Стиковић – да без креирања самосталних држава на бази националног јединства и савремених схватања личне и друштвене слободе не може бити ни говора о »социјалном ослобођењу«. Јер, као што је рекао онај Француз, политика има првенство__

– Стомак има првенство – упаде Херак.

Ту заграјаше остали. Наивна студентска дискусија се претвори у младеначку свађу у којој су сви говорили и упадали један другом у реч и која се код прве досетке распршта и изгуби у смеху и довикивању.

За Стиковића то је био добродошао повод да прекине распру и да зачути, а да то не изгледа као пораз и повлачење.

После Зорке и Загорке, које су око десет сати отишле кући, у пратњи Велимира и Ранка, почели су и остали да се разилазе. Најпосле, остали су само Стиковић и Никола Гласинчанин.

Њих двојица су вршњаци. Некад су заједно пошли у гимназију и заједно становали у Сарајеву. Знају један другог до у ситнице и управо стога не могу један другог ни право да оцене ни истински да воле. С годинама размак је између њих бивао, природно, све већи и све мучнији. О сваком распусту они се налазе овде у касаби и мере један другог и посматрају као нераздвојни другови-непријатељи. Сад је између њих дошла још и ова лепа и немирна учитељица Зорка. Јер, за време дугих месеци последње зиме она се дружила са Гласинчанином који нити је крио ни могао сакрити колико је у њу заљубљен. Он се био ухватио за ту љубав са свим оним жаром који могу да унесу у те ствари огорчени и незадовољни људи. Али чим су дошли летњи месеци и појавили се студенти, осетљивом Гласинчанину није могла да измакне пажња коју учитељица посвећује Стиковићу. Због тога је она стара и пред светом увек скривана затегнутост између њих двојице у последње време порасла. Овог распуста нису се још ниједанпут нашли овако насамо.

Сад, кад су случајно овако остали, прва помисао и код једног и код другог била је: да се што пре растану без разговора, који може бити само непријатан. Али неки бесмислени обзир, који само младост познаје, није им дао да то што желе и учине. У тој неприлици помогао им је случај и бар за тренутак олакшао тешко ћутање које их је притискивало.

У мраку се зачуше гласови двојице шетача, који су ишли полаганом и били застали ту поред саме капије, иза оштрог

угла, тако да их Стиковић и Гласинчанин са својих седишта на софи нису могли да виде, као ни они њих. Али су чули сваку реч и ти гласови су им били добро познати. То су двојица њихових нешто млађих другова. Тома Галус и Фехим Бахтијаревић. Њих двојица се држе мало по страни од оне групе у којој је велика већина ђака и студената и која се сваке вечери искупља на капији око Стиковића и Херака, јер, иако млађи, Галус је и као песник и као националистички говорник супарник Стиковићу, кога не воли и не цени, а Бахтијаревић је необично ћутљив, горд и повучен као право беговско унуче.

Тома Галус је висок младић румених образа и плавих очију. Његов отац, Албан Галус (Албан вон Галлус), последњи потомак једне старе породице из Бургенланда, дошао је као чиновник, одмах после окупације, у касабу. Ту је био двадесетак година »шумски управитељ« и сада живи у касаби као пензионер. У самом почетку он се оженио овде ћерком једног од првих газда, Хаџи-Томе Станковића, једном поуселом и снажном девојком црне масти и јаке воље. Са њом је изродио децу, две кћери и једног сина, која су сва крштена у српској цркви и одрасла као права касабалијска деца и Хаџи-Томина унучад. Стари Галус, висок и некада леп човек са благородним осмејком, и бујном, потпуно белом косом, одавно је постао прави касабалија, »господин Албо«, за кога млађи нараштаји и не помишљају да би могао бити странац и дошљак. Он има две страсти, које никоме не сметају, то су: лов и лула. По ћелом котару он има старе и добре пријатеље, како међу Србима, тако и међу муслиманима сељацима, са којима га везује ловачка страст. Као да је рођен и одрастао са њима, потпуно је усвојио многе њихове особине, нарочито онај начин веселог ћутања и мирног разговора, тако карактеристичан за људе који су страсни пушачи и који воле лов, шуму и живот на ваздуху.

Млади Галус је ове године завршио гимназијалну матуру у Сарајеву и најесен треба да иде у Беч на студије. У питању његових студија постоји у породици подвојеност. Отац би желео да му син студира технику или шумарство, а син би хтео

да иде на филозофију. Јер, овај Тома Галус је само својим спољним изгледом налик на оца а све његове урођене тежње иду у сасвим противном правцу. То је један од оних добрих ђака, чедних и примерних у свему, који са великом лакоћом и као узгред полажу све предмете, а цело своје искрено и стварно занимање посвећују својим помало ћудљивим и несрећеним духовним склоностима, изван школе и њеног званичног програма. То су они ђаци ведра и једноставна срца, али немирна и љубопитљива духа. Њима су готово непознате оне тешке и опасне кризе чулног и осећајног живота кроз које пролазе толики други младићи њихових година, али зато они тешко налазе смирење својих духовних немира и врло често остају за цео живот сваштари, занимљиви особењаци, без сталног дела и без одређеног правца уопште. Како сваки млад човек мора не само да испуни вечне, природне захтеве младости и сазревања него поред тога и да плати харач савременим струјањима духа, па и моди и навикама свога времена, које тренутно владају међу омладином, и Галус је писао стихове и био активан члан револуционарних националистичких ђачких организација. Поред тога он је пет година учио француски језик као необавезан предмет, бавио се књижевношћу и, нарочито, филозофијом. Био је страствен и неуморан у читању. Главна страна лектира тадашњих младих људи у сарајевској гимназији састојала се од дела из познате и огромне немачке издавачке куће *Reclam's Universal-Bibliothek*. Те мале, јевтине свешчиће са жутим корицама и необично ситном штампом биле су главна духовна храна приступачна ђацима тога времена; из њих су могли да упознају не само немачку књижевност него сва крупнија дела светске књижевности у немачким преводима. Из њих је и Галус црпео своје познавање немачких модерних филозофа, нарочито Ничеа и Штирнера, и могао је о њима да води, на шетњама поред Миљацке, бескрајне дискусије са неком хладном и веселом страшћу, не везујући ни најмање своја знања са својим личним животом, као што то иначе младићи тако често раде. Тип таквог прерано зрелог и разноврсним а несрећеним знањима преоптерећеног

матуранта није био редак међу тадашњим гимназистима. Чедан младић и добар ђак, Галус је слободу и необузданост младости познавао само у смелостима мисли и претераности-ма лектире.

Фехим Бахтијаревић је само по мајци касабалија. Отац му је Рогатичанин и сада је кадија у Рогатици, али мајка му је из велике овдашње породице Османагића. Од најранијег детињства он проводи један део летњег распуста заједно са мајком код њених у касаби. То је витак младић грацилних и вретенастих облика, нежних али снажних зглобова. На њему је све одмерено, угашено и пригушено. Фини овал лица као печен, кожа потпуно загасита, смеђа, са лаким преливима неке тамне модрине, покрети кратки и ретки; црне очи са модро осенченом беоњачом; поглед врео, али без сјаја; јаке, састављене обрве; танка црна наушница над повијеним уснама. Такви се мушки ликови виђају на персијским минијатурама.

И он је овога лета положио матуру и сада очекује да добије државну стипендију да би студирао оријенталне језике у Бечу.

Ова два младића настављају неки раније започети разговор. Реч је о Бахтијаревићевом избору студија. Галус му доказује да ће погрешити ако узме оријенталистику. Уопште Галус говори много више и живље, јер је навикао да га слушају и јер воли да проповеда, док Бахтијаревић говори кратко и мало као човек који има своје стално уверење, а нема потребе да другог убеђује. Галус говори, као већина младих и начитаних људи, са оним наивним задовољством од речи, сликовитих израза и поређења и са склоношћу ка уопштавању, а Бахтијаревић суво, кратко, готово немарно.

Скривени у сенци и заваљени на каменим седиштима, Стиковић и Гласинчанин ћуте, као да су се без речи споразумели да непримећени слушају разговор двојице другова на мосту.

Завршавајући ту дискусију о студијама, Галус говори ватрено:

– Ту се ви муслимани, беговски синови, често варате. Збуњени новим временима, ви више не осјећате право и потпуно своје мјесто у свијету. Ваша љубав према свему што је оријентално само је један савремени израз ваше »воље за моћи«; за вас су источњачки начин живота и мишљења најуже везани са једним друштвеним и правним поретком који је био основ вашег вјековног господства. И то је разумљиво. Али то не значи нипошто да ви имате смисла за оријенталистику као науку. Ви сте оријенталци, али се варате кад мислите да сте позвани да будете оријенталисти. Ви уопште немате звања ни праве склоности за науку.

– Види!

– Не, немате. И кад то тврдим, ја не кажем ништа увредљиво и неповољно. Напротив. Ви сте једина господа у овој земљи, или сте бар били то; ви сте кроз стољећа ширили, утврђивали или бранили то своје господство, мачем и књигом, правно, вјерски и војнички; то је од вас створило тип ратника, управљача и власника, а та класа људи нигдје у свијету не његује апстрактне науке, него то препушта онима који ништа друго немају и не могу. За вас су правне студије и привреда, јер ви сте људи конкретних знања. Такви су увијек и свуда људи из господујуће класе.

– Значи да ми треба да останемо непросвијећени.

– Не, не значи то, него значи да морате да останете оно што сте или, ако хоћеш, оно што сте били; морате, јер нико не може да буде и оно што јесте и противно од тога.

– Па ми данас нисмо господујућа класа. Данас смо сви једнаки – упада опет Бахтијаревих са лаком иронијом у којој има и горчине и поноса.

– Нисте, разумије се да нисте. Прилике које су од вас некад начиниле то што сте измијениле су се одавно, али то не значи да се и ви можете мијењати истом брзином. То није први ни посљедњи случај да једна друштвена класа изгуби своју подлогу, а да она остане иста. Погодбе живота се мијењају, а једна класа људи остаје оно што је, јер само таква може да постоји, и таква и пропада.

Говор двојице невидљивих младића прекиде се за тренутак, угашен Бахтијаревићевим ћутањем.

На ведром небу, изнад црних планина у дну видика, појавио се крњ, бродоломан месец. Бела плоча са турским натписом, на издигнутом зиду, засја одједном као неки слабо осветљени прозор у модром мраку.

Бахтијаревић је сада говорио нешто, али тако слабим гласом да су само поједине неповезане и неразумљиве речи допирале до Стиковића и Гласинчанина. Говор је, као што увек бива у младалачким разговорима у којима су асоцијације смеле и брзе, био већ прешао на другу тему. Од студија оријенталних језика дошли су на садржину натписа на белој плочи пред њима и говорили и о мосту и о оном који га је подигао.

Галусов глас је био много јачи и изразитији. Надовезујући на Бахтијаревићеве хвале Мехмедпаши Соколовићу и тадашњој турској управи која је подизала овакве грађевине, он је сада живахно развијао своје националистичке погледе на прошлост и будућност народа и његове културе и цивилизације. (Јер, у тим ћачким разговорима сваки иде за својом мисли.)

– Ти имаш право – говорио је Галус – то је морао бити генијалан човјек. Није он први ни посљедњи човјек наше крви који се истакао служећи туђе царство. Ми смо дали на стотине таквих људи, државника, војсковођа и умјетника, Цариграду, Риму и Бечу. Смисао нашег народног уједињења у једну велику и моћну, модерну националну државу и јесте у томе што ће тада наше снаге остајати у земљи и развијати се ту и давати свој допринос општој култури под нашим именом, а не из туђинских центара.

– А ти мислиш да су ти »центри« настали случајно и да се могу стварати нови, по жељи, кад ко хоће и гдје ко хоће?

– Случајно или не, то данас није више питање; није важно како су они настали, него је важно да њих данас нестане, да су оцвјетали и дегенерисали се и да треба да уступе мјесто другим, новим центрима, преко којих ће моћи непосредно да се изразе млади, слободни народи, који ступају на позорницу историје.

– И ти мислиш да би Мехмедпаша Соколовић, да је остао као сељачко дијете тамо горе у Соколовићима, постао оно што је постао и да би између осталог подигао и ову ћуприју на којој ми сада разговарамо?

– У оно вријеме, наравно, не би. Али на крају крајева, није Цариграду ни било тешко подизати овакве грађевине кад је нама, као и толиким осталим покореним народима, узимао не само иметак и зараду него и најбољу снагу и најчистију крв. Ако помислимо шта нам је и колико нам је кроз стољећа узимано, све су ове грађевине само мрвице. Али кад ми једном стечемо своју народну слободу и државну самосталност, онда ће наш новац и наша крв бити само за нас и остајати нама. Све ће бити само и једино за подизање националне културе која ће носити наш печат и наше име и која ће имати у виду срећу и благостање најширих слојева нашега народа.

Бахтијаревић је ћутао, и то ћутање, као да је најживљи и најречитији отпор, изазивало је Галуса и нагонило га да подигне и поштри ноту. Он је живошћу која му је била урођена и речником који је тада владао у омладинској националистичкој литератури набрајао планове и задатке револуционарне омладине. Све живе снаге расе биће пробуђене и стављене у дејство. Под њиховим ударцима распашће се Аустро-Угарска Монархија, та тамница народа, као што се распала европска Турска. Све антинационалне и реакционарне силе које данас спутавају, деле и успављују наше националне снаге биће побеђене и потиснуте. Све ће то моћи бити изведено, јер је дух времена у коме живимо наш најбољи савезник, јер су и напори осталих малих и поробљених народа са нама. Савремени национализам тријумфоваће над конфесионалним разликама и застарелим предрасудама, ослободиће народ страних ненародних утицаја и туђинске експлоатације. И тада ће се родити национална држава.

Галус је затим описивао преимућства и лепоте те нове националне државе која ће око Србије као Пијемонта окупити све Јужне Словене на основу потпуне племенске равноправности, верске сношљивости и грађанске једнакости. У његовом

говору мешале су се смеле речи неодређеног значења са изразима који су тачно казивали потребе савременог живота; најдубље жеље једне расе, којима је понајчешће суђено да заувек остану само жеље, са оправданим и достижним захтевима свакодневне стварности; велике истине које сазревају кроз поколења, али које само омладина може да унапред осети и сме да искаже, са вечним илузијама које се никад не гасе али никада и не стижу до остварења, јер их један пас омладине предаје другоме као ону митолошку буктињу. У младићевом говору било је, наравно, много тврђења која не би могла издржати критику стварности и много претпоставки које можда не би поднеле пробу искуства, али у њему је било и свежег даха, драгоценог сока којим се одржава и подмлађује стабло човечанства.

Бахтијаревић је ћутао.

– Видићеш, Фехиме – уверавао је занесени Галус свога друга, као да је то ствар ове ноћи или сутрашњег дана – видићеш, остварићемо државу која ће бити најдрагоцјенији прилог напретку човјечанства, у којој ће сваки напор бити благословен, свака жртва света, свака мисао самоникла, ношена нашом ријечи, и свако дјело са печатом нашег имена. Тада ћемо стварати дјела која ће бити продукт нашег слободног рада и израз нашег расног генија, дјела према којима ће све што је учињено у стољећима туђе управе изгледати као недостојне играчке. Премостићемо веће ријеке и дубље поноре. Саградићемо нове, веће и боље мостове, и то не да везују туђе центре са покореним покрајинама, него да спајају наше крајеве међу собом и нашу државу са цијелим осталим свијетом. Јер, о том више нема сумње, нама је суђено да остваримо оно чему су сви нараштаји прије нас тежили: државу, рођену у слободи и засновану на правди, као један дио божје мисли, остварен на земљи.

Бахтијаревић је ћутао. А и Галусов глас је почео да се спушта. Како се његов говор дизао својим смислом, тако је његов глас бивао све нижи и промуклији, претварао се у јак и страствен шапат, и најпосле изгубио у великој тишини ноћи.

Сад су ћутала оба младића. Па ипак, у ноћи је лежало, издвојено, тешко и упорно Бахтијаревићево ћутање, дизало се, осетно и стварно, као непрелазан зид у тами, и самом тежином свога постојања порицало одлучно све што је онај други говорио, и објављивао свој неми, јасни и непроменљиви смисао:

»Темељи света и основи живота и људских односа у њему утврђени су за векове. То не значи да се они не мењају, али мерени дужином људског живота изгледају вечни. Однос између њиховог трајања и дужине људског века исти је као однос између немирне, покретне и брзе површине реке и њеног сталног и чврстог дна чије су измене споре и неприметне. И сама помисао о промени тих »центара« нездрава је и неизводљива. То је исто као кад би неко зажелио да мења и помера изворе великих река и лежишта планина. Жеља за наглим променама и помисао о њиховом насилном извођењу јављају се често међу људима, као болест, и хватају маха понајвише у младићским главама; само, те главе не мисле како треба, не постижу на крају ништа и обично се не држе дуго на раменима. Јер, није људска жеља оно што располаже и управља стварима света. Жеља је као ветар, премешта прашину са једног места на друго, замрачује понекад њоме цео видик, али на крају стишава се и пада и оставља стару и вечну слику света иза себе. Трајна дела на земљи остварују се божјом вољом, а човек је само њено слепо и покорно оруђе. Дело које се рађа из жеље, човекове жеље, или не доживи остварење или није трајно; у сваком случају није добро. Све ове бујне жеље и смеле речи под ноћним небом, на капији, неће променити у основи ништа; проћи ће изнад великих и сталних стварности света и изгубити се тамо где се смирују жеље и ветрови. А заиста велики људи, као и велике грађевине, ничу и ницаће тамо где им је божјим промислом одређено место, независно од празних, пролазних жеља и људске сујете.«

Али Бахтијаревић није изговорио ниједну од тих речи. Они који, као овај муслимански младић, беговски унук, носе своју филозофију у својој крви, живе и умиру по њој, али не

умеју да је искажу речима нити осећају потребе за тим. После дужег ћутања Стиковић и Гласинчанин видеше само како неко од оне двојице невидљивих другова иза зида баци догорелу цигарету и како она, као кресница, пада у великом луку с моста у Дрину. У исто време чуло се како су ћутке и полагаано кренули даље према пијацу. Са њима се брзо губила и јека њихових корака.

Оставши опет сами, Стиковић и Гласинчанин пренуше се и погледаше као да су се тек сада нашли.

Њихова лица на слабој месечини показују осветљене и тамне површине које се оштро ломе и пресецају, и изгледају много старија него што јесу. Жар од њихових цигарета добио је фосфоран сјај. Обојица су потиштени. Разлози су посве различни, али потиштеност једнака. У обојици једна иста жеља: да се дигне и иде кући. Али обојица су као приковани на каменим седиштима, још млаким од сунчаног дана. Разговор оне двојице млађих другова, коме су случајно и неопажени присуствовали, био им је добро дошао као одлагање њиховог међусобног разговора и објашњавања. Али сад се то више није могло избечи.

– Јеси ли видео Херака и његову аргументацију? – отпоче Стиковић први, враћајући се на своју вечерашњу дискусију, и одмах осети у томе извесну своја болест.

Гласинчанин, који је опет Осећао тренутно преимућство свога положаја као судија, не одговори одмах.

– Молим те – настављао је нестрпљиво Стиковић – данас говорити о класној борби и препоручивати ситан рад, кад је посљедњем нашем човјеку јасно да су национално уједињење и ослобођење, извршени револуционарним средствима, најпречи задаци заједнице! Па то је смијешно!

У Стиковићевом гласу било је питања и позива на разговор. Али Гласинчанин и опет не одговори. У тишини тога осветничког и пакосног ћутања до њих је допирала музика која се сада јавила из официрске касине на обали. У приземљу су били осветљени и широм отворени прозори. Свирала је виолина, праћена клавиром. То свира војни лекар, Региментсарзт,

Др. Балаш, а прати га жена команданта гарнизона, пуковника Бауера. (Вежбају други део Шубертове сонатине за клавир и виолину. Полазе добро и сложно, али пре него што стигну до половине, клавир истрчава напред. Виолина прекида свирку. После краће тишине у којој ваљда расправљају о том спорном месту, почињу став изнова.) Они готово редовно вежбају овако и свирају до у неко доба ноћи, док пуковник у другој соби игра своје бесконачне партије преферанса или просто куња уз мостарско вино и швапску цигару, а млађи официри праве међу собом шале на рачун заљубљених музиканата.

Између госпође Бауер и младог лекара заиста се плете већ месецима једна сложена и тешка историја. Праву природу њихових односа не умеју да одреде ни најоштроумнији међу официрима. Једни тврде да је та веза чисто духовна (и наравно смеју се томе), а други да у свему томе и тело има део који му припада. Тек њих двоје је нераздвојно, са потпуним очинским пристанком пуковника, који је добричина човек, већ добро отупео од службе, година, вина и дувана.

Цела касаба је знала ово двоје као пар. Иначе је цело то официрско друштво живело потпуно одвојено, својим засебним животом, без икакве везе не само са домаћим народом и грађанством него и са чиновницима странцима. На уласку у њихове паркове, пуне округлих и звездоликих леја са необичним цвећем, писало је заиста на истој табли и да је псе забрањено пуштати по парку и да цивилистима није дозвољен улаз. Њихове забаве и њихови плесови били су неприступачни свима који не носе униформу. Цео њихов живот био је заиста живот огромне и у себе затворене касте, која негује своју искључивост као најважнији део своје снаге, и под блештавим и укоченим спољним изгледом крије у себи све што иначе живот даје осталим људима од величине и беде, сласти и горчине.

Али има ствари које су по својој природи такве да не могу да остану скривите и које пробијају сваки и најкрући оквир и прелазе сваку и најстрожу границу. (»Имају три ствари које се не дају сакрити«, говорили су Османлије, »а то су:

љубав, кашаљ и сиромаштво.«) То је био случај са овим паром заљубљених људи. Нема у касаби старца ни детета, женска ни мушка, које није наишло на њих на некој од њихових шетњи, кад изгубљени у разговору, потпуно слепи и глуви за све око себе, иду усамљеним путевима око касабе. Чобани су се навикли на њих као на оне парове буба који се у мају месецу виђају по лишћу поред пута; све две и две, приљубљене једна уз другу. Свуда су их виђали: око Дрине и Рзава, испод рушевина Старог града, на друму који води из вароши, око Стражишта. У свако доба дана. Јер, љубавницима је време увек кратко и ниједна стаза није им довољно дугачка. Јахали су на коњима, возили се лаким колима, али највише су пешачили, и то оним ходом којим иду двоје људи који постоје само једно за друго и оним карактеристичним кораком који већ сам по себи казује да им је равнодушно све на свету осим онога што једно другом имају да кажу.

Он је помађарени Словак, чиновнички син, сиромах, школован о државном трошку, млад, заиста музикалан, амбициозан, сувише осетљив, нарочито због свога порекла које му смета да се сматра као потпуно равноправан са официрима Немцима или Мађарима из угледнијих или богатијих породица. Она је жена у четрдесетим годинама, осам година старија од њега. Висока и плава, већ мало увела, али савршено беле и ружичасте коже, великих, сјајних модрих очију, она личи изгледом и држањем на оне портрете краљица који очаравају младе девојке.

Свако од ово двоје људи има своје личне, стварне или уображене, али дубоке разлоге незадовољства са животом. А осим тога и велики заједнички разлог: обоје се осећају несрећни и као прогнани у овој касаби и у друштву официра, већином празноглавих и ништавних људи. Зато се њих двоје држе грчевито као два бродоломца. Пониру једно у друго, губе се и заборављају у дугим разговорима или, овако као сада, у музици.

Такав је био невидљиви пар чија је музика испуњавала мучну тишину између двојице младића.

У једном тренутку, музика која се разливала у мирној ноћи помрси се опет и прекиде за неко време. У тишини која је настала Гласинчанин проговори неким дрвеним гласом, надовезујући на Стиковићеве последње речи.

– Смијешно!?! Па смијешно је много штошта у овој дискусији, ако ћемо право.

Стиковић извади нагло цигарету из уста, а Гласинчанин настави полагано али одлучно да излаже своју мисао за коју се види да није од вечерас, него да га је дуго мучила.

– Ја пажљиво слушам све ове дискусије; и вас двојицу и друге школоване људе у касаби; читам и новине и часописе. И што вас више слушам све се више увјеравам да већина тих усмених или писмених дискусија и нема везе са животом и његовим стварним захтјевима и проблемима. Јер живот, прави живот, ја посматрам из најближе близине, видим га на другима и осјећам на себи. Може бити да се ја варам, а не умијем ни да се изразим добро, али мени се често намеће мисао да су технички напредак и релативни мир у свијету створили једну врсту затишја, једну нарочиту атмосферу, вјештачку и нестварну, у којој једна класа људи, такозваних интелигената, може слободно да се преда доконој и занимљивој игри са идејама и »погледима на живот и свијет«. Једну врсту стаклених башта духа, са вјештачком климом и егзотичном флором, а без икакве везе са земљом, стварним а тврдим тлом по коме се крећу масе живих људи. Ви мислите да расправљате о судбини тих маса и њиховој употреби у борбама за постизање виших циљева које им ви постављате, а у ствари, котачи који се окрећу у вашим главама немају никакве везе са животом масе, ни са животом уопште. Ту ваша игра постаје опасна, или бар може да постане опасна, и за друге и за вас саме.

Гласинчанин застаде. Стиковић је био толико изненађен овим дугим и смишљеним излагањем да није ни помишљао да га прекине и да му одговори. Тек кад је чуо реч »опасно«, он учини један ироничан покрет руком. То раздражи Гласинчанина који настави живље:

– Дабогме, кад вас човјек слуша могао би помислити да су сва питања сретно ријешена, све опасности заувјек откљоњене, сви путеви поравнати и отворени, и само треба њима кренути. А кад тамо, у животу није ништа ријешено нити се лако рјешава, нити има изгледа на потпуно рјешење, него је све тешко и замршено, скупо и везано са несразмјерно великим ризиком; нигдје трага ни од Херакових смјелих нада ни од твојих великих видика. Мучи се човјек довијека а никад нема ни оно што му треба а камоли оно што жели. А теоријама као што су ваше задовољава само вјечну људску потребу за игром, ласка својој сујети, вара само и себе и друге. То је истина, бар како се мени чини.

– Није тако. Треба само да упоредиш разне историјске епохе па да видиш такозвани прогрес и смисао човјекове борбе, па према томе и »теорија« које дају правац борби.

Гласинчанин одмах помисли да је то алузија на његово прекинуто школовање и као увек у таквом случају, задрхта у себи.

– Ја не студирам историју – поче он.

– Ето видиш, а да студираш ти би видио...

– Али не студираш је ни ти.

– Како? То јест... овај, па дабогме да студирам.

– Поред природних наука?

Глас је дрхтао пакосно. Стиковић се збуни за тренутак а онда рече неким мртвим гласом:

– Е па, кад хоћеш баш да знаш, тако је: поред природних наука, ја се бавим и политичким и историјским и социјалним питањима.

– Добро је кад стижеш. Јер, колико знам, ти си поред тога и говорник и агитатор, и пјесник и љубавник.

Стиковић се насмеја неприродно. Као далека али мучна ствар прође му кроз сећање данашње слеподне у забаченој школској соби и тек тада се присети да су се Гласинчанин и Зорка лепо гледали до његовог доласка у касабу. Човек који не воли није способан да осети величину туђе љубави ни снагу љубоморе ни опасност која се у њој крије.

И разговор двојице младића претвори се, без прелаза, у жучну личну свађу која је од самог почетка лебдела у ваздуху између њих. А млади људи не беже од свађе, као што и младе животиње лако замећу међу собом бесне и грубе игре.

– Шта сам ја и чиме се бавим то се, на крају крајева, никога не тиче. Не питам ни ја тебе за твоје кубике ни балване.

Онај грч који се увек стегне у Гласинчанину при помену његовог положаја заболе га нарочито.

– Остави ти моје кубике. Ја од њих живим, али не хохштаплеришем њима, не варам никога, не заводим ...

– Кога ја заводим? – одаде се Стиковић

– Свакога или сваку која се да завести.

– То није истина!

– То је истина. И сам знаш да је истина. И кад си ме повукао за језик, онда хоћу да ти кажем.

– Нисам љубопитљив.

– Али ја хоћу да ти кажем, јер и прескачући по вас дан балване може човјек нешто да види и научи, да смисли и осјети. Хоћу да ти кажем шта мислим о твојим многобројним занимањима и способностима и твојим смјелим теоријама, па и о твојим стиховима и твојим љубавима.

Стиковић учини покрет као да ће устати, али остаде на месту. Клавир и виолина из касине наставили су одавно свирку (трећи, весели и живахни дио сонатине) и њихова музика се губила у ноћи, у шуму реке.

– Хвала, чуо сам од других, паметнијих од тебе.

– Не, не. Други или те не знају или ти лажу или мисле исто што и ја, али шуте. Све твоје теорије, сва твоја многобројна духовна занимања, као и твоје љубави и твоја пријатељства, све то произлази из твоје амбиције, а твоја амбиција је лажна и нездрава, јер долази од твоје сујете, само и једино од сујете.

– Ха, ха!

– Јесте. И та националистичка идеја коју сада тако ватрено исповиједаш, и то је само један нарочити облик твоје сујете. Јер ти не можеш да волиш ни своју мајку ни своје сестре ни

рођеног брата, а камоли једну идеју. И ти би једино из сујете могао да будеш добар, дарежљив, пожртвован. Јер твоја сујета то је главна снага која те покреће, твоја једина светиња, једина ствар коју волиш више него себе самога. Онај ко те не зна могао би лако да се превари гледајући твоју радиност и борбеност, твоју преданост националистичком идеалу, науци, поезији, или ма каквом вишем циљу који је изнад личности. Али ти не можеш ничем дуго служити и ни уз кога трајно остати, јер ти то твоја сујета не да. И оног тренутка кад не буде у питању твоја сујета, све ће то за тебе постати туђе и далеке ствари за које ти нећеш хтјети нећеш моћи ни прстом макнути. И самог себе ти ћеш изневјерити због ње, јер си ти и сам само роб своје сујете. Ти сам не знаш колико си сујетан. Ја те познајем у душу и само ја знам какво си ти чудовиште од сујетна човјека.

Стиковић није одговарао ништа. У први мах он је био изненађен смишљеним и страсним говором свога друга који се сада одједном јављао пред њим у неочекиваној улози и новој светлости. Затим му је тај јетки, једномерни говор, који га је у почетку вређао и изазивао, почео да бива занимљив, готово пријатан. Поједине речи су га, истина, уједале за срце и болеле, али све заједно – цело то оштро и дубоко улажење у његов карактер – ласкало му је и годило на један нарочит начин. Јер, рећи младом човеку као што је овај да је чудовиште, то значи само заголицати пркос и самољубље у њему. И стварно, он је желео да Гласинчанин продужи то свирепо ровање по његовој унутрашњости, ту јарку пројекцију његове скривене личности, јер је у томе налазио само још један доказ своје изузетности и надмоћности. Његов укочен поглед почивао је на белој плочи у зиду преко пута, која се на месечини истицала из црвеног камена. Нетремице је гледао у тај неразумљиви турски натпис као да из њега чита и одгонета дубљи, прави смисао онога што му оштро и смишљено говори овај зли друг поред њега.

– Ни до чега теби није стало, и ти стварно нити волиш нити мрзиш, јер и за једно и за друго треба бар за тренутак изићи из себе, изложити се, заборавити, превазићи себе и сво-

ју сујету. А ти то не можеш; нити има ствари за коју би ти то учинио, све и кад би могао. Тебе туђи јад не може ни да дирне а камоли да заболи; па ни твој рођени, само ако ласка твојој сујети. Ти ништа и не желиш и ничему се не радујеш. Ти чак ниси ни завидљив, али не од доброте, него од безграничне саможивости, јер не примјећујеш туђу срећу као ни туђу несрећу. Тебе не може ништа ганути ни покренути. Ти се не заустављаш ни пред чим, не што си храбар, него што су у теби закржљали сви здрави нагони, што за тебе, поред твоје сујете, не постоје ни крвне везе ни урођени обзири, ни бог ни свијет, ни род ни друг. Ти не цијениш ни своје рођене способности. Умјесто савјести тебе може да пече само повријеђена сујета, јер једино она увијек и у свему проговара из тебе и диктира твоје поступке.

– Је ли то због Зорке? – проговори Стиковић одједном.

– Па, баш ако хоћеш, да говоримо и о том. Јест, и због Зорке. Ни до ње теби није стало, ни оволико. И то је само твоја немоћ да се зауставиш и уздржиш ма пред чим што ти се случајно и тренутно нуди и што ласка твојој сујети. Јест, ти освајаш сироте, збуњене и неискусне учитељице, као што пишеш чланке и пјесме, држиш говоре и предавања. И још их ниси потпуно ни освојио, а већ су ти тешке, јер већ твоја сујета зја и похлепно гледа даље. Али то је и твоје проклетство да се нигдје не можеш зауставити и никад наситити и задовољити. Ти све потчињаваш својој сујети, али ти си њен први роб и највећи мученик. Може бити да ћеш ти још много славе и успјеха имати, и већих успјеха него што је слабост залуђених жена, али ни у једном нећеш наћи задовољства, јер ће те твоја сујета шибати да идеш даље, јер она гута све, и највеће успјехе, и заборавља их одмах, али сваки и најмањи неуспјех и увреду памти довијека. А кад све обрсти, поломи, укаља, унизи, растјера или уништи око тебе, тада ћеш у тој пустињи остати сам, лице у лице са својом сујетом, и нећеш имати ништа да јој пружиш, и тада ћеш јести сам себе, али ти то неће помоћи, јер ће те твоја сујета, навикла на боље залогаје, презрети као храну и одбацити. Такав си ти, иако изгледаш другачији у очима

већине људи, иако и сам о себи другачије мислиш. Али ја те знам.

Ту Гласинчанин нагло ућута.

На капији се већ осећала свежина ноћи и ширила тишина праћена вечним шумом воде. Нису ни приметили кад је музика са обале престала. Оба младића била су потпуно заборавила где су и шта раде, занесени сваки својим мислима, како само младост може да се занесе. љубоморни и несрећни »кубикаш« говорио је оно о чему је толико пута страшно, дубоко и живо мислио, али за што никад није успевао да нађе одговарајуће речи и изразе, говорио је сада лако и речито, горко и понесено. А Стиковић је слушао, непомичан и загладан у белу плочу са натписом, као у биоскопско платно. Њега је погађала свака реч, осећао је сваку оштрицу, али у оном што му је говорио тај невидљиви друг крај њега он није више налазио увреде ни видео опасности. Напротив, чинило му се да са сваком Гласинчаниновом речи расте и да на невидљивим крилима лети, нечујно а брзо, смело и узбудљиво, да лети високо изнад свих људи на земљи и њихових веза, закона и осећања, сам, горд и велик, и срећан или нешто слично као срећан. Лети изнад свега. И тај глас и те противникове речи, то је ромон вода и шум невидљивог, нижег света негде дубоко испод њега, за који му је свеједно шта је и какав је, шта мисли и шта говори, јер га он прелеће као птица предео.

Тренутак Гласинчаниновог ћутања као да отрезни обојицу. Нису смели да се погледају. Бог сам зна у ком би се правцу свађа наставила, да се на мосту, долазећи са пијаца, не појавише неки пијани људи, са испрекиданим песмама и гласним дозивањем. Све их је надвикивао један тенор који је испрекидано и сувише високо певао старинску песму:

*Мудра ли си, лијепа ли си,
Лијепа Фаџо Авгајина!*

Већ по тим гласовима они распознаше неколико млађих трговаца и газдинских синова. Једни су ишли право и полако,

други кривудали и посртали. Из гласних шала могло се разабрати да долазе »испод топола«.

У току ранијег причања заборавили смо да кажемо за још једну новину у касаби. (Извесно сте и ви приметили како човек лако заборавља да каже оно о чем не воли да говори.)

Има више од петнаест година, још пре него што је почело грађење пруге, доселио се у касабу неки Мађар са женом. Он се преживао Тердик, а жена му се звала Јулка и говорила је српски, јер је била родом из Новог Сада. Одмах се сазнало да су дошли са намером да у касаби отворе радњу за коју у народу није било имена. И отворили су је тамо на крај вароши, испод високих топола које расту на подножју Стражишта, у једној старој беговској кући коју су потпуно преградили.

То је било стидно место касабе. На тој кући су по цео дан застрти прозори. А са мраком пали се над улазом бела карбитска светлост која гори по сву ноћ. Из приземља је одјекивала песма и звучи аутоматског пианина. Међу младићима и распусним људима изговарала су се имена девојака које је Тердик довео и држао у својој радњи. У почетку су биле четири: Ирма, Илона, Фрида и Аранка.

Сваког петка могле су се видети »Јулкине дјевојке« како у два фијакера одлазе до болнице на недељни преглед. Биле су набељене и нарумењене, са цвећем на шеширима, са дугачким сунцобранима на којима су лепршали волани од чипака. Пред тим фијакерима касабалијске жене су склањале своју женску децу и окретале главу са помешаним осећањима гађења, стида и сажаљења.

Кад су почели радови на прузи и наишао прилив новца и радништва, број девојака се повећао. Тердик је поред старе, турске куће сазидао нову зграду »под план«, са кровом од црвеног црепа, који се надалеко видео. Ту су била три одељења. Општа сала, *Extra-Zimmer* и *Оффизierssalon*. У свакој од тих просторија биле су разне цене и разни гости. Ту, »испод топола«, како се у касаби говорило, сад су могли да остављају свој наслеђени или стечени новац синови и унуци оних који су некад пили у Заријевој механи или доцније код Лотике. Ту су

се одигравале најкрупније шале и најславније туче, страсне пијанке и сентименталне драме. Ту су имале свој корен и многе личне и породичне несреће у касаби.

Средиште овог пијаног друштва које је први део ноћи провело »Под тополама« и сада дошло да се расхлади на капији, био је неки Никола Пецикоза, блесав младић и добричина, кога газдински синови опијају да би са њим терали шале.

Пре него што су пијанци дошли до капије, застадоше крај ограде. Чула се пијана и гласна препирка. Никола Пецикоза се кладио у два литра вина да ће прећи по каменој огради до крај моста. Прекидоше опкладу и младић се испе на ограду и пође, раширених руку, опрезно међући ногу пред ногу као месечар. Кад је стигао до капије, спази два касна госта, али им не рече ништа, него певушећи нешто и поводећи се онако пијан, настави свој опасни пут, док је весело друштво ишло за њим. Његова велика сенка на слабој месечини поигравала је по мосту и ломила се на огради с противне стране.

Прођоше и пијанци са својим необузданим клицањем и бесмисленим примедбама. Два младића се тада дигоше и без поздрава кренуше, сваки за себе, својим кућама.

Гласинчанин замаче у мрак, ка левој обали Дрине, куда је водио пут његовој кући, горе на Околишту. Стиковић се упутити лаганим кораком на противну страну, ка пијацу. Ишао је споро и неодлучно. Није му се напуштало ово место на коме је било светлије и свежије него у вароши. Застаде поред ограде моста. Осетио је потребу да се за нешто ухвати, на нешто наслони.

Месец је био легао за Видову Гору. Наслоњен на камену ограду на самом крају моста, младић је посматрао дуго велике сенке и ретке светлости свога родног места, као да га сада први пут гледа. На касини су била осветљена само још два прозора. Свирка се више није јављала. Ту је ваљда онај пар несрећних људи, лекар и пуковниковица, водио своје разговоре о музици и љубави или о својим личним судбинама које нити су се дале смирити свака у себи ни сложити међусобно.

Са тачке на којој је Стиковић сада стајао видело се да и на Лотикином хотелу светли још један прозор. Младић је гледао у те осветљене прозоре са обе стране моста, као да од њих очекује нешто. Био је изнурен и тужан. Вратоломна шетња овога безумника Пецикозе подсетила га је одједном на најраније детињство, кад је идући у школу гледао у магли зимског јутра здепастиг Ђоркана како игра по овој истој огради. А свако сећање на детињство изазивало је у њему тугу и нелагодност. Онај осећај кобне а заносне величине и васионског лета изнад свега и свакога, који су у њему изазвале Гласинчанинове ватрене и тврде речи, сад се изгубио. Изгледало му је да се нагло спустио и да са напором гамиже по мрачној земљи као и сви остали. Мучи га и сећање на све оно што је било са учитељицом и што није требало да буде (као да је неко други у његово име то учинио!), на чланак у часопису који му је изгледао и слаб и пун недостатака (као да га је други за њега писао и против његове воље а под његовим именом објавио!), на дуги говор Гласинчанинов, који му се сад одједном указивао пун злобе и мржње, крвавих увреда и стварних опасности.

Ту задрхта од унутарње језе и свежине која је долазила са реке. Као да се пренуо, тек тада примети да су оба прозора на касини угашена. Из зграде су излазили последњи гости. Преко мрачног пијаца су им куцкале дугачке сабље и одјекивао гласан, извештачен говор. Тада се младић тешко одвоји од зида и погледавши још једном осветљени прозор на хотелу као последњу светлост замрле касабе крену спорим кораком својој сиротињској кући, горе на Мејдан.

XX

Једини осветљени прозор на хотелу, који је остао као последњи знак будног живота те ноћи у касаби, био је онај мали, на првом спрату, где се налази Лотикина соба. Тамо Лотика и ноћас седи за својим претрпаним столићем. Исто као некад, пре двадесет и више година, кад је долазила у ову собицу да бар за тренутак одахне од вреве и навале у хотелу. Само што је сада доле све мирно и мрачно.

Још око десет сати Лотика се повукла у своју собу и спрема за спавање. Пре него што ће да легне, пришла је прозору да још једном удахне свежине са воде и бацила поглед на онај посљедњи лук моста на слабој месечини, који је једини и вечито исти видик са њеног прозора. Тада се сетила неког старог рачуна и села за столић да га потражи. Али кад је једном почела да прегледа своје рачуне, она се занела, заборавила на време и своју потребу за сном, и остала више од два сата за столом.

Поноћ је давно прошла, а Лотика, расањена и занесена, ниже бројку на бројку и преврће лист за листом.

Лотика је уморна. Преко дана, у разговорима и пословицама, она је још једнако жива и окретна и речита, али овако у ноћи, кад остане сама, осећа сву тежину својих година и свога умора. Лотика је оронула. Од њене некадашње љепоте остали су само трагови. Мршава је, жута у лицу; коса без сјаја и ретка на темену; а зуби, њени сјајни и некад као град тврди зуби, проредили се и пожутели. Поглед црних, још сјајних очију тврд, и на махове тужан.

Лотика је уморна, али не оним благословеним и слатким умором од многог посла и велике зараде, који је некад нагодио да у овој истој соби тражи одмора и предаха. Стигла старост и наишла времена која нису добра.

Не би могла речима да изрази, ни сама себи не може добро да објасни, али осећа на сваком кораку да су се времена покварила, бар за онога ко има пред очима само свој добитак и своју породицу. Кад је она, пре тридесет година, дошла у Босну и отпочела рад, живот је изгледао као да је из једног

комада. Сви су ишли у истом правцу у коме и она: за послом и са породицом. Сvak је био на свом месту и за свакога је било места. А над свима је био један ред и један закон; тврђ ред и строг закон. Такав је онда Лотики изгледао свет. А сада, све се померило и испремештало. људи се деле и издвајају, и то, како њој изгледа, без реда и видљивог смисла. Закон добитка и губитка, дивни закон који је увек управљао људским поступцима као да више не важи јер толики раде, говоре и пишу ствари којима она не види циљ ни смисао и од којих могу да имају само незгоде и штете. Живот се кида, мрви и осипа. Уопште, изгледа да је овом садашњем нараштају више стало до његовог схватања о животу него до живота самог. То изгледа лудо и то је њој потпуно несхватљиво, али је тако. И због тога живот губи од вредности и сав се троши у речима. То Лотика јасно види и осећа на сваком кораку.

Послови, који су некад поигравали пред њеним очима као стадо веселих јагањаца, сад леже, мртви и тешки као оно велико надгробно камење на јеврејском гробљу. Има већ десетак година како хотел слабо ради. Шума око касабе је исечена и сеча се одмиче све даље и даље а са њом и најбоља хотелска муштерија и зарада. Онај дрски и бестидни простак Тердик отворио је своју »кућу« под тополама и привукао многе од Лотикиних гостију, пружајући им лако и непосредно оно што у њеном хотелу нису никад ни за какав новац могли да имају. Лотика се дуго бунила против те нелојалне и срамотне конкуренције и тврдила да су дошла последња времена у којима више нема ни закона ни реда ни могућности поштене зараде. У свом огорчењу она је једном, још у почетку, назвала Тердика »куплером«. Он је тужио суду и Лотика је осуђена и платила је глобу због увреде части. Али она га ни данас не назива другачије; само пази мало пред ким говори. Нова официрска касина има свој ресторан, свој подрум добрих пића и своје собе за преноћишта, где одседају угледни странци. Густав, мргодни и потуљени али вешти и поуздани Густав, напустио је после толико година њен хотел, отворио сам кафану у чаршији, на најпрометнијем месту, и постао од сарадника

безобзирним конкурентом. Певачка друштва и разне читаонице које су, као што смо видели, настале у касаби последњих година, имају своје кафане и привлаче многе госте.

Нема оног некадашњег живота ни у великој сали, ни поготову у Ехтра-Зиммеру. Ту сада ручава понеки нежењен чиновник, читају се новине и пије кафа. Сваког дана после подне наврати Алибег Пашић, ћутљиви и ватрени друг Лотикине младости. Он је и сада одмерен и дискретан у говору и покретима, уредан и пажљиво одевен, али је потпуно поседео и отежао. Због јаког дијабетеса од кога болује већ годинама, служе му кафу са сахарином. Мирно пуши и, ћутећи по свом обичају, слуша Лотикино причање. А кад дође време, диже се исто тако мирно и ћутке, и одлази својој кући у Црнчу. Ту је свакодневно и Лотикин комшија газда Павле Ранковић. Одавно не носи више народно одело, него »тијесно«, грађанско, само је задржао плитки црвени фес. На њему је увек кошуља са штирканим грудима, тврдом крагном и округлим маншетама на којима бележи бројеве и привремене рачуне. Он је већ одавно успео да заузме прво место у вишеградској чаршији. Његов је положај сада утврђен и осигуран, али ни он није без брига и тешкоћа. Као све старије и имућније људе, и њега збуњују нова времена и хучна навала нових идеја и нов начин живота, мишљења и изражавања. За њега је све то обухваћено једном речи: »политика«. И та »политика« је оно што га збуњује и срди и што му загорчава ове године које би требало да су године покоја и задовољства после толиких година рада, штедње и одрицања. Јер, он не би хтео нипошто да се одваја или туђи од већине својих сународника, али исто тако он не жели да долази у сукобе са властима, са којима би хтео да је увек у миру и бар формално у складу. А то је тешко, готово немогуће постићи. Ни са својим рођеним синовима не може да се разуме како треба. Они су за њега, као и сва остала омладина, просто несхватљиви и неурачунљиви. (А за омладином иду из потребе или слабости и многи старији.) По своме држању и опхођењу и свима својим поступцима овај млади свет изгледа газда-Павлу као да се одметнуо, као да и не помишља да му

ваља у овом реду ствари живети и умрети, него да ће као пуштахије у планини век провести. Овај млад свет не пази шта ће да каже, не гледа шта ради, не броји колико троши, најмање се бави својим личним послом, једе хлеб не мислећи откуд му долази, и говори, говори, говори, »на звијезде лаје«, како се газда Павле изражавао у својим препиркама са синовима.

Тај начин мишљења без граница, говор без мере и живот без рачуна и против рачуна, то њега, који је целог века радио са рачуном и према рачуну, доводи до беса и очаја. Кад их слуша и гледа, страх га хвата, чини му се да неопрезно и лакоумно дирају у саме основе живота, у оно што је њему најмилије и најсветије. А кад тражи од њих објашњења која би га убедила и умирила, они му одговарају презриво и са висока, крупним и мутним речима: слобода, будућност, историја, наука, слава, величина. А њему се од апстрактних речи кожа јежи. Зато воли да поседи и попије кафу са Лотиком, са којом се може разговарати о пословима и догађајима, а све на основу једног утврђеног и признатог рачуна, далеко од »политике« и опасних великих речи које све доводе у питање а ништа не објашњавају и не потврђују. При разговору он често вади своју ситну оловку која није она од пре двадесет и пет година, али је иста онаква излизана и невидљиво мала, и оно што говоре ставља на непогрешну и неумитну пробу цифара. Још оживе, у причању, неки давнашњи доживљаји, или неку шалу чији су учесници у већини покојници, и онда и газда Павле, погнут и забринут, пређе у свој дућан на пијацу. А Лотика остане сама, са својим бригама и рачунима.

Ништа боље од хотелске зараде не стоје ствари са Лотикиним спекулацијама. Првих година после окупације довољно је било купити ма које акције ма кога предузећа, и човек је био сигуран да је новац добро уложио и да у питању може да буде само величина добитка. Али тада је хотел био тек прорадио и Лотика нити је располагала са довољно готовог новца нити је имала кредит који је доцније стекла. А кад је стекла и новац и кредит, стање се на тржиштима било већ изменило. Једна од највећих цикличких криза била је захватила крајем

XIX и почетком XX века Аустро-Угарску Монархију. Лотикине хартије почеле су да играју као прашина на ветру. Она је плакала од беса читајући сваке недеље бечки *Меркур* са последњим курсевима. Сви приходи од хотела, који је тада још добро радио, били су потпуно недовољни да попуне празнине које су настајале услед општег падања свих вредности. У то време, она је претрпела тежак живчани слом који је трајао пуне две године. Била је као луда од бола. Разговара с људима, а не слуша шта кажу нити мисли на оно што сама говори. Гледа их право у лице, али не види њих, него ситне рубрике *Меркура* које треба да донесу њену срећу или несрећу. Тада је почела да купује лозове. Кад је већ ионако све само коцка и игра случаја, онда нека буде до краја. У то време она је држала све могуће лозове свих земаља. Успела је да набави и једну четвртину велике шпанске божичне лутрије, чији главни згодитак износи 15.000.000 песета. Дрхтала је пре сваког вучења, плакала над листама извучених лозова. Молила је од Бога да се деси чудо и да њен лоз извуче главни згодитак. Али никад није добивала.

Пре седам година Лотикин зет Цалер удружио се са двојицом имућних пензионера и основали су у касаби »Модерну млекарску задругу«. Три петине основног капитала дала је Лотика. Посао је био замишљен навелико. Рачунало се да ће први успеси, који нису могли изостати, привући пажњу капиталиста изван касабе, па и изван Босне. Међутим, управо кад се предузеће нашло у том прелазном и критичном стадију, наступила је анексиона криза. То је уништило сваку наду на привлачење нових капитала. Ови крајеви на граници постали су тако несигурни да су и већ инвестирани капитали почели да беже. Задруга је ликвидирана после две године са потпуним губитком целог уложеног капитала. Лотика је морала да отуђи најбоље и најсигурније папире, као што су акције Сарајевске пиваре д. д. и тузланске фабрике соде Солвај, да би покрила губитак.

Упоредо са овим финансијским недаћама, као да су везане за њих, ишле су и породичне бриге и разочарања.

Истина, једна Цалерова ћерка, Ирена, удала се неочекивано добро. (Лотика је дала мираз.) Али је старија кћи Мина остала. Озлојеђена удајом млађе сестре, несрећна у својим вереницима, она се пре времена извргла у оштру и горку уседелицу која је и живот у кући и посао у хотелу чинила тежим и неподношљивијим него што је сам по себи био. Цалер, који није никад ни био жив и окретан, још је тежи и неодлучнији, и живи у кући као нем и доброћудан гост од кога нема ни штете ни користи. Цалерова жена Дебора родила је, онако болешљива и у поодмаклим годинама, мушко дете, али неразвијено и сакато. Сад му је већ десета година а још не може разговетно да говори ни да стане на ноге, него се изражава неодређеним звуковима и пуже на рукама по кући. А тако је добро и умиљато то јадно створење и тако се грчевито држи своје тетке Лотике, коју воли много више него рођену мајку, да се Лотика, поред свих својих брига и послова, брине и о њему, храни га, облачи, успављује. Гледајући сваки дан пред собом ту наказу од детета, душа је боли што послови не иду боље и што нема више новаца да га пошаље у Беч код великих лекара, у неки завод, или што се не дешавају чуда и што узети не оздрављују бојјом вољом, од људских добрих дела и молитава.

И они Лотикини штићеници из Галиције, које је школовала или поудавала у току добрих година, задавали су јој доста бригае и доносили разочарања. Било је међуњима и таквих који су основали своју породицу, развили посао и стекли иметак. Од њих је Лотика примала редовно честитке, писма пуна поштовања и захвалности, и редовне извештаје о стању у породици. Али ти Апфелмајери које је Лотика извела на пут, школовала или удомила, нису помагали ни прихватили нове сиромашне рођаке који су се рађали и дорастали у Галицији, него су, насељени у туђим варошима, бринули само о себи и својој деци. За њих као да је највећи део њиховог успеха био у томе да што пре и што потпуније заувек забораве Тарнов и уску, бедну средину из које су поникли и које су се срећно ослободили. А Лотика сама није више могла да одваја као некад и да ону црну сиротињу из Тарнова изводи на пут. И никад није ни

легла ни устала а да је није као бол прожелла помисао да сада неко њен тамо у Тарнову грезне безнадно и заувек у незнању и прљавштини, у срамној беди коју она добро познаје и против које се целог века бори.

Па и међу онима које је она подигла било је доста узрока жалости и незадовољства. Управо најбољи међу њима скренули су или посрнули после првих успеха и лепих нада. Једна сестрична, даровита пијанисткиња, која је Лотикином помоћу и настојањем свршила Бечки конзерваториј, отровала се пре неколико година, у време својих првих и најлепших успеха; нико не зна зашто.

Један од синоваца, Алберт, нада породице и понос Лотикин, свршио је све студије и у гимназији и на универзитету са одличним успехом и само стога што је Јеврејин није промовисан »суб ауспициис регис« ни добио царев прстен, као што се Лотика потајно надала. Ипак, Лотика га је замишљала бар као угледног адвоката у Бечу или Лавову, кад већ као Јеврејин не може да буде високи чиновник, што би њеним амбицијама највише одговарало. И у томе је налазила награду за све своје жртве око његовог школовања. Али ту је морала да доживи болно разочарање. Млади доктор права отишао је у новинаре и постао члан социјалистичке странке, и то оног екстремног крила које се истакло приликом бечког генералног штрајка 1906. године. И Лотика је морала својим очима да прочита у бечким новинама да је »приликомчишћења Беча од превратничких, туђинских елемената протеран и познати јеврејски букач Др. Алберт Апфелмајер, пошто је прво одлежао досуђењу му казну од двадесет дана затвора«. То је, говорећи језиком касабе, исто као да је отишао у хајдуке. После неколико месеци Лотика је примила од свог драгог Алберта писмо којим јој се јавља као емигрант из Буенос Ајреса.

Тих дана није ни у овој својој собици налазила мира. Са писмом у руци одлазила је код сестре и зета, и очајна, избезумљена уносила се у лице сестри Дебори, која је умела само да плаче, и викала гневно:

– Шта ће бити од нас? Питам те шта ће бити од нас, кад нико не уме да се дигне ни да корача сам. Чим га не подржаваш испод пазуха, он пада. Шта може да буде од нас? Проклети смо, ето, то је!

– Готт, Готт, Готт! – уздисала је сирота Дебора, лијући крупне сузе, и наравно није могла да одговори ништа на Лотикино питање. Лотика сама није налазила одговора, него је склапала руке и дизала очи пут неба, али не плачљиво и уплашено као Дебора, него гневно и очајно.

– Социјалиста је постао! Со-ци-ја-ли-ста! Није нам доста што смо Јевреји, него још и то! О, велики једини Боже, шта сам ти згрешила да ме тако казниш? Социјалиста!

Ожалила је Алберта као покојника и није више о њему говорила.

Три године после тога једна од синовица, сестра тога истог Алберта, удала се врло добро у Пешту. Лотика се побринула за девојачку спрему и водила главну реч у моралној кризи коју је та удаја изазвала у великој породици тарновских Апфелмајера, богатих само децом и неокаљаном верском традицијом. Човек за кога је та синовица требало да се уда био је богат берзијанац, али хришћанин, калвинист, и ставио је као услов да девојка пређе у његову веру. Родитељи су се опирали, али је Лотика, имајући једнако у виду интерес целе породице, тврдила да је тешко пловити без кривудања са толиким светом на броду и да за спас свих треба понекад нешто од терета и у море бацити. Она је подржавала девојку. И њена је реч била пресудна. Девојка се покрстила и удала. Лотика се надала да ће помоћу тога зета успети да уведе у пештански пословни свет бар још неког од сестрића и синоваца који су дорасли. Али зла срећа је хтела да је богати пештански берзијанац умро већ у првој години брака. Од жалости млада жена је померила памећу. Месеци су пролазили и њена велика потиштеност није попуштала. И сада, ево већ четврта година како млада удовица живи у Пешти, предана својој неприродној жалости која је исто што и мирно лудило. Велики, богато уређени стан застрла је црном чојом. А сваког дана одлази на

гробље, седи поред мужевљевог гроба и чита му тихо и предано листу берзанских курсева тога дана, од почетка до краја. На сва настојања да је одврате од тога и тргну из летаргије у коју је запала, она одговара кротко да је то покојник волео изнад свега и да му је то била најслађа музика за коју је знао.

Тако се много разних судбина нагомилало у овој малој соби. Много рачуна, много дубиоза, много заувек отписаних и брисаних позиција у великом и разгранатом Лотикином књиговодству. Али принцип радње је остао исти. Уморна је Лотика, али није обесхрабрена. После сваког губитка и неуспеха, она се прибере, стегне зубе и продужи да се брани. Јер, сав њен рад последњих година своди се на одбрану, али она се брани са истим циљем пред очима и са истим упорством са којим је некад стицала и подизала. У овом хотелу она је »мушка глава« и за целу касабу »тетка Лотика«. Има их још доста и овде и по свету који очекују њену помоћ, њен савет или бар добру реч, и не питају, и не помишљају да ли је Лотика уморна. А она је заиста уморна; више него што ико слути и више него је и сама свесна.

Мали дрвени часовник са зида искуца један сат. Лотика се тешко диже, држећи се рукама за крста. Пажљиво угаси велику, зелену лампу на дрвеном сталку и ситним старачким кораком, каквим хода само кад је у својој соби и само овако пред спавање, пође да легне.

Над заспалом касабом уједначи се потпуни мрак.

XXI

Најпосле дошла је и година 1914, последња година хронике о мосту на Дрини. Она је дошла као и све раније године мирним ходом земног времена, али уз потмулу хуку све нових и све необичнијих догађаја који су се као таласи пропињали један изнад другог.

Толико је божјих година прешло преко касабе поред моста и толико ће их још прећи. Било их је и биће их свакојаких, али ће година 1914. увек остати издвојена. Тако бар изгледа онима који су је преживели. Њима изгледа да се никад, ма колико се причало и писало о томе, неће моћи или неће смети казати све оно што се тада сагледало тамо у дну људске судбине, иза времена и испод догађаја. Ко да изрази и пренесе (тако мисле они!) оне колективне дрхтаје који су одједном затресли масама и који су са живих бића стали да се преносе на мртве ствари, на пределе и грађевине? Како да се опише оно таласање у људима, које је ишло од немог животињског страха до самоубилачког одушевљења, од најнижих нагона крвоштства и подмукле пљачке до највиших подвига светачког жртвовања у коме човек превазилази себе и додирује за тренутак сфере виших светова са другим законима? Никад то неће моћи бити казано, јер онај ко то сагледа и преживи, тај занеми, а мртви ионако не могу да говоре. То су ствари које се не казују, него заборављају. Јер да се не заборављају, како би се могле понављати?

Тога лета 1914. године, кад су господари људских судбина повели европско човечанство са игралишта општег права гласа у већ раније спремљену арену опште војне обавезе, касаба је пружала мален али речит образац првих симптома једног обољења које ће с временом постати европско, па светско и опште. То је било време на граници двеју епоха људске повеснице, а отуд се много јасније видео крај оне епохе која је ту завршавала него што се назирао почетак нове која се отварала. Тада се још за насиља тражило оправдање и за зверства налазило неко име, позајмљено из духовне ризнице прошлог века. Све што се дешавало имало је изглед привидног

достојанства и драж првине, ону страховиту, краткотрајну и неизрециву драж која је доцније тако ишчилела да је ни они који су је тада тако живо осетили не могу више у сећању да изазову.

Али све су то ствари које само узгред напомињемо и које ће песници и научници идућих епоха испитивати, тумачити, и васкрсавати средствима и начинима које ми не слутимо, а са ведрином, слободом и смелашћу духа који ће бити далеко изнад нашега. Њима ће вероватно поћи за руком да и за ову чудну годину нађу објашњење и да јој одреде право место у историји света и развоју човечанства. Овде, она је за нас једино и пре свега година која је била судбоносна по мост на Дрини.

Лето 1914. године остаће у сећању оних који су га овде преживели као најсветлије и најлепше лето које се памти, јер у њиховој свести оно сја и пламти на читавом једном џиновском и мрачном хоризонту страдања и несреће, који се протеже до у недоглед.

А то је лето заиста отпочело добро, боље него толика ранија. Шљива је родила, као што одавно није, а жита лепо понела. После десетак година трзавица и потреса, свет се однекуд нада бар затишју и доброј години, која би у сваком погледу поправила штету и незгоде ранијих. (Најбеднија и најтрагичнија од свих човекових слабости несумњиво је његова потпуна неспособност предвиђања, која је у оштрој противности са толиким његовим даровима, вештинама и знањима.)

Дође овако изузетна година са нарочито срећним и повољним узајамним дејством сунчеве топлоте и земљине влаге, кад ова вишеградска широка долина затрепти од обиља снаге и свеопште потребе за рађањем. Земља набуја и све што је у њој још живо исклија, напупи, олиста, процвате, и понесе стоструким родом. Лепо се види тај дах плодности, како трепти као топла модрикаста маглица изнад сваке бразде и сваког бусена. Краве и козе растурају задњим ногама и тешко иду од надошлог и забреклог вимена. Риба бјелица, која сваке године са почетком лета долази у јатима низ Рзав да се овде на ушћу

мрести, навали у толикој множини да је деца из плићака ведрицама згрћу и избацују на обалу. И порозни камен у мосту одвугне и наједра, као жив, од неке снаге и обиља које бије из земље и лебди над целом касабом као радосна јара у којој све брже дише и живље буја.

Нису честа оваква лета у вишеградској долини. Али кад једно од њих дође, онда људи заборављају свеколико зло што је било, и не помишљају на оно што може још доћи, живе утрострученим животом ове долине на коју је сишла благодет плодности, и сами само део у овој игри влаге и топлоте и наврелих сокова.

И сељак, који увек налази повода да се на нешто пожали, мора да призна да је година добро понела, само уз сваку похвалну реч додаје: »Ако овако подржи ...« Чаршилије се тада стрмоглавце бацају и страсно загњурују у послове као пчеле и бумбареве у цветне чашке. Разићу се по селима око касабе да капарисавају жито на класу и шљиву у заметку. Сељак, збуњен овом навалом лукавих муштерија као и великим и необичним родом, стоји поред воћке, која се већ савија од плода, или поред њиве, која се таласа, и не може да буде довољно опрезан и уздржљив пред касабалијом који се замуцио до њега. А тај опрез и та уздржаност дају његовом лицу напрегнут и брижан израз који личи као брат близанац, на ону печалну маску коју носе сељачка лица у годинама неродице.

Већим и јачим газдама долази сељак на ноге. Дућан газда-Павла Ранковића пун је пазарним даном сељака којима треба новца. Исто тако и радња газда-Санте Папе, који је одавно први међу вишеградским Јеврејима. (Јер и поред тога што већ одавно постоје банке и могућности кредита на хипотеку, сељаци, нарочито они старији, воле да се задужују на овај старински начин, код варошких газда код којих купују робу и код којих су им се и очеви задуживали.)

Газда-Сантина магаза је једна од највиших и најтврђих у вишеградској чаршији. Зидана је од тврдог камена, са дебелим зидовима и подом од камених плоча. Тешка врата и капци

на прозорима од кованог су гвожђа, а на високим и уским прозорима дебеле и густе решетке.

Предњи део магазе служи као дућан. По зидовима су дубоки дрвени рафови пуни емајлираног посуђа. На плафону, који је необично висок, тако да се губи у тами, повешана лакша роба: фењери у свим величинама, кафене цезве, затим крлетке, мишоловке и други предмети плетени од жице. Све то виси повезано у велике гроздове. Око дугачке тезге гомиле сандука са клинцима, цакови са цементом, гипсом и разним бојама; мотике, лопате и трнокопи, без држалица, нанизани на жици у тешке ђердане. У угловима велики лимени судови са петролеумом, лаком, терпентином и фирнајзом. Ту је усред лета хладовина и у по дана сумрак.

Али већи део робе налази се у просторијама које су позади дућана и у које води низак отвор са гвозденим вратима. Ту је тешка роба: гвоздене пећи, шине, траверзе, лемеша, ћускије и друге крупне алатке. Све наслагане у високим гомилама тако да се између робе пролази само уским путевима, као између високих зидова. Ту влада вечити мрак и не улази се без фењера.

Из тешких зидова, каменог пода и наслагане гвожђарије бије студен и љут дах камена и метала, који ништа не може растерати ни загрејати. Тај дах ствара од румених живахних шегрта за неколико година ћутљиве, бледе и подбуле, али веште, штедљиве и дуговечне калфе. Он је несумњиво тежак и Штетан и нараштајима сопственика, али у исто време он им је и сладак и драг као осећање својине и помисао на зараду и извор богатства.

Човек који сада седи у предњем делу те хладовите и сумрачне магазе за малим столићем, поред велике челичне касе марке Вертхајм, не личи нимало на оног бујног и живахног Санту који је некад, пре тридесет година, умео онако својски да викне »Рум за Ђоркана!« Измениле га године и рад у магаци. Пун је и тежак, жут у лицу; око очију тамни колутови који се спуштају до половине образа; вид му је ослабио; његове црне и јако избуљене очи, које гледају иза наочара са дебелим

стаклима и металним оквиром, имају неки строг и уплашен израз. Још носи фес вишњеве боје, као једини остатак некадашње турске ношње. Његов отац, газда Менто Папо, ситан и бео старчић у осамдесетим годинама, још се прилично држи, само га је вид издао. Он наврати кад је сунчан дан у магазу. Својим сузним очима, које иза дебелих наочара изгледају као да ће сад расточити, погледа сина код касе и унука за тезгом, удахне онај дах магаче и врати се опет полагањим ходом кући, придржавајући се десном руком за раме десетогодишњег праунучета.

Санто има шест кћери и пет синова од којих је већина поудавана и пожењена. Најстарији му син Рафо, има већ одраслу децу и помаже оцу у радњи. Један од Рафиних синова, који носи дедино име, иде већ у сарајевску гимназију. То је блед, кратковид и танковијаст дечак који још од своје осме године савршено декламује Змај-Јовине песме на школским забавама, иначе рђаво учи, не воли да иде у синагогу ни да помаже преко распуста у дединој магазу, а прича да ће отићи у глумце или постати тако нешто друго славно и необично.

Седи газда Санто, погнут над великим, већ прилично излизаним и масним тефтером, са алфаветским регистром, а поред њега на празном сандуку од ексера чучи сељак Ибро Ђемаловић, из Узавнице. Газда Санто сабира колико Ибро већ дугује и колико би према томе, и под каквим условима, могао да добије сада, на име новине.

– *Sinkuenta, sinkuenta i očo ... sinkuenta i očo, sesienta i tres...*
– шапуће газда Санто сабирајући на шпанском.

А сељак гледа у њега са забринутим ишчекивањем, као да се ради о враџбини, а не о рачуну који он зна до у пару, и у сну носи у глави. Кад Санто сабере и каже износ дуговања са интересом, сељак споро процеди кроз зубе »Хоће ли бити тако?«, само да би тиме добио времена да у себи упореди свој рачун са Сантиним.

– Тако, Ибрага, и никако другачије – одговара Санто својом освештаном формулом у оваквим случајевима.

Пошто тако споразумно утврде стање досадашњег дуговања, треба да сељак затражи нову позајмицу и да се Санто изјасни о својим могућностима и условима. Само то не бива ни лако ни брзо. Између њих се тада развије разговор који до у ситнице личи на разговоре које је пре педесетак година, овако пред жетву, водио на овом истом месту отац овога Ибре из Узавнице са Сантиним оцем Ментом. Прави и главни предмет разговора треба да дође на бујици речи које саме по себи ништа не значе и које изгледају потпуно излишне, готово бесмислене. Неупућен човек, који би их гледао и слушао са стране, могао би често помислити да разговор и није о зајму и новцу. Тако бар на махове изгледа.

– Родила је шљива и понијела мива у нас, као ни у једном другом котару – каже Санто – биће година каква одавно није била.

– Јесте, шућур, прилично је понијело; па ако да Алах те подржи овако, биће и мивке и хљеба; није да неће бити. Само, ко ће му знати цијену – каже забринуто сељак, трљајући палцем шав на чакширама од грубог зеленог сукна и гледајући испод ока Санту.

– Сад му се не зна, али кад снесеш у Вишеград, значе се. Знаш што се каже: цијена је у сахибијиној руци.

– Оно јесте. Акобогда те подржи и доспије – условљава опет сељак.

– Ама без божјег емера, безбели, нит се бере нит се жање; па све да човјек лебди над оним што је посијо, ништа му не вриједи, ако божјег благостања нема – упада Санто и показује руком у висину са које треба да долази тај благослов, негде изнад оног високог и црног дућанског шишета на ком висе лимени сеоски фењери свих величина и друга ситна роба у сноповима.

– Не вриједи, вала, право кажеш – уздише Ибро. – Посади чо'јек и посије, а свеједно је, тако ми великог и јединог Бога, ко да га низ воду пусти; и окопаваш га и плијевиш и подрезујеш и тријебиш. А, јок! Ако није писано, нећеш од њега хаира видјети. Него ако да Бог те летина донесе неће кривати

ником, моћи ће инсан и да се раздужи и да се опет задужи. Само здравља, Боже!

– Ааа, здравље је прије свега. Са здрављем се ништа упоредило није. Такав је овај пусти инсан: све му дај а узми му здравље, па ко да му ништа дао ниси – уверава Санто, скрећући говор потпуно у том правцу.

Тада и сељак изнесе своје погледе на здравље, који су исто толико општи и познати као и Сантини. И за тренутак изгледа као да ће се цео разговор изгубити у безначајним стварима и општим местима. Али у подесном тренутку он се ипак, као по неком древном церемонијалу, враћа на полазну тачку. Тек тада настаје погађање за нов зајам, за висину суме, интерес, рок и начин отплате. Објашњавају се дуго, час живо, час тихо и забринуто али се на крају споразуме и погоде. Тада Санто устане, потегне из џепа кључеве на ланцу и не одвајајући их од ланца откључа њима касу која најпре шкљоцне а затим се отвара споро и свечано и, као све велике касе, затвара се са оним финим металним шумом, као уздахом. Изброји сељаку новац, све до у бакрене хелере, и све подједнако брижно и пажљиво, некако тужно и свечано. А онда викне, али много живље, измењеним гласом:

– Е, је ли право овако и је л' ти слатко, Ибрага?

– Јесте, вала – каже тихо и замишљено сељак.

– Дабогда, хаирли и берићетли било! Па у здрављу и досуку да се опет видимо – каже Санто, већ сасвим живо и весело и шаље унуче да поручи код кафеџије Прекопута две кафе, »једну горку, једну слаћу«.

А други сељак већ чека пред дућаном да дође на ред, за исти посао и сличне рачуне.

Са тим сељацима и њиховим рачунима о будућој жетви и берби продире до у сумрачно дно Сантине магазе топли и тешки дах изузетно плодне године. Од њега се озноји челична, зелена каса, а Санто шири кажипрстом кошуљу око угојеног, жутог и меког врата, и брише марамicom захукнута стакла на наочарима.

Такво је било то лето на помолу.

Па ипак, на сам почетак тога благословеног лета пала је кратка сенка страха и жалости. Са првим раним пролећем појавила се на Увцу, малом месту, на бившој турско-аустријској а сада српско-аустријској граници епидемија трбушног тифуса. Како је место на граници а два случаја тифуса су била и у самој жандармеријској касарни, кренуо је вишеградски војни лекар Др. Балаш са једним болничарем и потребним лековима на Увац. Лекар је одмах вешто и одлучно предузео све што треба да се болесници издвоје, и сам је надзирао њихову негу. Тако је од петнаестак оболелих лица умрло само двоје, а зараза је ограничена на село Увац и угушена у самим почецима. Последњи који се разболео био је сам Др. Балаш. Необјашњив начин како се управо он заразио, краткоћа боловања, неочекиване компликације и нагла смрт – све је то носило на себи печат изузетне трагике.

Због опасности од заразе млади лекар је морао да буде сахрањен на Увцу. Госпођа Бауер је са мужем и још неколико официра присуствовала погребу. Она је дала да се на лекаревом гробу подигне споменик од грубо тесаног камена. А одмах после тога напустила је касабу и мужа. У касаби се говорило да је отишла у неки санаторијум крај Беча. Управо, то се шапутало међу касабалијским девојкама, а старији свет је, чим је прошла свака опасност и укинута све мере због епидемије, заборавио и лекара и пуковниковицу. Неискусне и нешколоване, наше девојке нису знале тачно ни шта значи реч санаторијум, али су знале добро шта је то кад двоје људи ходају по стазама и обронцима онако како су доскора ходали лекар и пуковникова жена. И изговарајући ту страну реч у својим поверљивим девојачким разговорима о несрећном пару, оне су волеле да то што се зове санаторијум замишљају као неко тајанствено, далеко и тужно место на коме лепе и грешне жене испаштају своју недозвољену љубав.

А то изузетно богато и сјајно лето расло је и дозревало над пољима и главицама око касабе. Увече су прозори на официрској касини над реком, поред моста, осветљени и широм отворени као и лањског лета, само кроз њих не проди-

ре свирка виолине и клавира. За својим столом, међу неколико старијих официра, седео је пуковник Бауер, доброћудан, насмејан, ознојен од летње спарине и црног вина.

На капији седе у топлој ноћи и певају варошки младићи. Ближи се крај јуна месеца и очекују се ђаци и студенти, као сваког лета. У оваквим ноћима изгледа на капији да време стоји, а живот тече и буја бесконачан, богат и лак, да се догледати не може докле ће тако трајати и расти.

Главне улице су и у то доба ноћи осветљене, јер још од пролећа ове године касаба има електрично осветљење. Пре годину дана подигнута је поред реке, на два километра од вароши, електрична стругара и поред ње фабрика која прерађује отпатке смрчева дрвета, вади из њих терпентин и у исто време производи калофониум. Фабрика је направила уговор са општином да из своје централе осветљава и варошке улице. Тако је нестало зелених фењера са петролеумским лампама и високог Ферхата који их је чистио и палио. Главна улица, која се протеже дуж целе вароши, од моста до нове махале, осветљена је крупним лампама од млечнобелог стакла, а споредне улице, које се гранају лево и десно од ње и кривудају око Бикавца или се пењу на Мејдан и Околишта, ситним обичним сијалицама. Између тих низова једнаких светлости простиру се мрачне неправилне површине. То су авлије или простране баште по обронцима.

У једној од тих мрачних башта седе Зорка, учитељица, и Никола Гласинчанин.

Поремећај који је настао између њих двоје, лане, кад се за време школског распуста појавио Стиковић, трајао је дуго, све до почетка нове године. Тада је отпочело у Српском дому, као сваке зиме, спремање за светосавску забаву са концертном и позоришним комадом. У тим припремама учествовали су и Зорка и Гласинчанин, и враћајући се кући са тих проба они су проговорили, први пут од прошлог лета. Ти су разговори у почетку били кратки, уздржљиви и пркосни. Али они нису престали да се виђају и разговарају, јер млад свет воли више љубавне свађе, па и најгорче и најбезнадније, него самоћу и

чамотињу без љубавних игара и помисли. Негде у току тих бескрајних препирки они су се измирили а да ни сами нису приметили када ни како. Сад већ, у овим топлим летњим ноћима, састају се редовно. Још понекад искрсне међу њима лик одсутног Стиковића и плане поново цео спор без решења, али их он не удаљује и не раставља док их свако миρεње увек још више зближи.

Сада седе у топлој тами, на једном старом, обореном ораховом деблу и идући свако за својим мислима гледају у крупне и ситне светлости доле у вароши, поред реке која једнолично шуми. Гласинчанин, који је дуго говорио, заћутао је за тренутак. Зорка, која је ћутала цело вече, ћути једнако како само жене умеју да ћуте кад у себи расплићу своју љубавну бригу која је за њих важнија и преча од свега у животу.

Лане у ово доба године, кад се појавио Стиковић, она је помислила да се пред њом заувек отвара недогледни рај љубавне среће, у коме потпуна сродност осећања и подударност жеља и мисли имају сласт пољупца а дужину људског века. Али та илузија није трајала дуго. Ма колико да је била неискусна и опијена, није могла да не примети да се тај човек нагло пали али исто тако нагло гаси, и то по неким његовим сопственим законима, без икаква обзира према њој и без везе са оним што је она сматрала већим и важнијим и од себе и од њега. И отпутовао је готово без опроштаја. Остала је у тешкој недоумици од које је боловала као од скривене ране. Писмо које је стигло од њега било је савршено срочено, један мали узорак литерарне вештине, али одмерено као адвокатско мишљење и јасно и прозирно као празан суд од стакла. У њему се говорило о њиховој љубави, али тако као да обоје већ сто година почивају свако у свом гробу, као славни покојници. На њено живо и топло писмо, које му је послала као одговор, дошла је његова карта. »У пословима и бригама које ме растржу и ломе, мислим на тебе као на мирну вишеградску ноћ, пуну речног шума и мириса невидљивих трава.« И то је све. Узалуд је настојала да се сети кад је чула тај речни шум и осетила мирис невидљивих трава. То постоји само у његовој карти. Свакако,

она се не сећа тога као што се он, изгледа, не седа свега осталог што је било између њих. Свест јој се мрачила од помисли да се преварила и да је преварена, па се онда опет тешила нечим што ни сама не зна шта је мање вероватно од чуда. »Несхватљив је«, говорила је себи, »туђ и хладан, себичан, ћудљив и срачунат, али можда су сви изузетни мушкарци такви.« Свакако, све ово више личи на патњу него на љубав. По томе како се савијала у себи и ломила у најдубљој дубини својој, осећала је да сав терет љубави, коју је он изазвао, лежи на њој а да се он губи негде у магли и даљини коју она не сме да назове правим именом. Јер, заљубљена жена и кад је потпуно разочарана, воли своју љубав као несуђено дете. Стегла је срце и није одговорила на ту карту. Али после дужег ћутања од два месеца стигла је опет карта. Писао је са неке високе планине у Алпима. »На висини од две хиљаде метара, окружен светом разних језика и народности, гледам бескрајност видика и мислим на тебе и минуло лето.« То је и за њене године и за њено мало искуство било довољно. Да је било написано: »Нит сам те волео, нити те волим, нити ћу те икад моћи волети«, њој не би било јасније ни болније. Јер, на крају крајева, о томе се ради, о љубави, а не о далеким сећањима ни о томе са које висине над морем човек пише и какви се људи око њега крећу и језици говоре. А љубави нема!

Сироче, без оца и мајке, Зорка је одрасла овде, у кући својих рођака. А кад је завршила у Сарајеву учитељску школу, добила је место у Вишеграду и вратила се у ту исту кућу имућних, али једноставних људи са којима је није везивало ништа.

Зорка је убледела и ослабила, увукла се у себе, али се није поверавала ником, нити је одговорила на његову божичну честитку, исто тако кратку, хладну и стилски беспрекорну. Хтела је сама са собом да расправи своју кривицу и срамоту, без ичије помоћи и утехе, али се, овако слаба, поражена, млада, неука и неискусна, заплитала све више у ту неразмрсиву мрежу од стварних доживљаја и великих жеља, својих мисли и његових неразумљивих и нечовечних поступака. Да је могла икога да пита или ма с ким да се посаветује, било би јој

несумњиво лакше, али стид јој то није допуштао. И овако јој се често чинило да цела варош зна за њено разочарање и да је пеку злуради и подругљиви погледи док пролази кроз чаршију. Нигде објашњења, ни код људи ни у књигама. А сама не уме ништа да објасни. Ако је заиста није волео, чему онда цела комедија страсних речи и уверавања за време лањског распуста? Чему онда онај приказ у школским клупама, који се једино љубављу може правдати и бранити, а без ње пада у блато неподношљивог понижења? Је ли могућно да има људи који толико мало поштују и себе и друге да се олако упуштају у такву игру? Шта их гони ако није љубав? Шта су онда били они његови жарки погледи, његов врео, испрекидан дах и бурни пољупци? Шта је све то ако није љубав? А љубав није! То види, боље и јасније него што би желела. Али с тим опет не може трајно и истински да се помири. (Ко се икад с тиме потпуно помирио?) Природни завршетак свих тих унутрашњих трзавица била је мисао о смрти која вреба увек на свима крајњим изданцима сваког нашег сна о срећи. Умрети, мислила је Зорка, омакнути се ту са капије у реку, као случајно, без писма и опроштаја, без признања и понижења. »Умрети!« мислила је у последњој секунди пре сна и са првим блеском буђења, усред најживљег разговора и под маском сваког осмејка. Све у њој говори и понавља увек то исто – умрети! умрети! – али се не умире, него се живи са том неподношљивом мишљу у себи.

Олакшање је дошло одонуд откуд се најмање смела надати. Негде око божичног распуста њена скривена мука дошла је у њој до врхунца. Такве мисли и таква питања без одговора трују човека и руше горе него болест. Сви су приметили на њој зле промене и сви су се забринули због ње и саветовали је да се лечи, и родбина, и њен управитељ, ведар човек са много деце, и другарице.

Срећан случај је хтео да су управо тада дошле оне пробе за забаву и да је, после више месеци, први пут поново проговорила са Гласинчанином. Дотле, он је избегавао сваки сусрет и разговор са њом. Али, она топлина која обично влада код тих наивних али искрених позоришних и музичких приредаба

у малим местима, затим светле и хладне ноћи по којима су се враћали кућама, све је то учинило да се и ово двоје младих и завађених људи приближило једно другом. Њу је гонила на то њена потреба да олакша своју муку, а њега његова љубав која, кад је овако искрена и дубока, лако прашта и заборавља.

Прве речи биле су наравно хладне, пркосне, двосмислене, и први разговори дуга, безизлазна објашњавања. Па и то је девојци доносило олакшање. Први пут је сада могла да разговара са живим човеком о својој унутарњој стидној беди, а да не мора да је призна до у најстидније и најболније појединости. Гласинчанин јој је говорио о томе дуго и живо, али обазриво и топло, штедећи њен понос. Ни о Стиковићу није се изражавао оштрије него што је било неминовно. Његово објашњење било је онакво какво смо га чули оне ноћи на капији. Кратко, сигурно и непоштедно. Стиковић је рођени егоиста и чудовиште, човек који не може да воли никог и који ће док је жив, сам мучен и незадовољан, мучити све оне који се преваре и приближе му се. О својој љубави Гласинчанин није много говорио, али она је избијала из сваке речи, сваког погледа и покрета. Девојка га је слушала понајвише ћутећи. Све јој је годило у тим разговорима. После сваког таквог разговора осећала је како се ведри и смирује у њој. Први пут после толико месеци она је имала часове одмора од своје унутарње буре и први пут је успевала да не гледа на себе као на недостојно створење. Јер, младићеве речи, пуне љубави и поштовања, показивале су јој да није неповратно изгубљена и да је и њен очај само једна варка као што је варка био и њен летошњи љубавни сан. Оне су је одвраћале од оног мрачног света у коме је била већ почела да се губи, и враћале је живој људској стварности у којој свему или готово свему има лека и помоћи.

Разговори су се продужили и после светосавске прославе. Прошла је зима а за њом и пролеће. Они су се виђали свакодневно. С временом, девојка се прибрала, ојачала, оздравила и преобразила се, брзо и природно како само младост може. Тако је дошло и ово плодно и немирно лето. Свет се већ

навикао да Зорку и Гласинчанина сматра као двоје људи који се »гледају«.

Истина, сад су јој дуга причања Гласинчанинова, која је пре пажљиво слушала и пила као лек, била мање занимљива. На махове је осећала као терет ту потребу за међусобним поверавањем и исповедањем. Са страхом и искреним чуђењем она се питала откуда ова блискост између њих, али онда би се сетила да јој је он зимус »душу спасио« и савлађујући досаду слушала би га, као добар дужник, што год може пажљивије.

У овој летњој ноћи он је држао своју руку на њеној. (То је била крајња граница његове чедне смелости.) Кроз тај додир топло богатство ове ноћи улазило је у њега. У оваквим тренуцима потпуно му је јасно колико се благо крије у овој жени, а у исто време осећа како се горчина и незадовољство његова живота претварају у плодне снаге, довољне да двоје људи проведу и до најдаљег циља, само ако их љубав повеже и подржи.

Испуњен тим осећањима, у овој тами, он и није онај дневни Гласинчанин, мали чиновник великог предузећа у Вишеграду, него неки други човек, сигуран и јак, који управља својим животом слободно и далековидно, јер се човеку кога потпуно испуњава права, велика и несебична љубав, па ма била и једнострана, отварају видици, указују могућности и путеви, који су толиким вештим, амбициозним и себичним људима непознати и заувек затворени.

Он говори жени поред себе.

– Мислим да се не варам. Ако ни због чега другог, а оно због тога јер тебе не бих могао преварити. Док једни говоре и бунцају а други послују и стичу, ја све пратим и посматрам и све боље увиђам да овдје нема живота. Задуго неће овдје бити мира ни реда ни корисна рада. Ни Стиковићи ни Хераци неће их створити. Напротив, биће све горе. Треба бјежати одавде, као од куће која се руши. Ови многобројни и збуњени спасиоци који се јављају на сваком кораку најбољи су знак да идемо у сусрет катастрофи. Кад се не може помоћи треба се бар спасавати.

Девојка је ћутала.

– Ја ти нисам никад о томе говорио, али сам често и много мислио, и понешто и радио. Ти знаш да је Богдан Ђуровић, мој друг са Околишта, већ трећу годину у Америци. Још од лањске године ја се са њим дописујем. Показивао сам ти и његову фотографију коју ми је послао. Он ме зове себи и обећаје ми сигуран посао и добру зараду. Знам да није лако ни једноставно то извести, али мислим да није немогуће. Ја сам о свему размишљао и све срачунао. Продао бих ово што имам на Околиштима. Ако би ти пристала, треба да се вјенчамо што прије и не казујући никоме ништа да отпутујемо у Загреб. Тамо има компанија која отпрема исељенике у Америку. Ту бисмо сачекали мјесец-два, да ми Богдан пошље *affidavit*. А за то вријеме учили бисмо енглески. Ако ту не бисмо успјели, због моје војне обавезе, прешли бисмо у Србију па отуда кренули. Све бих уредио тако да за тебе буде што лакше. А тамо, у Америци, тамо бисмо радили ти и ја. Тамо има наших школа на којима треба учитељица. И ја бих нашао рада, јер тамо су сви послови свима отворени и приступачни. Били бисмо слободни и срећни. Све бих то ја извео, само ако ти хоћеш ... ако пристајеш.

Ту младић застаде. Уместо одговора, она положи обе руке на његове. Он у томе осети израз велике захвалности. Али њен одговор није био ни *да* ни *не*. Захваљивала му је на толикој бризи и пажњи, на његовој бескрајној доброту и у име те исте доброту тражила је свега месец дана времена пре него што му да коначан одговор: до завршетка школске године.

– Хвала ти, Никола, хвала! Ти си добар – шапутала је стишћући његове руке.

Одоздо са капије допирало је до њих младићско певање. То су вишеградски момци, можда већ и сарајевски ђаци. Кроз петнаестак дана стићи ће и студенти са универзитета. Дотле не би она могла донети никакву одлуку. Боли је све, а понајвише доброта овога човека, али у овом тренутку не би могла казати *да*, па да је секу на комаде. Ничему се не нада, али само још

једном да види »човека који не може да воли никог«. Још једном, па онда нека буде шта хоће. Никола ће чекати, то зна.

Они се дигоше и држећи се за руке стадоше стрмим путем полагаано да се спуштају према мосту са кога је допира-ла песма.

XXII

На Видовдан приредила су српска друштва, као сваке године, теферич на Мезалину. Ту, на састанцима двеју река, Дрине и Рзава, на зеленој, високој обали под густим орасима, подигнуте су шатре у којима се крчмило пиће и пред којима су окретана јагњад на тихој ватри. У хладовини су поседале породице које су изнеле ручак на Мезалин. Испод хладника од свежег грања свирала је већ громка музика. На утабаној чистини игра коло још од пре подне. Играју само најмлађи и најдоконији, они који су одмах после службе право из цркве кренули на Мезалин. Прави општи теферич почеће тек после подне. Али коло је већ живо и загрејано, лепше и живље него што ће бити доцније кад навали свет па стану да се хватају и удате жене и несмирени удовци и нејака деца, и кад се све претвори у једну веселу и дугачку али неповезану и нескладну љесу. Ово кратко коло, у ком је више младића него девојака, разиграно је и лети као бачена ниска. Све је око њих у покрету све се таласа: ваздух у ритму свирке, густе круне дрвећа, бели летњи облаци, бистра вода двеју река. Земља се креће под њима и око њих, а они само настоје да покрете свога тела прилагоде томе општем кретању. Младићи су још са друма трчали да се ухвате у коло, а девојке би се савлађивале и стајале једно време Посматрајући игру, као да одбројавају тактове и чекају на неки тајни откуцај у себи, а онда би одједном ускакале у коло, мало повијених колена и оборене главе, као да се жудно бацају у хладну воду. Моћна струја је прелазила из летње земље у разигране ноге и ширила се кроз ланац врелих руку; на том ланцу тресло се коло као једно јединствено биће, загрејано истом крвљу, ношено истим ритмом. Младићи су играли забачене главе, бледи, немирних ноздрва, а девојке са руменим колотовима крви на лицу, стидно оборених очију, од бојазни да погледом не одају сласт којом их испуњава игра.

У том тренутку, кад је теферич тек почињао, појавили су се на ивици мезалинске равни жандарми, црни и блештави од чоје и оружја на подневној светлости. Било их је више него обично у једној патроли која обилази вашаре и тефериче.

Ишли су право ка хладнику са музиком. Нескладно и један по један умукосе инструменти. Коло се поколеба па стаде. Зачуше се младићски гласови негодовања. Сви су се држали још за руке. Неки су били тако понесени и пуни ритма да су и даље поигравали у месту, чекајући да музиканти продуже свирку. Али су свирачи нагло устајали и завијали своје трубе и ћеманета у мушему. А жандарми су ишли даље, ка шатрама и растуриеним породицама у трави. Свуда би наредник изговорио своју реч, тиху и оштру, и њоме као неком чаробном формулом одмах гасио весеље, заустављао игру, прекидао разговор. И како би се коме примакли, сваки је напуштао положај у коме је дотада био, остављао све и гледао да што пре сакупи што је његово и оде. Последње се растури коло младића и девојака. Њима се није напуштала игра у зеленилу, и никако им није ишло у главу да је заиста крај весељу и забави. Али пред бледим лицем и закрвављеним погледом жандармеријског наредника устукнуше и најупорнији.

Разочаран и још у недоумици, свет се враћао са Мезалина белим, широким друмом и како је дубље улазио у варош све је више наилазио на неодређен и уплашен шапат о атентату који је јутрос извршен у Сарајеву, о убиству надвојводе Франца Фердинанда и његове жене, о прогонима Срба, који се очекују на све стране. Пред Конаком сретосе прве везане људе, међу њима и младог попа Милана; жандарми су их водили у затвор.

Тако се друга половина тога летњег дана, који је требало да буде свечан и весео, претвори у забуну, огорчење или уплашено ишчекивање.

На капији, уместо празничног расположења и живахности доконих људи, мртва тишина. Ту је већ постављена стража. Војник у новој опреми шета споро од софе до оног места на ком гвоздени капак покрива улаз у миниран стуб, и неуморно понавља тих пет-шест корака, а сваки пут кад се окрене блесне му бајонет на сунцу, као сигнал. Већ сутрадан освануо је на зиду, испод саме плоче са турским натписом, бео службени оглас, штампан крупним словима, и окружен јаком црном пружом.

гом. У њему се саопштава народу вест о атентату који је у Сарајеву извршен на престолонаследника и изражава негодовање због тога злог дела. Али нико се од пролазника не зауставља и не чита, него сви пролазе поред огласа и поред страже оборене главе и што брже могу.

Од тога дана остаде стража на мосту. Остаде и цео живот касабе прекинут и заустављен једним махом као оно коло на Мезалину и као цео онај јунски летњи дан, који је требало да буде свечан и весео.

Сад су пролазили чудни дани, у немом, напрегнутом читању новина, сашаптавању, пркосу и страховању, у хапшењима Срба и сумњивих путника, у убрзаном појачавању војних мера на граници. Пролазиле су летње ноћи, али без песме, без младићских седења на капији, без шапутања парова у тами. По граду се виђају највише војници. А кад, у девет сати увече, трубачи по баракама на Бикавцу и у великој касарни код моста одсвирају тужну мелодију аустријског повечерја, опусте улице готово потпуно. Рђава времена за оне који се воле и желе да се виде и невиђени поразговоре. Свако предвече Гла-синчанин прође испред Зоркине куће. Она је на отвореном прозору у високом приземљу. Ту поразговарају, али кратко, јер он хита да пре потпуног мрака пређе мост и врати се на Околишта.

Тако је дошао и вечерас. Блед, са шеширом у руци, замолио је девојку да изиђе на капију, јер има нешто да јој каже посве тихо. Оклевајући, она је сишла. Стојећи на авлијском прагу, била је исте висине са младићем који је говорио узбуђено, једва чујним шапатом.

– Одлучили смо да бјежимо. Вечерас. Владо Марић, са још двојицом. Мислим да је све осигурано и да ћемо прећи. Али ако то не би... ако би се што десило. Зорка!

Младићев шапат се прекиде. У њеним раширеним очима видео је страх и неприлику. И сам је био збуњен, као да се показао што јој је уопште говорио и долазио да се опрости.

– Мислио сам да је боље да ти кажем.

– Хвала! Ништа од наше ... ништа од Америке!

– Не, није »ништа«. Да си ти пристала кад сам ти, прије мјесец дана, предлагао да одмах свршимо ствар, можда бисмо сада били далеко одавде. Али можда је боље да је тако било. Сада видиш како је. Ја морам са друговима. Рат је ту, и нама је свима сада мјесто у Србији. Мора се, Зорка, мора, јер је дужност. А ако изиђем жив из овога и ако се ослободимо, неће требати можда ни ићи у ону Америку преко мора, јер ћемо имати овдје своју Америку, земљу у којој се много и поштено ради а добро и слободно живи. У њој ће бити и за нас двоје живота, ако ти будеш хтјела. Од тебе ће зависити. Ја ћу ... мислити на тебе, а ти... понекад ...

Ту младић, коме су понестајале речи, подиже нагло руку и пређе брзо преко њене богате смеђе косе. То је била његова највећа жеља, одувек, и сад му је, као осуђенику, дозвољено да је оствари. Девојка уплашено устукну а он остаде са руком у ваздуху. Капија се затвори нечујно и већ идућег трена појави се на прозору Зорка, бледа, раширених очију, грчевито преплетених прста. Младић прође испод самог прозора, забаци главу и показа насмејано лице, безбрижно, готово лепо. Као да се боји да види шта ће даље бити, девојка се повуче у собу у којој је већ било мрачно. Ту седе на миндер, обори главу, и заплака.

Плакала је најпре тихо, па све јаче, са осећањем тешке, опште безизлазности. И што је више плакала, све је више налазила разлога за плач и све јој је безнадније изгледало све око ње. Никад излаза ни решења: никад неће она моћи право и по заслуги завоleti овог доброг и честитог Николу који одлази; никад неће доживети да онај други, који не може да воли никог, заволи њу; никад се више неће вратити лепи и весели дани какви су још лане освитали над касабом; никад нико од наших неће успети да се спасе из овог круга мрких брегова, ни да види ту Америку, ни да овде оствари земљу у којој се, како кажу, много ради али се добро и слободно живи. Никада!

Сутрадан се прочуло да су Владо Марић, Гласинчанин и још неки младићи пребегли у Србију. Сви остали Срби, са породицама и свим што имају, остали су у овој узаврелој кот-

лини, као у клопци. Са сваким даном осетно се згушњавала над касабом атмосфера опасности и претње. А онда се, једног од последњих дана месеца јула, проломи ту на граници олуја која ће се с временом проширити на цео свет и постати судбином толиких земаља и градова, па и овога моста на Дрини.

У касаби је тек тада отпочела права хајка на Србе и све што је са њима у вези. људи се поделили на прогоњене и на оне који гоне. Она гладна животиња која живи у човеку и не сме да се појави док се не уклоне препреке добрих обичаја и закона, сад је ослобођена. Знак је дат, препреке су уклоњене. Као што се често у људској повесници дешава, прећутно су допуштени насиље и пљачка, па и убијање, под условом да се врше у име виших интереса, под утврђеним паролама, над ограниченим бројем људи, одређеног имена и убеђења. Човек чиста духа и отворених очију, који је тада живео, могао је да види како се врши то чудо и како се цело једно друштво преображава у једном дану. За неколико тренутака збрисана је чаршија која је почивала на вековној традицији, у којој је увек било и притајене мржње, и суревњивости и верске нетрпељивости и освештаних грубости и свирепстава али и чојства и *мерхамети*а и осећања за ред и меру, осећања које је све те зле нагоне и грубе навике држало у сношљивим границама и, на крају, мирило их и подвргавало општим интересима заједничког живота. људи који су четрдесет година водили реч у чаршији нестали су преко ноћи, као да су сви одједном помрли заједно са навикама, схватањима и установама које су они оличавали.

Већ сутрадан после објаве рата Србији почела је по вароши да крстари чета *шуцкора*. Та чета, која је, наоружана на брзу руку, требало да помаже властима у гоњењу Срба, била је састављена од Цигана, пијаница и других беспосличара, углавном људи који су одавно у завади са добрим друштвима и у сукобу са законом. Неки Хусо Кокошар, Циганин без части и одређеног занимања, коме је срамна болест још у првој младости изјела нос, предводио је десетину голаћа, нао-

ружаних старинским пушкама система Werndl, са дугачким бајонетима, и водио главну реч у чаршији.

Пред том претњом газда Павле Ранковић, као председник српске црквено-школске општине, отишао је са још четворицом угледних општинара до котарског председника Сабљака. То је био пун и блед човек, потпуно ћелав, родом из Хрватске и одскора на овом положају у Вишеграду. Сад је био узбуђен и неиспаван; очни капци му поцрвенели, а усне бескрвне и сасушене. На ногама је имао чизме, а у рупици зеленог ловачког капута неки знак у две боје: црно и жуто. Примиио их је стојећи а не понудивши их да седну. Газда Павле, жут у лицу, а очи му дошле као две црне косе пруге, проговори муклим туђим гласом:

– Господине предстојнице, ви видите шта се ради и шта се спрема и ви знате да ми, вишеградски грађани Срби, нисмо били ради овоме.

– Ништа ја не знам, господине – прекиде га одједном јетким гласом предстојник – и ништа нећу да знам. Сад ја имам других, важнијих послова него да слушам говоре. То је све што имам да вам кажем.

– Господине предстојнице – настављао је газда Павле мирно као да својим миром жели да умири и овог јетког и узбуђеног човека – ми смо дошли да вам понудимо своје услуге и да вас увјеримо...

– Ништа мени не требају ваше услуге и ништа немате да ме увјеравате. Ви сте у Сарајеву показали шта знате.

– Господине предстојнице – настављао је газда Павле непромењеним гласом и све упорније – ми бисмо жељели да у границама закона...

– Јесте, сад се сјећате закона! На какве се законе ви усуђујете позивати?

– На државне законе, господине предстојнице, који важе за све.

Предстојник се одједном уозбиљи и као мало умири. Газда Павле одмах искористи то затишје код узбуђеног човека.

– Господине предстојниче, ми смо слободни да вас упитамо јесмо ли ми сигурни, са породицама, за наш живот, и иметак и, ако нисмо, шта нам ваља чинити?

Предстојник тада рашири руке, окрећући дланове према газда-Павлу, слеже раменима, заклопи очи и грчевито стеже бледе, танке усне.

Газда Павле је добро познавао тај карактеристични израз, немилосрдан, слеп-глув-нем, који државна управа узима у важним тренуцима и одмах увиде да после овога нема више користи од разговора. А предстојник, пошто спусти руке, отвори очи, исправи главу, рече нешто блаже:

– Војна власт ће сваког упутити шта треба чинити.

Сад газда Павле рашири руке, склопи очи, слеже раменима за тренутак, и онда проговори неким дубоким, измењеним гласом:

– Хвала вам, господине предстојнице!

Она четворица општинара се поклонеше круто и неспречно. И сви изиђоше као осуђеници.

Чаршија пуна збуњених покрета и тихог договарања.

На Алихоцином дућану седи неколико угледних варошких Турака, Наилбег Турковић, Османага Шабановић, Суљага Мезилџић. Бледи и забринуте са оним тешким и укоченим изразом на лицу који се увек јавља код људи који имају шта да изгубе, кад се нађу пред ненаданим догађајима и крупним променама. И њих су позвале власти да се ставе на чело шуцкора. Сад су се, као случајно састали овде да се на неупадљив начин договоре шта да раде. Једни су за то да се иде, а други су за уздржљивост. Алихоџа, узбуђен, са руменилом на лицу и старим сјајем у очима, одбија одлучно сваку помисао, о ма каквом учешћу у шуцкору. Он се нарочито окомио на Наилбега, који је за то да се прими оружје и да се уместо Цигана они као угледни људи ставе на чело муслиманских добровољачких одреда.

– Ја жив у те послове нећу. А да имаш памети, не би ни ти. Зар ти не видиш да се власи преко нас бију и да ће се на крају све о нашу главу обити?

И са истом оном речитошћу са којом је некад на капији побијао Осман-ефендију Караманлију, он доказује да за »турско ухо« нема добра ни на једној страни и да свако њихово мешање може бити само штетно.

– Одавно већ нас нико ни за што не пита и ни у што не рачуна. Ушао је Швабо у Босну, а ни Султан ни Ћесар не упита нас: је ли изун, бегови и турска господо? Па се дигоше Србија и Црна Гора, дојучерашња раја, и узеше пола Турске Царевине, а нас нико и не погледа. И сада, удари Ћесар на Србију, а нас опет нико ништа не пита, него нам дају неке пушке и беневреке да будемо Шваби хајкачи и да му нагонимо Србијанце, како не би он морао тур дерати по Шаргану. Па зар теби, болан, не долази у памет ово: кад нас за толике крупне ствари, кроз толике године, ни за што не упиташе, откуд сада ова милост од које ребра пуцају? А ја ти кажем, да су ово крупни рачуни и најбоље ће бити ономе ко се у њих не умијеша више него што мора. Овдје је на граници почело да се пара, али ко зна докле ће отићи. Има неко иза ове Србије. Друкчије не може бити. Само, у тебе је, тамо у Незукама, брдо пред пенџером па ти даље од оног камењака и не видиш. Него батали ти то што си почео; нити иди у шуцкоре нит' наговарај друге. Боље ти је да музеш оно десетак кметова што ти је остало, и док још дају понешто.

Сви ћуте, непомични и озбиљни. Ћути и Наилбег, очигледно увређен, иако то крије, и блед као мртавац претура неку одлуку у глави. Осим Наилбега Алихоџа их је све поколебао и расхладио. Пуше и немо гледају како преко моста мили непрекидна поворка војних кола и натоварених коња. А затим се један по један дигоше и опростише. Последњи је био Наилбег. На његов мрки поздрав, Алихоџа му још једном погледа у очи и рече готово тужно:

– Ја видим да си ти наумио да идеш. И теби се гине; страх те да те не претекну Цигани. Али запамти да су стари људи давно рекли: Није вријеме дошло да гинемо, него да се види ко је какав. И ово су таква времена.

Пијац који дели хоџин дућан од моста закрчен је колима, коњма, војницима свих родова оружја, резервистима који одлазе да се пријаве. С времена на време проведу жандарми групу везаних сељака или грађана, Срба. Ваздух је пун прашине. Сви говоре гласније и крећу се брже него што захтева оно што кажу или што раде. Лица су знојна и зајапурена, чују се псовке на свим језицима. Очи сјају од алкохола, неспавања и оног мучног немира који увек влада у близини опасности и крвавих догађаја.

Насред пијаца, управо према мосту, мађарски резервисти у новим униформама тешу неке греде. Ужурбано куцају чекићи и струже тестера. Пијацом иде шапат: то се подижу вешала. Око њих се купе деца. Алихоџа гледа са свог ћепенка како се усправише прве две греде, а затим како се испе један бркат резервист и веза их трећом, водоравном, по врху. Светина навалила као да се халва дели и направила жив круг око вешала. Понајвише војници, али измешани са турском сеоском сиротињом и варошким Циганима. У неко доба начини се пут и однекуд донесоше сто са две столице за официра и његовог писара, а затим шуцкори доведоше прво двојицу сељака а затим једног грађанина. Сељаци су били сеоски кметови из граничних села Поздерчића и Каменице, а грађанин неки Вајо, Личанин, који је давно дошао у касабу, као предузимач, и ту се оженио. Сва тројица су били везани, унезверени и прашни. Војник добошар стаде да бије снажно у свој бубањ. У општој вреви и немиру глас бубња је долазио као грмљавина издалека. Настаде тишина у оном кругу око вешала. Официр, један резервни поручник, Мађар, читао је оштрим гласом смртне пресуде на немачком, а за њим је преводио један наредник. Сва тројица су били од преког суда осуђени на смрт, јер су сведоци под заклетвом изјавили да су их видели како у ноћи дају светлосне сигнале према српској граници. Вешање треба да се изврши јавно, на пијацу, поред моста. Сељаци су ћутали, трепћући као у неприлици. А онај Вајо Личанин брисао је зној са лица и меким тужним гласом уверавао да је невин и вели-

ким као излуђеним очима тражио око себе коме би још то могао да каже.

Требало је да се приступи извршењу пресуде, кад се кроз онај круг сакупљеног света проби један војник, риђ, мален, са ногама раскреченим као слово Х. То је био Густав, некадашњи цалкелнер у Лотикином хотелу, а сада кафеџија у доњој чаршији. Био је у новој униформи, са капларским чином, црвен у лицу и закрвављених очију, још више него обично. Настало је објашњавање. Онај наредник је настојао да га удаљи, али се ратоборни кафеџија није дао.

– Ја сам овде петнаест година обавештајни орган, поверљива личност највиших војних кругова – викао је немачки, пијаним гласом – и мени је још преклане у Бечу обећано да ћу моћи својим рукама обесити два Србина кад томе дође време. Ви не знате с ким имате посла. Ја сам стекао право на то. И ви сад мене...

У светини настаде ромор и шапат. Наредник је стајао у неприлици. Густав је бивао све насртљивији и тражио је по сваку цену да се двојица осуђених препусте њему да их он својом руком обеси. Тада се диже онај поручник, мршав и мрк човек господског изгледа, очајан као да је и сам осуђеник, без капи крви у лицу. Ако је и пијан, Густав узне став мирно, али су му танки риђи бркови поигравали и очи шарале час лево час десно. Официр приђе сасвим близу, унесе се у то црвено лице као да ће га плунути.

– Ако се из тих стопа не изгубиш, наредићу да те везана одведу у затвор. А сутра ћеш се јавити на рапорт. Јеси ли разумео? А сад одступи! Марш!

Поручник је говорио немачки са мађарским нагласком посве тихо, али тако оштро и огорчено да се пијани кафеџија одједном смањи и изгуби у светини, понављајући непрестано речи извињавања.

Тек тада се општа пажња сврати поново на осуђенике. Двојица сеоских домаћина имали су потпуно исто држање. Трептали су и мрштили се од сунчане јаре и од запаре која удара из оног сабијеног света, као да је то све што их мучи. А

Вајо је слабир и плачевним гласом уверавао да је невин, да га је његов конкурент узео на душу, а да он нит' је служио војску нит' је икад у животу чуо да се светлошћу могу давати сигнали. Знао је понешто немачки и очајнички низао реч на реч, трудећи се да нађе неки убедљив израз којим би зауставио ову излуделу матицу која га је понела од јуче и која прети да га ни крива ни дужна однесе са света.

– Herr Oberleutnant, Herr Oberleutnant, um Gottes willen ... Ich, unschuldiger Mensch... viele Kinder... Unschuldig! Lüge! Alles Lüge!² – бирао је речи Вајо као да тражи која је права и спасоносна.

Војници су већ пришли првом сељаку. Он скиде брзо шубару, окрене се према Мејдану на коме је црква и два пута се живо прекрсти. Погледом официр им нареди да сврше прво с Вајом. Тада очајни Личанин, видећи да је ред на њега, подиже руке ка небу и стаде да преклиње и виче из гласа.

– Неин! Nein! Nicht, um Gottes willen! Herr Oberleutnant, Sie wissen ... alles ist Lüge ... Gott... alles Lüge!³ – викао је Вајо, а војници су га већ хватали за ноге и око паса, и дизали на дрвено постоље под конопцем.

Без даха, свет је пратио све то као неку игру између несрећног предузимача и поручника, дрхтећи од љубопитства ко ће добити а ко изгубити.

Алихоџа, који је дотле слушао неразумљиве гласове и није ни слутио шта се дешава у оном кругу сабијене светине, угледа одједном Вајино избезумљено лице изнад свих глава, и одмах скочи и стаде да затвара дућан, иако је постојала изрична наредба војне власти да све радње морају да буду отворене.

У касабу су стизале све нове трупе и за њима муниција, храна и опрема, и то не само пругом, која је била претрпана, него и старим колским путем, преко Рогатице. Дању и ноћу су

² Господине поручниче, господине поручниче, забога... Невин сам човек... Много деце... Невин! Лаж! Све лаж!

³ Не! Не! Не, забога! Господине поручниче, ви знате... све је лаж... Боже... лаж!

преко моста прелазила и кола и коњи, а прво што би их сретало на уласку са моста у варош била су три обешена човека на пијацу. И како се чело колоне обично заглављивало у препуним улицама, то је свака колона морала да одстоји ту на мосту или на пијацу, поред вешала, док тамо напред не одуши. Прашни, зајапурени, промукли од вике и беса, наредници су на коњима пролазили између кола и натоварених коња, давали очајне знакове руком, псовали на свим језицима Аустро-Угарске Монархије све светиње свих признатих конфесија.

Четвртог или петог дана у рано јутро, кад је мост опет тако био претрпан комором која је споро отицала кроз тесну чаршију, зачу се оштар и необичан фијук изнад касабе, и наред моста, поред саме капије, удари граната у камену ограду. Парчад железa и камена засу коње и људе, настаде гужва, пропињање коња и опште бежање. Једни су бежали напред, у чаршију, а други натраг, друмом којим су дошли. Одмах падоше још три гранате, две у воду а једна опет на мост, међу сабијене људе и коње. За трен ока мост остаде празан; на чистим која је настала видела су се, као мрке пеге, претурена кола, мртви коњи и људи. Са Буткових Стијена јави се и аустријска пољска артиљерија и стаде да тражи ту српску брдску батерију која је сада гађала шрапнелом растурену комору са обе стране моста.

Од тога дана та брдска батерија са Паноса гађала је стално мост и касарну поред њега. После неколико дана, опет једног јутра, зачу се са истока нов звук, негде од Голеша. Глас топа је био удаљенији али дубљи, а испаљене гранате гудиле су теже над касабом. То су биле хаубице; у свему две. Први меци падоше у Дрину, затим на празан простор пред мостом, где оштетише околне куће, Лотикин хотел и официрску касину, а онда стадоше у правилним размацама да гађају сигурније и то само мост и касарну. Већ после једног сата касарна је горела. Војнике који су покушали да гасе, тукла је брдска батерија са Паноса шрапнелом. Најпосле препустише касарну њеној судбини. На врелом дану горело је све што је дрвено, а у догореле рушевине падале су с времена на време гранате и

рушиле понутрицу зграде. Тако је и по други пут порушен Каменити хан и од њега поново начињена гомила камења.

Две хаубице са Голеша гађале су после тога једномерно и стално мост, и то понајвише средњи стуб. Гранате су падале час у реку, лево и десно од моста, час се распрскавале о масивне камене стубове, а час опет ударале у мост сам, али ниједна није погодила железни поклопац над отвором који води у унутрашњост средњег стуба у коме се налази експлозив за минирање моста.

Од целог тог десетодневног бомбардирања није ни иначе на мосту настала никаква већа штета. Гранате су ударале о глатке стубове и обле сводове, одскакале од њих и експлодирале у ваздуху не остављајући на каменим зидовима другог трага до лаких, белих, једва приметних огреботина. А парчад од шрапнела одбијала се од глатких, чврстих зидова као зрна града. Једино су гранате које су погађале сам коловоз на мосту остављале у набијеном шљунку плитке рупе и разривена места, али то се није могло ни приметити док се не ступи на сам мост. Тако је у целој тој новој олуји која се срушила на касабу и покретала из корена и претурала древне навике, живе људе и мртве ствари, мост стајао и даље бео, тврд и неранљив, какав је био одувек.

XXIII

Због сталног бомбардовања обустављен је по дану сваки већи саобраћај преко моста: цивили прелазе слободно, па и војници претрчавају појединачно, али чим крене мало већа група, са Паноса је заспу шрапнелом. После неколико дана створила се извесна правилност. Свет је уочио кад је паљба живља, кад је слабија, а кад се потпуно обуставља, и према томе се креће и свршава најнужније послове, уколико га аустријске патроле у том не спречавају.

Брдска батерија са Паноса пуца само дању, али хаубице иза Голеша јављају се и ноћу и покушавају да ометају премештање трупа и пренос коморе са једне и са друге стране моста.

Грађани чије су куће у средишту вароши, у близини моста и друма, прешли су са породицама на Мејдан или у друге заклоњене и удаљене махале, код рођака или познаника, да би се склонили од бомбардовања. То бежање са децом и најнужнијим стварима подсећа на оне тешке ноћи кад би на касабу наишао »велики поводањ«. Само што овога пута људи разних вера нису помешани ни везани осећањем солидарности и заједничке несреће, и не седе заједно, тражећи у разговору помоћи и олакшања као некад. Турци су по турским кућама а Срби, као окужени, по српским. Али и тако растављени и подељени, они живе мање-више једнако. Збијени по туђим кућама, не знајући шта да раде са дугим временом и са својим брижним и збуњеним мислима, докони и празноруки као погорелци, у страху за живот, у неизвесности за имање, мучени супротним надама и жељама које, наравно, и једни и други крију.

Као некад за време великих поплава, и код једних и код других старији људи настоје да разведре све око себе шалама и причама, усиљеним миром и вештачком ведрином. Али изгледа да за ову врсту несреће не помажу старе шале ни забашуривања, да су све некадашње приче избледеле и све пошалице изгубиле укус и смисао а мучно и споро се стварају нове.

Ноћу се сви претварају да спавају, иако у ствари не може нико ока да стисне. Говоре шапатом, иако ни сами не знају чему тај опрез кад и онако сваког часа груне топ час српски час аустријски. Ушао у свет страх од »давања знака непријатељу«, иако нико не зна ни како се ти знакови дају ни шта то заправо значи. Али страх је толики да нигде нико не срне ни шибицу да запали. Ватра се и не ложи. Мушкарци, кад хоће да пуше, затварају се у загушљиве собичке без прозора или се покривају јорганом по глави и тако пуше. Оморина притиште и дави. Сви се купају у зноју, али су сва врата закључана и сви прозори затворени и застрти. Касаба личи на несрећника који пред ударцима од којих не може да се одбрани прекрије очи рукама, и тако чека. Све куће изгледају као да су мртвим коцем затворене. Јер, ко хоће да остане жив мора да се прави мртав; па ни то увек не помаже.

У муслиманским кућама је нешто живље и слободније. Ту има много старих ратничких нагона, али пробуђених у невреме, збуњених и обезглављених у овом двобоју у коме се изнад њихових глава надбијају две артиљерије, обе хришћанске. Али има и бриге, велике и скривене, има и несрећа без излаза и видљивог решења.

У Алихоциној кући испод Града прави мектеб. На толику његову децу дошло је још и деветоро деце Мујаге Мутапџића; од тога само троје одрасле, а сва остала ситна и нејака, све једно другоме до уха. Да не би морали да их чувају и сваки час дозивају по авлији, затварали су их, заједно са Алихоцином децом, у хладовити и широки *алваџи* и ту се њихове мајке и старије сестре носе са њима, у општој и непрестаној вреви и писци.

Овај Мујага Мутапџић, звани Ужичанин, досељеник је у касаби. (Мало ниже видићемо зашто и како.) То је висок човек педесетих година, потпуно сед, орловског носа и лица избразданог борама, дубока гласа, оштрих, војничких покрета. Изгледа старији од Алихоце, иако је десетак година млађи од њега. Седи са Алихоцом у кући, пуши без престанка, ретко и мало говори, занесен мислима чија му се тежина огледа на

лицу и у сваком покрету. Не држи га место. Мало, мало, па се дигне, изиђе пред кућу и из баште посматра брегове око касабе, с једне и с друге стране реке. Стоји тамо уздигнуте главе и гледа испитивачки као да се ради о невремену. Алихоџа, који га никако не оставља сама, настојећи непрестано да га разговори и умири, излази за њим.

Ту у башти, мало стрмој, али лепој и великој, влада мир и зрелост летњих дана. Лук је већ оборен и поваљан; сунцокрети у пуној снази, око њихових црних и тешких глава зује пчеле и бумбари. По крајевима ситно цвеће које већ почиње да се семени. Са тог узвишеног места види се доле разасута касаба између две реке, Дрине и Рзава, и венац брда неједнаке висине и разног облика. У низини око касабе и по стрмим странама брежуљака измеђују се крпе и појасеви зрелог јечма са површинама зелених кукуруза. Блеште беле куће и црне се шуме које покривају висове. Умерена топовска паљба са једне и са друге стране чини се одавде свечана и безазлена, толико је пространство земље и неба над њом, у ведрини летњег дана који тек почиње да расте.

Ту се и брижном Мујаги развезује језик. Он одговара Алихоџи на његове добре речи и прича му своју судбину, не што је хоџа не би знао, него што овде на сунцу мора некако да раздреша и олакша тај узао који га стеже и гуши под грлом, и што се та судбина решава управо ту и сада, у сваком поједином од ових тренутака летњег дана, при сваком пуцњу топа са једне или са друге стране.

Није му било пуних пет година кад су Турци морали да напусте градове по Србији. Османлије су отишле у Турску, али његов отац, Суљага Мутапџић, још млад човек, али већ угледан и један од првих ужичких Турака, решио је да пређе у Босну, одакле су и били старином. Натрпао је децу у крошње и са оно новаца што се у тим приликама могло извући из земље и кућа напустио заувек Ужице. Са оних неколико стотина ужичких мухаџира прешао је у Босну, где је била још турска власт, и настанио се с породицом у овој касабџи, где је одраније живела једна грана Мутапџића-Ужичана. Овде је провео десе-

так година и управо је био почео да осигурава своје место у чаршији, кад је дошла аустријска окупација. Оштар и непомирљив човек, он је сматрао да није вредело бежати од једне хришћанске власти да би се живело под другом. Годину дана после одласка Аустријанаца, он је опет са целом породицом напустио Босну, заједно са још неколико породица које нису хтеле да век проводе у земљи »где звоно куца«, и преселио се у Нову Варош, у Санџаку. (Овај Мујага је тада био момче од нешто више од петнаестак година.) Ту се Суљага Мутапџић затрговчио, ту су му се изродила и остала деца. Али никад није могао да преболи оно што је оставио у Ужицу ни да се прилагоди новим људима и друкчијем животу у Санџаку. То је и био разлог његове преране смрти. Кћери, све лепе и на добру гласу, добро су се поудале. Синови су прихватили и раширили оно мало очевине. И управо кад су се поженили и стали да дубље пуштају корен у новој средини, дошао је Балкански рат 1912. године. У отпору који је турска војска око Нове Вароши дала српској и црногорској војсци, учествовао је и Мујага. Отпор је био кратак, и не може се казати ни да је био слаб ни неуспешан сам по себи, па ипак, као неким чудом, као да се сва судбина рата и толиких хиљада живих људи решава не ту него негде далеко, независно од сваког отпора, јачег или слабијег, турска војска је испразнила Санџак. Не могући сачекати противника од кога је као дете бежао из Ужица, и коме се и сада без успеха одупро, а немајући куда на другу страну. Мујага се решио да бежи натраг у Босну, под ону исту власт од које му је отац побегао. И тако је, по трећи пут избеглица, прешао са целом породицом у ову касабу у којој је провео детињство.

Са нешто готовине и уз помоћ вишеградских Турака, међу којима је имао и рођака, он је за ове две године настојао да створи неки посао. Али ствар није била лака, јер су, као што смо видели, времена била оскудна и несигурна и зарада тешка и за оне који су одавно закопитили. Углавном је, чекајући боља и мирнија времена, живео од готовине. И сад, ево, после свега две године тога тешког избегличког живота у касаби,

наишла је ова олуја у којој он више не може и не уме ништа; једино што му остаје то је да, забринут, прати њен ток и стрепи од њеног исхода и завршетка.

О томе разговарају сада њих двојица, тихо, испрекидано и без везе, као што се говори о стварима које су и сувише добро познате и које се могу разматрати с краја, с почетка или са ма које тачке у средини. Алихоџа, који необично воли и цени Мујагу, настоји да нађе неку реч која теши или умирује, не што верује да може ишта помоћи, него што има потребу, и осећа дужност да на неки начин узме учешћа у злој судбини овога честитог, несрећног човека и истинског муслимана. Мујага седи и пуши: права слика човека кога је судбина сувише оптеретила. По челу и слепоочницама избијају му крупне грашке зноја, стоје неко време, док не порасту и отежају, а онда блесну на сунцу и крену као млаз низ наборано лице. Али Мујага их не осећа и не брише. Замућеним очима гледа у траву пред собом и занесен ослушкује оно што се дешава у њему и што је јаче и гласније од сваке утешне речи, од најживље канонаде. С времена на време само одмахне лако руком и проговори покоју реч која је много више део унутрашњег разговора него неки одговор на оно што му се говори или што се дешава око њега.

— Ово је дошло, мој Алихоџа, да се нема куд. Бог један види да смо и отац ми рахметли и ја све чинили да останемо у чистој вјери и правом турчијату. Ђед ми је оставио кости у Ужицу; данас му белћим нема трага од мезара. Оца сам упопао у Новој Вароши и не знам да до данас и његов мезар није влашка стока погазила. Мислио сам да ћу бар ја умријети овдје, гдје још езан учи, ама ево ми се чини да је писано да нам се сјеме затре и никоме за гроб не зна. Божја воља тако хоће, шта ли? Само видим да се више нема куд. Дошло оно вријеме о коме се каже да права вјера неће имати пута ни излаза, до једног: да свисне. Јер, куд сам прист'о? Да пођем са Наилбегом и са шуцкорима и да погинем са швапском пушком у руци, осрамоћен и овог и оног свијета, или да сједим овако и

чекам да Србија заступи и овдје и да дочекам оно од чега смо педесет година бјежали по мухаџирлуку, из мјеста у мјесто?

Алихоџа заусти да каже нешто што охрабрује и отвара мало наде, али га прекиде салва аустријске батерије са Буткових Стијена, на коју одмах стадоше да одговарају топови са Паноса. Јавише се и они иза Голеша. Претурали су тачно изнад њихових глава, и то доста ниско, тако да су им над главом непрестано ткале у оба правца гранате разних калибара са оним туробним звуком који подиже утробу у човеку навише и стеже крвне судове до бола. Алихоџа се диже и предложи да се склоне бар под стреху, а Мујага пође за њим као месечар.

У српским кућама, које су сабијене око цркве на Мејдану, напротив, нема ни жалби на прошлост ни бојазни од будућности; само страх и тегоба садашњице. Ту влада неко нарочито, немо запрепаштење које увек остаје код људи иза првих удараца великог терора, хапшења и убијања без реда и суда. Али испод тога запрепашћења све је исто, како је било раније и одувек; исто притајено слукћење као некад, пре више од сто година, кад су на Паносу гореле устаничке ватре, иста нада, исти опрез, и иста решеност да се све поднесе, ако другачије не може да буде, и иста вера у добар крај, тамо негде на крају свих крајева.

Унуци и прауници оних који су се са тог брега, исто овако затворени по кућама, брижни и запрепашћени, али потресени до дна душе, напрезали слух не би ли чули слабу јеку Карађорђева топа горе од Велетова, слушају сада како им у топлој тами изнад глава тутње и грме тешка хаубичка зрна, нагађају по звуку која су српска а која швапска, тепају им или их куну, издевају им имена и надимке. Све то док зрна лете високо и гађају по околини, али кад се паљба спусти до моста и вароши, они замукну одједном, пресече им се реч, јер им изгледа, и заклели би се, да у оној потпуној тишини, код толиког простора, и једна и друга страна гађа само њих и кућу у којој су. А тек пошто се разиђе јека од блиске експлозије, они проговарају промењивим гласом и уверавају један другог да је та грана-

та пала посве близу и да је од неке нарочите погане врсте, мимо све остале гранате.

У Ристића кући, која је одмах изнад парохове, већа и лепша од ње, а склоњена и заштићена од топовске ватре са обе стране стрмим шљивицима, склонило се највише нашег света из чаршије. Мало има људи али доста жена којима су мужеви похапшени или одведени као таоци, а оне се савиле овде са децом.

Кућа је пространа и богата; у њој живи само газда Михаило Ристић са женом и са снахом, удовицом која није хтела да се преуда ни врати кући кад је обудовила, него је остала ту да подиже децу, поред ово двоје старих људи. Њен најстарији син пребегао је пре две године у Србију и погинуо као добровољац на Брегалници. Било му је осамнаест година.

Стари газда Михаило, његова баба и снаха, служе ове необичне госте као на слави. Нарочито је старац неуморан. Гологлав је, што је необично, јер он иначе никада не скида свој црвени фес, густа седа коса пада му око ушију и на чело, а сребрни јаки бркови, при дну жути од дувана, окружују уста као сталан осмејак. Чим примети да је неко уплашен или растужен више од осталих, он му прилази, разговара га и нуди ракијом, кафом и дуваном.

– Не могу, кум' Михаило, хвала ти ко оцу, не могу, ев' овде ме стегло – брани се једна још млада жена показујући руком своје обло и бело грло.

Она је жена Петра Гатала са Околишта. Петар је некидан отишао у Сарајево по трговини. Ту га је затекао рат, и од тада жена од њега нема гласа. Војска их је истерала из куће и сад се она склонила са децом овде код газда-Михаила, са којим је по мужевљевој породици веже кумство од старине. Утучена је од бриге за мужем и напуштеном кућом. Крши руке и наизменце јеца и уздише.

Газда Михаило је не пушта с ока и стално је око ње. Јутрос се сазнало да је Петар на повратку из Сарајева, у возу, узет за таоца, да је одведен у Вардиште и ту, приликом једне погрешне узбуне, омашком стрељан. То још крију од ње, а газ-

да Михаило се стара да јој то не би когод нагло и необазриво саопштио. Жена се сваки час диже, хоће да изиђе у авлију и погледа на Околишта, али је газда Михаило зауставља и заговара на све могуће начине, јер он добро зна да Гаталовића куће на Околиштима већ горе, и хоће ову несрећну жену да поштеди бар од тога призора. Шали се и смешка и нуди је неуморно.

– Деде, кума-Станојка, деде, јање моје. Једну чашицу само. Ово је мелем и разбигра а не ракија.

И жена покорно испија. Газда Михаило нуди редом и својом неодрживом и неуморном срдачношћу приморава сваког да се окрепи. Затим се опет враћа жени Петра Гатала. Њој се заиста развезао онај болни узао у грлу. Сад је мирнија, само замишљено гледа преда се. Али је газда Михаило не напушта, него јој прича као детету како ће и ово проћи и њен Петар се вратити из Сарајева, здрав и жив, и како ће опет свићи у своју кућу на Околиштима.

– Знам ја Петра, на крштењу сам му био. О том крштењу се дуго причало. А ја ко данас памтим: био сам момак за женидбу, кад сам са покојним оцем, који је кумовао газда-Јанковој дјечи, ишао на Околишта да крстимо овог истог твога Петра.

И он прича ту причу о крштењу Петра Гатала коју сви знају, али која им у овим необичним ноћним часовима долази као нова.

Људи и жене прилазе ближе, слушају и слушајући заборављају опасност и не обраћају пажњу на топовску јеку а газда Михаило прича.

У добра и мирна времена, кад је чувени поп Никола био парох у касаби, нађе се газда-Јанку Гаталу са Околишта син, после толико година брака и читавог низа женске деце. Прве идуће недеље понесу дете да крсте и поред радосног оца и кума пођу још неки рођаци и комшије. Још идући низ Околишта, застајали су често и из велике кумове плоске натезали љуту ракију. А кад су, прелазећи мост, стигли на капију, седну ту да се мало одморе и још једном потегну. Био је хладан дан и кас-

на јесен, на капији није више било кафеџије нит' су варошки Турци долазили да пију кафу и седе. Зато Околиштани поседaju као код куће, отворе торбе са јелом и начну нову плоску ракије. И наздрављајући један другом, речито и од срца, заборава и на дете и на попа који је после службе требало да га крсти. Како у та времена – седамдесетих година XIX века – није још било, ни смело бити, звона на цркви, весели људи нису ни примећивали да време пролази и да је служба давно готова. У њиховим разговорима, у којима се смело и надалеко мешала будућност детета са прошлoшћу родитеља, није време било важно ни имало мере. Неколико пута се јављала савест код кума који је опомињао да се креће, али су га остали одмах ућуткавали.

– Ама, да идемо, људи, да свршавамо, бива, што је закон и хришћански ред – замуцкује кум.

– Де, што си навалио, тако ти бога, нико још није у овој парохији остао некрштен – одговарају други и нуде га сваки из своје плоске.

И отац је једно време пожуривао да се иде, али ракија је најпосле све ућуткала и сјединила. Жена, која је дотле држала дете на озеблним и помодрелим рукама, положи га на камено седиште и умота шареницом, а оно је мировало као да је у колевци, час спавало, час отварало љубопитљиво очи, као да учествује у општем весељу. («Види се да је касабалија» каже кум, »воли друштво и теферичли мјесто«).

– Здрав си, Јанко – виче један комшија – да ти је сретан и дуговјечан син; дабогда ти био дика међу домаћинима и један по један у српском уху, у части и чести, у сваком добру и изобиљу. Дабогда...

– Ама, како би било да то с крштењем свршимо? – прекида отац.

– Лако ћемо за крштење – вичу сви углас и обрећују се ракијом.

– Није ни Рагиб ефендија Боровац крштен па ено га колики је: коњ се под њим савија – каже један од комшија, уз општи смех.

Али ако је за ове људе на капији време изгубило меру, није за попа Николу, који је чекао донекле пред црквом, па онда се наљутио, пригрнуо свој ћурак од лисичине и сишао с Мејдана у варош. Ту му је неко казао да су људи са дететом на капији. Отишао је тамо да их изгрди, како он уме, али су га они дочекали са толико радосне и искрене оданости, са тако свечаним извињавањима и тако топлим жељама и добрим речима, да је и поп Никола, који је био оштар и строг човек, али прави касабалија по срцу, попустио и прихватио за плоску и мезе. Наднео се над малишана и опсовао му баку, од милоште, а дете је мирно гледало његово крупно лице са великим плавим очима и широком, риђом брадом.

Није баш истина што се причало да је мали и крштен на капији, али је тачно да су се ту приметили дуги разговори, са тешким пићем и многим здравицама. Тек доцкан после подне испело се цело весело друштво на Мејдан и отворило цркву, где се кум, заплићући језиком и штуцајући, одрекао ђавола у име новог касабалије.

– Тако ми крстимо кум-Петра, и ето, нек је жив и здрав, прешао је четрдесету и ништа му не фали – завршава своје причање кум Михаило.

Сви се обређују још по једном ракијом и кафом, заборављајући стварност да би могли да је поднесу, и сви лакше и слободније говоре и свима им некако бива јасно да у животу има и других ствари, човечнијих и радоснијих од овог мрака, страха и убилачке пуцњаве.

Тако им пролази ноћ и са њом живот, сав од опасности и страдања али јасан, непоколебљив и прав у себи. Вођени древним и наслеђеним нагонима, они га цепкају и деле на тренутне утиске и непосредне потребе, губећи се потпуно у њима. Јер једино тако, живећи сваки тренутак одвојено и не гледајући ни напред ни натраг, може се овакав живот поднети и жив човек сачувати за боље дане.

Па онда свиће. То значи само да паљба постаје живља и да се на сунчевој светлости наставља неразумљива и недогледна игра рата. Јер сами по себи дани немају више имена ни

смисла, време је изгубило значење и вредност. људи умеју само да чекају и стрепе. Иначе, мисле, раде, говоре и крећу се као аутомати.

Тако, и слично, живи народ по стрмим махалама испод Града и на Мејдану.

А доле, у чаршији самој, мало је грађанског света остало. Још првог дана рата наређено је да радње морају бити отворене, како би војска која пролази могла да купује ситне потребе, али још више зато да би се показало грађанству како је непријатељ далеко и како не постоји никаква опасност по касабу. Та наредба је остала однекуд на снази и сада под бомбардовањем, али свак настоји да под згодним изговором држи свој дућан затворен већи део дана. Радње које су посве близу моста и Каменитог хана, као дућани газда-Павла Ранковића и Алихоџе, затворене су по вас дан, јер су сувише изложене бомбардовању. Исто тако је потпуно испражњен и затворен Лотикин хотел; на њему је кров оштећен гранатом и зидови ишарани зрнима шрапнела.

Алихоџа сиђе само једном или двапут преко дана са свог брега да погледа је ли све на месту, па се опет враћа кући.

Лотика је са целом породицом напустила хотел, још првога дана, кад је почело бомбардовање моста. Прешли су на леву обалу Дрине и склонили се у једну нову и пространу турску кућу. Зграда је била подаље од друма, склоњена у једној удолини и утонула у густом воћњаку из кога јој је вирио само црвен кров. Њен сопственик је са целом породицом био на селу.

Хотел су напустили са првим мраком, кад обично влада потпуно затишје. Од послуге је остао са њима једино верни и непроменљиви Милан, стари нежења, али увек налицкан лепотан, које већ одавно није имао више кога да избацује из хотела; остали су се, као што се у оваквим приликама често дешава, разбегли чим је први топ пукао над касабом. Као увек и у свему, и при овој сеоби Лотика је управљала и распоређивала, искључиво и без поговора. Она је одређивала шта треба као најнужније и највредније понети са собом а шта оставити; шта

ће ко обући; ко ће носити Деборино сакато и малоумно дете, ко водити Дебору саму, онако болесну и плачљиву, а ко Мину, избезумљену од страха, прегојену и поуселу девојку. Тако су, користећи се мраком спарне летње ноћи, прешли мост, са нешто ствари и болесним дечаком на ручним колицима, са куферима, и завежљајима у рукама, Лотика, Цалер, Дебора и Мина. После тридесет година сада је први пут хотел био потпуно затворен и остао без живе душе у њему. Мрачан, начет још од првих граната, он је већ изгледао као давнашња рушевина. А они су већ после првих корака преко моста, онако престарели и нејаки, сакати или угојени, кривоноги и ненавикли пешачењу, добили одједном изглед јеврејске сиротиње, јадних бегунаца који од памтивека обијају друмове по свету.

Тако су прешли на другу обалу и стигли у пространу турску кућу на конак. И ту је Лотика све сместила и распоредила, избеглички пртљак и своју чељад. Али кад је требало да и сама легне, у полупразној туђој соби, без својих ствари и хартија са којима је век провела, претргла се душа у њој и први пут од како зна за себе издала је снага, и то сва одједном. Пустом турском кућом проломио се њен јаук; нешто што никад нико није видео ни чуо ни слутио да може да постоји: Лотикин плач, грозан, тежак и пригушен као мушки, а незадржаван и незадржљив. У породици је на то настало запрепашћено, готово побожно ћутање, па затим општи лелек и ридање. За њих је слом тетка-Лотикине снаге био тежи ударац него и рат и бежанија и губитак куће и кућишта, јер са њом се дало све пребродити и савладати а без ње се није могло ништа урадити ни замислити.

Кад је сутра освануо сјајан летњи дан, пун птичјег певања, румених облака и обилне росе, он је уместо некадашње Лотике, која је све до синоћ управљала судбинама свих својих, затекао склупчану на земљи једну стару и немоћну Јеврејку, која није могла ни умела ни о самој себи да брине, која је само дрхтала од неразумљивог страха и плакала као дете, не знајући да каже чега се плаши ни шта је боли. Тада се десило друго чудо. Онај стари, тешки, дремљиви Цалер, који ни у

младости није имао ни своје воље ни свога мишљења, него је пуштао да га, као и целу породицу, води Лотика, који управо није никад ни био млад, сад се одједном показао као истинска глава куће, са много мудре решености, са способношћу да донесе потребне одлуке и са довољно снаге да их у дело приведе. Он је тешио и неговао своју свастику као болесно дете и бринуо о свима као што је то она до јуче чинила. Одлазио је за време затишја у варош и доносио из напуштеног хотела потребну храну, ствари и одело. Он је нашао негде и лекара и довео га болесници. Лекар је констатовао код преморене и остареле жене потпун живчани слом, препоручио да се болесница што пре удаљи одавде, из домашаја ратних операција, преписао неке капљице, и отишао за транспортом рањеника. Цалер је са војним властима све уредио да добије кола и да целу породицу пребаци прво у Рогатицу а затим у Сарајево. Требало је само сачекати дан-два да се Лотика бар толико прибере да може да путује. Али Лотика лежи као узета, плаче на сав глас и на свом сликовитом и мешаном језику изговара неповезане речи крајњег очаја, страха и гнушања. Око ње пуже по голом поду Деборин несрећни дечак, гледа љубопитљиво у теткино лице и дозива је оним неразумљивим грленим узвицима које је Лотика тако добро разумевала а на које сада не одговара. Она неће ништа да окуси и не може никог да види. Страховито пати од чудних представа чисто физичких страдања. Час јој се чини да се две поднице под њом одједном расклапају, као подмукла клопка, и да она пропада између њих у непознату дубину, а нема, осим свог рођеног вриска, ничег чиме би се одбранила и задржала. Час долази сама себи некако велика а лака и моћна, као да има и џиновске ноге и јака крила и ко да тако трчи, слична птици ноју, али трчи корацима који су дужи него што је одавде до Сарајева. Тако под њеним стопалима пљускају реке и мора као мале барице и прште градови и насеља као шљунак и стакло. Од тога јој силно бије срце и трепери дах. Не зна где ће се зауставити ни куда је води та крилата трка, али зна да се ослобађа и спасава од оних привидно и подло састављених дасака које се измичу испод човека брзи-

ном муње. Зна да газе и оставља иза себе земљу на којој се није добро задржавати и да опкорачује, као прљаве локве, насеља и велике вароши у којима се људи варају и лажу речима и бројевима, а кад се речи изиграју и бројеви замрсе, они одједном мењају игру, као мађионичар окрећу сцену и, противно свему ономе што се говори и рачуна, истурају напред топове и пушке и неке друге, нове људе закрвављених очију, са којима нема разговора, погађања ни споразума. Пред том најездом она одједном није више силна и дивовска птица која трчи, него немоћна, оборена сирота старица на тврдом поду. А ти људи се роје, у хиљадама, милионима; пуцају, кољу, даве, све редом, уништавају без милосрђа и разума. Један од њих је нагнут над њом; не види му лица, али осећа како јој притиште врх од бајонета на саму ожичицу, ту где се ребра раздвајају, где је човек најмекши.

– Ах, ааах! Не, не дајте! Не дајте! – с вриском се буди Лотика и кида ресе на сивом, лаком шалу којим су је покрили.

Онај мали кретен чучи, наслоњен уза зид, и само је гледа својим великим црним очима у којима је више љубопитства него страха или сажаљења. Из друге собе упада Мина, умирује Лотику, брише јој хладан зној с лица и запаја је водом у коју прво пажљиво одброји капљице валеријане.

А дуг летњи дан над зеленом удолином изгледа бесконачан, да човек не памти кад је свануло и не помишља да ће се икад смркнути. И ту је топло, али се не осећа жега. Кућа одзвања од корака. Долазе и други грађани из вароши. Залута понеки војник или официр. Има хране и воћа у изобиљу. Милан непрестано пече кафу. Све би могло да изгледа као неки празнички дужи боравак на селу, да се с времена на времена не пролама Лотикин очајни јаук, и да нема потмуле грмљавине која у ову гудуру допире као љутито режање и која одаје да нешто у свету није у реду и да је општа и свачија несрећа много ближа и много већа него што по широкој и безазленој ведрини овога дана може да изгледа.

То је учинио рат од Лотикиног хотела и његових становника.

Дућан газда-Павла Ранковића био је такође затворен. Газда Павле је већ другог дана рата узет са још неколико угледнијих Срба у таоце. Једни су од њих на станици, где својим животом јемче за ред, и мир, и правилан саобраћај, а други су недалеко од моста, на дну пијаца, у малој дрвеној бараци у којој је пазарним даном био општински кантар и наплаћивана баждарина. Ту опет таоци јемче животом да нико неће разорити или оштетити мост.

Ту на некој кафанској столици седи газда Павле. Са рукама на коленима и обореном главом, он личи на човека који се, сав исцрпен, после неког великог напора, спустио ту само да се мало одмори, али седи тако непомичан већ сатима у истом ставу. Код врата, на гомили празних џакова седе два војника, резервиста. Врата су затворена и у бараци влада полумрак и тешка запара. Кад са Паноса или Голеша прохуји граната, газда Павле прогута пљувачку, и ослухне где је ударила. Он зна да је мост још одавно миниран, и стално помишља на то и пита се да ли оваква једна граната може да упали експлозив, у случају да продре до њега. А код сваке смене он слуша како подофицир даје упутства војницима који чувају стражу. И сваки пут та упутства завршавају речима: »Код најмањег покушаја да се нанесе штета мосту, или код ма каквог сумњивог знака да се такво штогод спрема, овај човек треба одмах да буде убијен«. Газда Павле се већ навикава да слуша те речи мирно као да се не односе на њега. Више га узнемирују гранате и шрапнели који понекад експлодирају тако близу бараке да уздигнути шљунак и парчад челика зашобоње по даскама. Али оно што га највише мучи то је дуго, бесконачно време и неподношљиве мисли.

Мисли газда Павле шта ово би са њим, његовом кућом и његовим толиким имањем. И што више мисли, све му више све ово личи на ружан сан. Јер, како другачије да објасни себи све ово што се на њега и његове сручило за ових неколико последњих дана. Два сина, студента, одвели су жандарми већ првог дана. Код куће је жена, сама са ћеркама. Велика качара у Осојници изгорела је на његове очи. Кметови по околним

селима вероватно попаљени и растурени. Толика вересија по целом котару – изгубљена. Његов дућан, најљепши дућан у касаби, ту на неколико корака од њега, затворен и вероватно ће бити опљачкан или ће изгорети од неке гранате. А он сам седи у овој полумрачној бараци као талац, одговоран главом за нешто што ниуколико не зависи од њега: за судбину овога моста.

Бујно и неуредно као никад до тада навирале су му у глави мисли, укрштавале се и гасиле. Какве везе има са мостом он, који је целог живота само свој посао и своју кућу гледао? Није га он минирао, нити га он бомбардује. Ни кад је био калфа и нежењен он није седео на капији ни проводио време у певању и доконим шалама, као вишеградски младићи. Сав његов живот излази му пред очи, са појединостима које је давно већ заборавио.

Сећа се како је дошао из Санџака као четрнаестогодишњи дечак у подртим опанцима и гладан. Погодио се код газда Петра да служи за једне хаљине, храну и два пара опанака годишње. Носио је децу, помагао у радњи, вукао воду, тимарио коње. А спавао је под басамацима, у једној уској и мрачној прегради без прозора, где није могао ни да се испружи целом дужином. Издржао је тај тешки живот и у осамнаестој години прешао потпуно у радњу, »под плаћу«, а на његово место узет је нов сеоски момчић из Санџака. Тада је упознао и схватио велики смисао штедње, осетио љуту а дивну сласт и велику снагу коју штедња даје. Пет година је спавао у једној малој собици, иза дућана. За тих пет година никад није ни ватру наложио ни при свећи легао. Биле су му двадесет и три године кад га је сам газда Петар оженио добром и имућном девојком из Чајнича. И она је била трговачка кћи. Штедели су сада удвоје. Дошла је окупација и са њом живља трговина и лакша зарада, са лакшим трошком. Он је искористио зараду, избегавајући трошење. Тако је и он задућанио и почео да стиче. Тада није било тешко стећи. Многи су тада лако стицали и још лакше губили. Али је стечено било тешко бранити. Он га је бранио и тако сваког дана поново стицао. И кад су дошле ове

последње године, и са њима немир и »политика«, он је, иако већ у годинама, све чинио да схвати ново време, да му се и одупре и прилагоди, и да тако прође и без штете и без срамоте. Био је потпредседник градске општине, председник црквене општине, председник српског певачког друштва »Слога«, главни акционар Српске банке, члан управног одбора Земаљске банке. Мучио се да по правилима чаршијског реда, мудро и поштено плива између противности које су се са сваким даном гомилале и расле, и да кроз све те тешкоће пронесе свој интерес неокрњен, а да се при том не замери властима и не осрамоти код народа. Важио је у очима свих касабалија као недостижан пример вредноће, умешности и опрезности. Тако је више од половине људског века радио, штедео, паштио се и довијао, пазио је мрава да не згази, уклањао се сваком, гледао само преда се, ћутећи и стичући ишао својим путем. И ево куд га је тај пут одвео: да седи међу два војника, као последњи разбојник и да чека кад ће нека граната или нека паклена машина оштетити мост и кад ће га због тога преклати или стрељати. Човеку дође да помисли (и то га највише боли) да се узалуд мучио и злопатио, да је уопште био на погрешном путу, да су његови синови и остала »млађарија« у праву и да заиста долазе времена без мере и рачуна или неких нових мера и рачунања; у сваком случају, да се његов рачун показао нетачним а његова мера кратком.

Тако је то, каже газда Павле сам себи, тако је то: све те учи и нагони да радиш и штедиш, и црква и власт и твој рођењни разум. И ти слушаш и опрезно идеш и праведно живиш, управо и не живиш, него радиш и штедиш и бринеш, и век ти у томе прође. А онда, одједном, изокрене се и изопачи цела та игра; наступе времена кад свет стане да се руга разуму, кад се црква затвори и умукне, а власт замени голом силом, кад они који су поштено и крваво стицали губе а дангубе и силеције стичу. И нико не признаје твоје напоре и никог нема да те помогне и посаветује како да браниш зарађено и уштеђено. — Може ли то бити? Зар то може бити? пита се газда Павле неп-

рестано и не налазећи одговора враћа се поново на почетак своје мисли о губитку свега.

Ма колико настојао да мисли ма што друго, не успева. Тако се непрестано враћа увек иста мисао. А време мили смртоносно полако. И чини му се да му овај мост преко кога је хиљадама пута прешао, али који никад добро није погледао, лежи сада целом тежином на плећима, као необјашњива и судбоносна тајна, као мора у неком сну, али сну без буђења.

Зато газда Павле седи тако погружен, са обореном главом и повијеним леђима. Осећа како га зној пробија на све поре испод тврде, штиркане кошуље, крагне и маншета. Испод феса тече зној у млазевима. Он га не брише, него пушта да са лица пада у тешким капљама на под, а чини му се да то живот сам гине и отиче из њега.

Она двојица војника, мађарски сељаци, људи у годинама; ћуте и једу хлеб и сланину, посуту паприком; једу полагано, режући малом бритвом час залогај хлеба час режањ сланине, као да су на њиви. Затим тргнуше по гутљај вина из лимене чутурице, па запалише своје кратке луле. Пуцкајући, један од њих рече тихо:

– Е, ја никад нисам видео да се неко тако зноји.

Затим су у потпуној тишини пушили даље.

Али није се само газда Павле знојио тим крвавим знојем и губио се у сну из кога нема буђења. У те летње дане, на том комадићу земље између Дрине и сухе границе, у касаби, по селима, путевима и шумама, свуда су људи у зноју лица свога тражили смрт, своју и туђу, и у исто време бежали и бранили се од ње свим средствима и свим својим снагама. Та чудна људска игра која се зове рат хватала је све више маха, ширила се и подвргавала својој власти живе створове и мртве ствари.

Недалеко од те општинске бараке лежао је тога јутра одред необичне војске. Били су у белим униформама, са белим, тропским шлемовима на глави. То је била немачка војска, такозвани Скадарски одред. Они су пре рата били послани у Скадар, где је требало да, заједно са одредима других држава, као међународна војска, одржавају ред и мир. Кад је

букнуо рат, они су добили наређење да напусте Скадар и да се ставе на расположење најближој команди аустријских трупа на граници Србије. Стигли су ноћас и сад се одмарају у оној удолини која дели пијац од чаршије. Ту, у мртвом углу, чекају наређење да крену у напад. Има их око сто и двадесет. Њихов капетан, риђ и угојен човек, који тешко подноси врућину, управо сада грди жандармеријског наредника Данила Репца, грди га како само старешине у немачкој војсци могу да грде, гласно, безобзирно и педантски. Капетан се жали да он и његови војници умиру од жеђи, да немају ни најнужније, док су око њих затворени дућани, вероватно пуни свега, иако постоји наређење да се дућани отворе.

– Шта сте ви овде? Жандарми или лутке? Ја треба овде да скапавам са мојим људима! Или да обијам ваљда дућане као разбојник? Одмах да пронађете сопственике и да нам осигурате потребне намирнице и здраво пиће! Одмах! Разумете ли што је: одмах?

Са сваком речи капетану све више удара крв у главу. У белој униформи, са као мак црвеном, до коже ошишаном главом, он као буктиња гори од неке гневне силе.

Наредник Репец, сав укочен, трепће и само понавља:

– Разумем, господине капетане. Биће одмах. Разумем. Одмах.

И онда, прелазећи нагло из своје каталептичке укочености у неки лудачки покрет, он се окрену и јурну уз чаршију. Изгледало је као да је, приближивши се сувише оном капетану који букти од неког гнева, одједном и наредник захваћен тим пламеном који га гони да трчи, грди, прети и бије око себе.

Прво живо створење на које је у свом трку наишао био је Алихоџа. Он је управо био сишао из своје махале да пригледа дућан. Гледајући добро познатог »вакмајстора« Репца како потпуно измењен јури према њему, хоџа се изненађен питао да ли је тај подивљали, уплахирени човек заиста онај исти »вакмајстор« кога је годинама гледао како, миран, достојанствен и уљудан, пролази испред његовог дућана. Сад га мрки и коштуњави Репец гледа неким новим очима које не распознају

више никог и не виде ништа осим свог рођеног страха. Наредник стаде одмах да виче, као да понавља оно што је малочас видео и чуо од немачког капетана.

– Повјешати вас треба све, сунце вам небеско! Зар вам није наређено да дућане држите отворене! Него да ја због вас ...

И пре него што је збуњени хоџа могао реч да изговори плесну га по десном образу да му је ахмедија полетела са десног уха на лево.

И наредник је, онако избежумљен, отрчао даље да отвара друге дућане. А хоџа је поправио своју ахмедију, спустио ћепенак и сео на њега, још једнако изван себе од чуда. Око дућана су стали да се роје војници страног изгледа, у белим униформама какве никад није видео. Све ово долази хоџи као кад човек снови. Али он се више ничем не чуди у овом времену кад шамари с неба падају.

Тако је прошао цео месец у повременим бомбардовању моста и у пушкарању по околним брдима, у патњама и насиљима сваке врсте, и у очекивању горих невоља. Још за првих дана већи део грађанства напустио је варош која је стајала између две ватре. А крајем септембра отпоче потпуна евакуација касабе. И последњи чиновници су повучени, ноћу, и то друмом, преко моста, јер је пруга била већ пресечена. Затим је постепено повучена и војска са десне обале Дрине. Остале су само незнатне заштитнице, па мањи пионирски одреди и растурене патроле жандармерије. Док није дошао ред и на њих.

Мост је стајао као осуђен, али још у суштини недирнут и цео, између два зарађена света.

XXIV

У току ноћи наоблачило се, и као да је јесен: везали се облаци за планине, а по небу међу собом. Аустријанци су искористили мрачну ноћ за повлачење и последњих одреда. Још пре свитања све је било не само на другој обали Дрине него већ и на висовима иза Лијештанске косе, изван погледа и домашаја српских топова.

У освит дана ударила је ситна киша, као јесења. По тој киши последње патроле обилазиле су куће и дућане у близини моста да виде да се у њима није задржао когод. Све је било као изумрло: официрска касина, Лотикин хотел, порушена касарна, и она три-четири дућана на уласку у чаршију. Једино пред Алихоциним дућаном затекоше хоџу који је управо сти-гао од куће и спуштао ћепенак. Жандарми, који су познавали хоџу као особењака, опоменуше га најозбиљније да одмах затвори дућан и напусти пијац, јер је најстроже забрањено и »по живот опасно« свако даље задржавање у близини моста. Хоџа их је гледао као пијане људе који не знају шта говоре, и већ је хтео да им одговори да је овде живот већ одавно у опасности и да смо сви ионако мртви, само се редом сахрањујемо, али се предомисли, поучен рђавим искуством последњих дана, и рече им мирно и природно да је дошао само да узме нешто из дућана и да се одмах враћа кући. Жандарми, којима се очигледно журило, опоменуше га још једном да се што при-је удаљи из овога краја и упутише се преко пијаца ка мосту. Алихоџа их је гледао како одлазе нечујним корацима по пра-шини од које је прва киша начинила мокар дебео ћилим. Гле-дао их је још и како иду преко моста, заклоњени каменом оградом да им се виде само рамена и главе и дугачки бајонети на пушкама. На врховима Буткових Стијена јави се сунчев сјај.

Све су њихове наредбе такве, строге, важне, и у основи бесмислене, мислио је Алихоџа и смешкао се у себи као дете које превари учитеља. Подиже ћепенак колико му је требало да се увуче, па да га онда само прислони, тако да је дућан споља изгледао затворен. Оставши у мраку, повуче се у онај мали собичак позади, где се толико пута склонио од насртљи-

вог света, од разговора који трују и замарају, од породице и од својих рођених брига. Сео је на тврду, кратку сећију, подавиши ноге пода се, и одахнувши. Још му се унутрашњост таласала од спољних утисака, а затим се умири и уједначи као добре теразије. Уски простор *шабуша* се брзо испуни топлином његовог тела и хоџа осети ону сласт самоће, мира и заборавља која од тесног, мрачног и прашног собичка ствара непрегледне рајске вртове са зеленим обалама и невидљивим водама благог шума.

Још у мраку и тескоби овог уског простора осећала се споља свежина кишног јутра и сунчевог изласка. И напољу је владала необична тишина коју – за чудо! – није прекидао ниједан пуцањ, ни људски глас ни корак. Алихоџа је био испуњен осећањем среће и захвалности. Ето, мислио је у себи, ових неколико дасака довољно је, уз божју помоћ, да правремено човека заклони и спасе као чудотворна лађа од сваке беде и напасти, и од безизлазних брига и од огњених топова којима се изнад његове главе бију два душманина, оба неверника, и то један грђи од другог. Откако се заратило није било овакве тишине, мислио је даље радосно хоџа, а тишина је слатка и добра; у њој се враћа, бар за тренутак, бар нешто од оног истинског, људског живота кога већ одавно бива све мање и мање, а кога је под грмљавином каурских топова потпуно нестало. Тишина је за молитву; и сама као молитва.

У том тренутку хоџа осети како сећија под њим сукну увис и одиже и њега као играчку; како се његова »слатка« тишина проломи и сваодједном претвори у тутањ и громку ломљаву која испуни ваздух, порази слух, и постаде свеопшта и ухом немерљива; како рафови на противном зиду зашкрипаше и оне ствари са њих полетеше према њему а он према њима. – Ах! јекну хоџа. Управо, то је јекнула мисао у њему, јер он сам није имао више ни гласа ни слуха, као што није имао места на земљи. Све је било надвикано, заглушено, из корена изваљено и завитлано заједно с њим. Некако највероватније изгледа да је онај језичак земље између две реке, на коме лежи касаба, ишчупан са страховитим урликом из земље и

бачен у простор у ком још једнако лети; да су обе реке излете-
ле из корита, посувраћене пут неба, и да сада падају у празни-
ну свом тежином својих водених маса, као два слапа која се
још нису зауставила ни разбила. Да није кијамент-дан, онај
судњи час о коме говоре књиге и учени људи, у који ће изгоре-
ти овај лажљиви свет за трен ока, као што се искра гаси? Али
шта ће Богу, који погледом зажиже и гаси светове, оволики
урнебес? Није ово божје. Али откуд онда људској руци оволи-
ка сила? Како да на то одговори, овако изненађен, преварен,
згађен од овог мучког ударца који хоће да обори, поломи и
заглуши све, до мисли у човеку? Не зна шта је ово што га носи,
не зна куда лети ни где ће се зауставити, али зна да је он, Али-
хоџа, имао увек и у свему право. – Ах, јекну још једном хоџа,
и то болно, јер га та иста сила која га је подигла врати грубо и
жестоко натраг, али не на исто место, него на под, између
дрвеног зида и преврнуте сећије. Осети туп ударац у главу и
бол под коленима и у леђима. Још је само могао да разабере
слухом, као издвојен звук од опште грмљавине, како нешто
тешко удари у дућански кров и како тамо иза преграда стаде
звекет и прасак металних и дрвених предмета, као да су све
ствари у дућану оживеле, полетеле, и судариле се у лету. За
тим ударцем ишла је киша ситног камења по крову и калдрми.
Али он је већ изгубио свест и лежао непомичан у своме *шабу-*
шу.

Напољу се било посве разданило.

Не би могао ни приближно казати колико је тако лежао.
Оно што га је тргло из дубоке несвести били су у исто време и
нека светлост и неки гласови. Тешко се прибрао. Зна добро да
је ту седео у потпуној тами, а сада кроз уски пролаз допире из
дућана светлост. Сећа се да је свет био испуњен звуком, трес-
ком од кога слух ишчезава и утроба премире у човеку. А сад је
тишина, али ни налик на ону тишину којом се он наслађивао
пре ломљаве која га је овдје оборила, него као нека зла сестра
њена. Колико је дубока ова тишина, то осећа најбоље по
неком слабом гласу, који, као из далеке даљине, виче нешто
као његово име.

Разабравши да је жив и још у свом *шабушу*, хоџа се искобеља из оних ствари које су му се са раfoва сручиле на главу, диже се, једнако стењући и понављајући своје болно: ах! – Сад је јасно чуо гласове и дозивања са улице. Сагну се и удену у онај ниски отвор који води у дућан. Ту је било све закрчено од попадалих и поразбијаних ствари и све у пуној дањој светлости. Дућан је широм отворен, јер је ћепенак који је он био само прислонио пао од потреса.

У оном кршу и нереду од растурене робе и разбацаних предмета лежао је насред дућана тежак камен у величини људске главе. Хоџа подиже поглед. И одозго је продирала светлост дана. Очигледно, камен је улетео проваливши слаби кров и дрвено шише. Затим погледа опет камен, бео, порозан, са две стране гладак и отесан, иначе оштар и грубо одваљен. – »Ах, ћуприја!« помисли хоџа, али га онај глас са улице дозива све оштрије и јаче и не да му да мисли даље.

Онако изубијан и још слабо разбуђен, хоџа се нађе пред гомилом од пет-шест људи, младих, необријаних и прашних, одевених у суре униформе, са шајкачама на главама и опанцима на ногама. Сви су били оружани и опасани унакрст реденицима, пуних ситних светлих метака. Са њима је био Владо Марић, бравар, али без свога »шлосерског« качкета, са шубаром на глави и реденицима преко прсију. Један од тих људи, очигледно старешина, млад човек са црним танким брковима, правилна лица, оштрих црта и запаљених очију, упути се одмах према хоџи. Пушку је носио пребачену по ловачки а у десној руци танак лесков штап. Човек опсова љутито и одмах подиже глас.

– Је ли, ти? Зар се овако оставља радња широм отворена? Па после кад ти нешто нестане, казаћеш да су ти моји војници опљачкали дућан. Ја да ти чувам робу?

Лице тога човека било је мирно, готово непомично, али глас љут, а штап у његовој руци дизао се претећи. Уто му приђе Владо Марић и нешто тихо каза.

– Лепо, лепо, нека је добар и поштен, али ако још једном нађем да му дућан зија без надзора, неће овако лако проћи.

И оружани људи пођоше даље.

»Ово су они други«, говорио је хоџа сам себи и гледао за њима. »Кад прије уђоше и кад на мене наиђоше? Е, баш никаква промјена у овој касаби не може бити а да се мени не обије о главу!«

Тако је стајао код свог оштећеног дућана, забезекнут, са тешком главом и изломљеним телом. Пред њим се пружао пијац који је, у првој светлости јутарњег сунца, изгледао као разбојиште, посуто ситним и крупним камењем, црепом и комадима поломљеног дрвећа. Поглед му пређе на мост. Капија је била на свом месту, али одмах иза капије мост је био прекинут. Седмог стуба на мосту није било: између шестог и осмог зијала је празнина кроз коју се у косој перспективи назирала зелена речна вода. Од осмог стуба даље мост се опет настављао и ишао до друге обале, гладак, правилан, бео, какав је био јуче и одувек.

Хоџа трепну неколико пута у неверици, па зажмури. Пред унутарњим погледом јави се сећање на војнике које је пре пет-шест година гледао како покривени зеленим чадором, нешто копају у том истом стубу, искрсну слика оног гвозденог капка који је доцније годинама покривао улаз у минирану унутрашњост стуба, а поред ње загонетно а речито лице фелдвелбела Бранковића, глуво, слепо и немо. Он се трже и отвори очи поново, али у његовом видном пољу опет је било све исто: пијац присут крупним и ситним камењем, и мост без једног стуба, а између два грубо преломљена лука зја празнина.

Само у сновима могу да се доживе и виде такве ствари. Само у сновима. Али кад се окренуо од невероватног призора, пред њим је стајао његов дућан, с великим каменом, једним делићем седмог стуба, међу разбацаном робом. Ако је сан, он је свуда.

Низ чаршију се зачу неко дозивање, гласна српска команда и ужурбани кораци који су се приближавали. Алихоџа брзо подиже ћепенак, протури велики катанац кроз мандал и упути се својој кући, узбрдо.

И раније се дешавало да му, док иде овако уза страну, понестане даха и да осети срце како игра тамо где му није место. Већ поодавно, још од његове педесете године, бива овај родни брег некако све стрмији и стрмији, а пут до куће све дужи. Али никад као данас кад би хтео да се што пре удаљи из чаршије и да што пре стигне кући. Срце бије како не треба, заптива му дах и нагони га да стане.

Тамо доле, изгледа, певају. Тамо доле је и разорени мост, грозно, душмански пресечен по половини. Не треба му да се окрене (и не би се ни за шта на свету окренуо) па да види цео приказ: при самом дну глатко одсечен стуб, као џиновско дебло, и разнесен у хиљаду комада по околини, а лукови лево и десно од тога стуба грубо прекинути. Између њих зја празнина од петнаестак метара. А изломљене стране прекинутих лукова болно теже једна ка другој.

Не, ни за што на свету не би се окренуо! Али не може ни напред, узбрдо, јер га све више гуши његово рођено срце и ноге отказују послушност. Стаде да дише што може дубље, лагано, једномерно, сваки пут све дубље. То је увек и раније помагало. То помаже и сада. У грудима се некако разгаљује. Између једномерног дубоког даха и откуцаја срца, ствара се равнотежа. Корача поново, а мисао на кућу и на постељу гони га и подстиче.

Корача мучно и споро, а пред очима му је непрестано, као да се креће пред њим, цео приказ са разореним мостом. Није довољно једној ствари леђа окренути па да престане да нас гони и мучи. И да заклопи очи, он би само то видео.

Јесте, мислио је живље хоџа, већ мало лакше дишући, сад се види шта је била и чему је стварно служила сва њихова згода и направа, сва та хитња и радиност. (Увек је он био у праву, увек, у свему и против свих. Али сада ни то више не може да га испуни задовољством. Ово је први пут да му ни до тога није стало. И сувише је био у праву!) Толико година он гледа како руку не скидају са ћуприје, чистили су је, дотеривали, поправљали у темељима, водовод су кроз њу спровели, електрику на њој запалили, и онда су све то једног дана дигли

у лагум као да је стена у планини а не задужбина, хаир и лепота. Сад се види шта су и за чим иду. Он је то одувек знао, али сад, то може и последња будала да увиди. Од најтврђег и најтрајнијег почели су да одбијају, од божјег узимају. И ко зна где ће се зауставити! Ево је и сама везирова ћуприја почела да се осипа као ћердан; а кад једном почне, нико га више не задржа.

Хоџа опет застаде. Дах га је издавао и узбрдица нагло расла пред њим. И опет је морао дубоким дисањем да стишава срце. И опет је успео да укарари дах, живахнуо и брже крочио.

Али нека, мислио је он даље, ако се овде руши, негде се гради. Има ваљда још негде мирних крајева и разумних људи који знају за божји хатор. Ако је Бог дигао руке од ове несрећне касабе на Дрини, није ваљда од целог света и све земље што је под небом? Неће ни ови овако довека. Али ко зна? (Ох, да му је мало дубље и мало више ваздуха удахнути!) Ко зна? Може бити да ће се ова погана вера што све уређује, чисти, преправља и дотерује да би одмах затим све прождрла и порушила, раширити по целој земљи; можда ће од васцелог божјег света направити пусто поље за своје бесмислено грађење и крвничко рушење, пашњак за своју незајажљиву глад и несхватљиве прохтеве? Све може бити. Али једно не може: не може бити да ће посве и заувек нестати великих и умних а душевних људи који ће за божју љубав подизати трајне грађевине, да би земља била лепша и човек на њој живео лакше и боље. Кад би њих нестало, то би значило да ће и божја љубав угаснути и нестати са света. То не може бити.

У тим мислима корача хоџа све теже и спорије.

Сад се јасно чује да у чаршији певају. Кад би само могао да удахне више ваздуха, кад би пут био мање стрмен, и кад би могао стићи до куће, да легне у свој душек и да види и чује некога од својих! То је једино што још жели. Али не може. Не може више ни да одржи прави однос између дисања и срца; срце је потпуно заптило дах, као што се понекад у сну дешава. Само овде нема спасоносног буђења. Отвори широко уста и

осети да му очи извиру из главе. Стрмина која је и дотле непрестано расла примаче се потпуно његовом лицу. Цело видно поље испуни му тврди, оцедити друм, који се претварао у мрак и обухватио га свега.

На узбрдици која води на Мејдан лежао је Алихоџа и издисао у кратким трзајима.